

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 36

Кам'янець-Подільський
2022

Н16

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 24667–14607 ПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 7 від 30 червня 2022 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

А. Атаманенко – доктор історичних наук, професор, директор Навчально-
наукового інституту міжнародних відносин та національної безпеки

Національного університету «Острозька академія»;

О. Гуржій – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник
відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту
історії України НАН України

Редакційна колегія тому:

В. Магась, доктор історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік
НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, доктор історичних наук,
професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історич-
них наук, старший науковий співробітник; **А. Глушковецький**, кандидат історичних
наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філо-
софії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент
(*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**,
доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **І. Коляда**, доктор історич-
них наук, професор; **О. Комарницький**, доктор історичних наук, професор (*відповідаль-
ний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідаль-
ного редактора*); **М. Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор істо-
ричних наук, професор; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **О. Мельничук**,
доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, профе-
сор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**,
доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Рябченко**,
доктор історичних наук, професор; **І. Собков'як-Табака**, доктор габілітований, профе-
сор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, профе-
сор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, доцент; **А. Філіпюк**,
доктор історичних наук, професор.

**Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету іме-
ні Івана Огієнка: історичні науки.** Кам'янець-Подільський: Кам'янець-По-
дільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 36. 252 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національ-
ний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»
переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»
(Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці
видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

© Кам'янець-Подільський національний університет імені

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 36

Kamianets-Podilskyi
2022

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Reviewers:

A. Atamanenko – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of Educational and Scientific Institute of International Relations, National University of Ostroh Academy;

O. Hurzhij – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times, NASU Institute of History of Ukraine

Editorial college:

V. Mahas, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*); **V. Smolii**, academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor; **L. Bazhenov**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Borovets**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow; **A. Hlushkovetskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubinskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*deputy editor-in-chief*); **A. Diachenko**, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow; **O. Zavalniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **I. Koliada**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Komarnitskyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*); **S. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudinov**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Lozoyyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melnychuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhaylovskiy**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania); **O. Ryabchenko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab, Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **A. Filinyuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University. History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2022. Vol. 36. 252 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14, Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, 32300*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Армен Тоноян.** ЖУРНАЛ «ОСНОВА» В ПРОЦЕСІ ГЕНЕЗИ НАРОДОЗНАВЧИХ СТУДІЙ: НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ І МЕТОДОЛОГІЯ 9
- Віктор Ставнюк, Олександра Коломієць.** ТЕХНОЛОГІЇ ЗВЕДЕННЯ ФУНДАМЕНТІВ У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ ХРАМОВОМУ ЗОДЧЕСТВІ СЕРЕДНЬО- ТА ПІЗНЬОВІЗАНТІЙСЬКОГО ПЕРІОДІВ..... 22
- Дмитро Бабюк.** ФОТОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЙОЗЕФА КОРДИША У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В 50–70-х рр. ХІХ ст. 32
- Тетяна Боряк.** ВИДИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО ГОЛОДОМОР У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ ПОЧАТКУ 1930-х рр. 48
- Олександр Лисенко, Олександр Филь, Людмила Хойнацька.** ПРОТИСТОЯННЯ ЛЬОТЧИКІВ ВПС РСЧА ТА ЛЮФТВАФФЕ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ІНТЕРВ'Ю З УЧАСНИКАМИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ) 61

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Катерина Кумінова.** ОБРАЗ ТОКСАРИСА У ТВОРАХ ЛУКІАНА САМОСАТСЬКОГО 77
- Олександр Федчук.** ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КРИМСЬКИХ ХАНІВ У 40–60-х рр. ХVІІІ ст. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МОДЕРНІЗАЦІЮ КРАЇНИ 87
- Олександр Юга.** ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 р. У ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ ПРАВЛЯЧОЇ ВЕРХІВКИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ 102
- Олександр Коротаєв.** РАДЯНСЬКІ СПЕЦСЛУЖБИ ТА УТВОРЕННЯ ВСЕСОЮЗНОЇ РАДИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ (1944-1947 рр.)..... 115
- Максим Ходжін.** ЧИННИК СУНІТО-ШИЇТСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ ІРАНУ (70-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) 127

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Іван Куций, Ольга Куца. МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І ГАЛИЧАНИ: ЩЕ РАЗ ПРО «ДИСОНАНСИ» У ВЗАЄМИНАХ.....	139
Віктор Адамський. ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІСАР У ЛИСТОПАДІ 1917 р. – КВІТНІ 1918 р.: ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВЛАДИ.....	155
Олександр Комарніцький. УКРАЇНСЬКІ ЗБРОЙНІ ФОРМУВАННЯ І ГРОМАДИ МІСТЕЧОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР: КОМПЛЕКС ВЗАЄМИН	169
Сергій Олійник, Андрій Лубчинський. УКРАЇНСЬКА ВЛАДА І СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ЗАХИСНИКІВ УНР ТА ЇХ СІМЕЙ (ГРУДЕНЬ 1918 – ЛИСТОПАД 1920 рр.).....	184
Артур Михайлик, Анатолій Філінюк. НАЦІОНАЛЬНА СКЛАДОВА СЛУЖІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПЕРІОД РАДЯНИЗАЦІЇ УКРАЇНИ (20-ті роки ХХ ст.)	196
Лариса Підгірна. «СТАМБУЛЬСЬКА ПЛАТФОРМА» УНР У 20-30-ті рр. ХХ ст.: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ.....	210
Віктор Докашенко. ПРОФСПІЛКИ ТА ДИСЦИПЛІНА ПРАЦІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІТИЧНИХ ЗАВДАНЬ «ВІДЛИГИ»	226

РЕЦЕНЗІЇ

Стефанія Баженова. КОШЕЛЬ О. М. ДУХОВЕНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ І НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНОМУ ВІДРОДЖЕННІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.): МОНОГРАФІЯ. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ТОВ «ДРУКАРНЯ «РУТА», 2022. 576 с.....	248
---	-----

CONTENTS

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

- Armen Tonoian.** GENESIS OF ETHNIC STUDIES ON THE MATERIALS OF THE JOURNAL “OSNOVA”: RESEARCH DIRECTIONS AND METHODOLOGY..... 9
- Victor Stavnyuk, Oleksandra Kolomiets.** TECHNOLOGIES OF CONSTRUCTION OF FOUNDATIONS IN THE BYZANTINE TEMPLE ARCHITECTURE OF THE MIDDLE AND LATE BYZANTINE PERIODS 22
- Dmytro Babyuk.** JOSEPH KORDYSH PHOTOGRAPHIC ACTIVITY IN KAMIANETS-PODILSKYI IN 1850-1870 OF XIX CENTURY..... 32
- Tetiana Boriak.** TYPES OF THE HOLODOMOR ORAL HISTORY SOURCES IN UKRAINIAN PRESS OF INTERWAR PERIOD 48
- Olexandr Lysenko, Olexandr Fil, Liudmyla Khoynatska.** THE CONFRONTATION OF PILOTS OF THE AIR FORCES OF THE WORKERS’ AND PEASANTS’ RED ARMY AND THE LUFTWAFFE DURING THE GERMAN-SOVIET WAR: OVERCOMING STEREOTYPES (BASED ON THE MATERIALS OF I NTERVIEWS WITH PARTICIPANTS OF WORLD WAR II) 61

WORLD HISTORY

- Kateryna Kuminova.** THE IMAGE OF TOXARIS IN THE WORKS OF LUCIAN OF SAMOSATA 77
- Oleksandr Fedchuk.** FOREIGN POLITICAL ACTIVITIES OF THE CRIMEAN KHANS IN THE 40-60s OF THE 18th CENTURY AND INFLUENCE ON THE MODERNIZATION OF THE COUNTRY 87
- Oleksandr Yuha.** THE AGREEMENT OF GADIAC IN 1658 IN THE POLITICAL CONSCIOUSNESS OF THE RULING TOP OF THE COMMONWEALTH 102
- Oleksandr Korotaiev.** SOVIET SPECIAL SERVICES AND THE ESTABLISHMENT OF THE ALL-UNION COUNCIL OF EVANGELICAL BAPTIST CHRISTIANS (1944-1947) 115
- Maksym Hodgjn.** THE FACTOR OF SUNNI-SHIA OPPOSITION IN THE FOREIGN POLITICAL DOCTRINE OF IRAN (70s OF THE XX CENTURY – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY) 127

HISTORY OF UKRAINE

Ivan Kutsyi, Olga Kutsa. MYKHAILO DRAHOMANOV AND HALYCHANS: ONCE AGAIN ABOUT THE “DISSONANCES” IN RELATIONSHIPS.....	139
Viktor Adamskyi. THE PODILSK GOVERNMENT COMMISSIONER IN NOVEMBER 1917 - APRIL 1918: THE FUNCTIONING OF THE AUTHORITY INSTITUTE	155
Oleksandr Komarnitskyi. UKRAINIAN ARMED FORMATIONS AND COMMUNITIES OF THE TOWNS OF THE GOVERNMENT OF PODILLIA IN THE DAYS OF THE UNR DIRECTORATE: A COMPLEX OF CONTRADICTIONARY INTERACTIONS.....	169
Serhiy Oliinyk, Andrii Lubchynskyi. UKRAINIAN GOVERNMENT AND SOCIAL SUPPORT OF DEFENDERS OF THE UNR AND THEIR FAMILIES (DECEMBER 1918 – NOVEMBER 1920).....	184
Arthur Mykhailyk, Anatoly Filinyuk. THE NATIONAL COMPONENT MINISTRY OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHAL ORTHODOX CHURCH DURING THE SOVIETIZATION OF UKRAINE (1920s).....	196
Larysa Pidhirna. THE “ISTANBUL PLATFORM” OF THE UNR IN THE 20s-30s OF THE 20th CENTURY: A PROSOPOGRAPHIC PORTRAIT.....	210
Viktor Dokashenko. SOVIET TRADE UNIONS AND LABOR DISCIPLINE IN THE POLITICAL TASKS OF THE KHRUSHCHEV THAW.....	226

REVIEWS

Stefania Bazhenova. KOSHEL O. M. THE CLERGY OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE NATIONAL-CULTURAL AND NATIONAL-SPIRITUAL REVIVAL (SECOND HALF OF THE 19th – EARLY 20th CENTURY): MONOGRAPH. KAMIANETS-PODILSKYI: “RUTA PRINTING” LLC, 2022. 576 p.	248
---	-----

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.9-22
УДК 930.2:39:070](477)(045)

ТОНОЯН Армен – магістр історії, вул. Гвардійська, 63, м. Київ, індекс 03118, Україна (artonoian96@gmail.com)

ORCID 0000-0003-1643-2986
Researcher ID ACY-8330-2022

TONOIAN Armen – master of History, 63 Guards Street, Kyiv, index 03118, Ukraine (artonoian96@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Тоноян, А. (2022). Журнал «Основа» в процесі генези народознавчих студій: напрями вивчення і методологія. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 9–22.

ЖУРНАЛ «ОСНОВА» В ПРОЦЕСІ ГЕНЕЗИ НАРОДОЗНАВЧИХ СТУДІЙ: НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

Анотація. *Метою дослідження є аналіз народознавчих публікацій часопису «Основа» в рамках побудови культурної легітимації українського народу, відтворення та оцінка методологічних підходів авторів журналу. Методологія статті базується на принципах історизму, об'єктивності та системного підходу. При цьому було застосовано як загальнонаукові (аналізу, синтезу, індукції, дедуції), так і спеціально-наукові (історичні) методи дослідження (порівняльно-історичний, хронологічний, ретроспективний, а також метод класифікації). Наукова новизна дослідження полягає у тому, що народознавчі матеріали журналу «Основа» вперше виокремлюються із великого кола публікацій часопису та розглядаються як комплексна система по розбудові україністики початку другої половини XIX століття. Висновки.* Відібрано і наведено характеристику найбільш знакових українознавчих публікацій журналу. Доведено, що народознавчі публікації з наукової точки зору мали неоднозначний характер. З одного боку, частина матеріалів була вибудована на інтуїтивних висновках, які особливо простежуються в роботах, що висвітлюють період Давньої Русі. З іншого боку, відзначено широкій масштаб цих публікацій, частина з яких є актуальною і для сучасних дослідників з питань побуту окремих етнічних груп, розселення українців за межами етнічної України. Виявлено ознаки методологічної трансформації у підходах до вивчення минулого. Авторами П. Шохінім і В. Коховським був залучений прототип сучасного усно-

історичного дослідження для відтворення подій на основі спогадів очевидців. У статтях М. Костомарова, П. Куліша і М. Сухомлинова доведено використання методики за образом культурної антропології, що відповідало як тодішньому західноєвропейському, рівню наукового пізнання, так і сучасним теоретико-методологічним підходам. Наголошено на особливій ролі М. Костомарова як головного теоретика часопису, рівень наукових робіт якого був передовим у вітчизняній історіографії цього етапу.

Ключові слова: журнал «Основа», народознавство, просвітницька діяльність, методологія.

GENESIS OF ETHNIC STUDIES ON THE MATERIALS OF THE JOURNAL «OSNOVA»: RESEARCH DIRECTIONS AND METHODOLOGY

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the ethnic studies of the journal «Osnova» in the framework of building the cultural legitimacy of Ukrainian people, to reproduce and evaluate the methodological approaches of the journal's authors. **The methodology of the article** is based on the principles of historicism, objectivity and systematic approach. Besides, both general scientific (analysis, synthesis, induction, deduction) and special scientific (historical) research methods (historical-comparative, chronological, retrospective and the method of classification) were applied. **Scientific novelty of the study** is that the ethnological materials of the journal «Osnova» are for the first time separated from a wide range of all publications and examined as a comprehensive system for Ukrainian studies development in the beginning of second half of the 19th century. **Conclusions.** The characteristics of the journal's most significant ethnic studies were selected and given. The ambiguity of ethnic studies from a scientific point of view was proved. Considering the young condition of ethnographic sciences, some of the materials were based on intuitive conclusions, which is especially evident in the studies of Kyivan Rus period. On the other hand, was noted a wide range of ethnological publications, some of which, related to the life of certain ethnic groups, resettlement of Ukrainians outside ethnic Ukraine, are relevant for modern researchers. The methodological transformation in approaches to the study of the past was revealed. Authors P. Shokhin, V. Kokhovskii and O. Storozhenko used a prototype of modern oral history research to reproduce events based on eyewitness accounts. The articles of M. Kostomarov, P. Kulish and M. Sukhomlynov proved the use of a methodology similar to cultural anthropology, which corresponded to the level of scientific knowledge of the then Western Europe and to modern theoretical and methodological approaches. The special role of M. Kostomarov as the main theorist of the journal, whose level of scientific studies was advanced in the domestic historiography of this period, was noted.

Key words: *The Journal «Osnova», ethnic studies, enlightenment, methodology.*

Постановка проблеми. Після поразки Російської імперії у Кримській війні та воцаріння Олександра II українське питання в середині 1850-х – на початку 1860-х років вийшло на пік своєї популярності та стало предметом активних дискусій серед українського, польського і російського інтелектуальних середовищ. Полеміки відбувалися в листуваннях, університетських аудиторіях, а також на сторінках газет і журналів. Журнал «Основа» (1861-1862 рр.) став першим легальним українським часописом, де були об'єднані усі актуальні загальноукраїнські питання того часу. Поряд з історичними

дослідженнями активно публікувалися й праці з етнографії, етнопсихології, мовознавства, літературознавства та інших народознавчих дисциплін.

Журнал «Основа» як цілісна корпорація українських інтелектуалів є недостатньо висвітленим у сучасній історіографії. Вперше зроблено спробу дослідження друкованого спадку часопису з урахуванням спільних цілей і завдань, описаних в «Програмі» першого номеру часопису. Розроблені на спільній ідеології, однак не обмежені у свободі наукового пошуку, народознавчі матеріали учасників проекту «Основа» є цікавими і з методологічної точки зору, враховуючи світову практику формування методологічних шкіл навколо періодичних органів.

Аналіз джерел та останні дослідження. Комплексний підхід до вивчення часопису «Основа» розпочався з відновленням незалежності України. Ключовим дослідником «основ'янських» студій був В. Дудко, автор близько 50 статей по цій тематиці. Дослідник розглянув багато аспектів діяльності журналу, зокрема завдяки йому була розшифрована велика кількість криптонімів авторського складу, а також відбулася переоцінка маловідомого автора П. Рев'якіна (Дудко, 2007). Ґрунтовну працю, що стосувалася виключно часопису «Основа», написав С. Айтов. У роботі охоплено практично всі напрями діяльності учасників часопису, проаналізовано їхні риси свідомості, а також автор порівняв часопис з іншою періодикою, зокрема, російською (Айтов, 2001). Народознавча проблематика «Основи» відзначена у статті А. Котенка. Автор зосередив увагу на статтях П. Куліша, зокрема, літературознавчих (Котенко, 2012). Діяльність М. Костомарова – провідного автора часопису «Основа» – розкрита в монографії О. Яся, окремо вказано про «основ'янський» період його життя (Ясь, 2018). Н. Побірченко та О. Кравченко дослідили стосунки М. Максимовича і П. Куліша, в тому числі й на базі опублікованих в «Основі» матеріалів (Кравченко, Побірченко, 2007). Побіжно проблематика часопису «Основа» відображена у контексті робіт, присвячених культурно-національному відродженню України XIX ст. Спроби аналізу ролі «Основи» в загальноукраїнському дискурсі містяться на сторінках монографії М. Палієнко (Палієнко, 2005), статті Л. Новікової (Новікова, 2011) та ґрунтовної праці А. Катренка (Катренко, 1999).

Джерельна база складається з епістолярії учасників проекту «Основа» і дотичних до неї осіб, а також зі статей «Основи», ключовим з яких є народознавчий тематичний блок, що нараховує більше сотні публікацій. За змістом їх можна поділити на публіцистичні, художні та наукові. До публіцистичних відносяться матеріали часопису, які стосуються дискусій з польськими, єврейськими чи російськими інтелектуалами з українського питання. Наукові публікації представлені всебічними дослідженнями минулої та сучасної журналу України. Обов'язковою частиною кожного номеру «Основи» був розділ «Вісті», в якому були вміщені дорожні замітки авторів часопису, що збирали інформацію з українських міст і сіл.

Метою дослідження є аналіз народознавчих публікацій часопису «Основа» в рамках побудови культурної легітимачії українського народу, відтворення та оцінка методологічних підходів авторів журналу.

Виклад основного матеріалу. Ключовим напрямом діяльності «Основи» було питання просвіти і культурного зростання. За програмою журналу народознавчі матеріали мали відтворити загальний образ населення Південно-Західної Русі. Програма поділена на окремі розділи, кожен з яких відповідав на потреби тогочасного «південно-руського» (далі – українського) народу. Народознавство описується у третьому розділі часопису, після словесності та історії. Важливість вивчення українського народу «основ'яни» сприймали, по-перше, як наукову потребу, оскільки без знань з етнографії, пояснити історичні, юридичні та економічні явища було б неможливо. По-друге, рівень тогочасних народознавчих студій був вивчений лише з господарської точки зору, що для «основ'ян» було неприпустимо в період зародження громадянських відносин. Українські селяни повинні були стати повноцінною частиною соціуму з відміною кріпосного права, як окремий народ з власною історією та культурою. Це питання важливо було висвітлити як для українців, так і для всього суспільства (Основа, 1861, 1, с. 4).

Більшість досліджень часопису були синтетичні, залучаючи в одну статтю студії з історії, етнографії, етнопсихології, словесності тощо. Запозичення з різних дисциплін задля отримання більш ширшого осягнення теми і формування об'єктивного висновку відповідало тогочасній європейській методології й залишається актуальним по сьогоднішній день. Комплекс етнографічних статей «основ'ян» був присвячений вивченню побуту і традицій (як усього народу, так і окремих груп), а також аналізу повсякденного та духовного життя українців, які мешкали поза межами українських земель. Дослідження побуту репрезентовані об'ємною працею М. Номиса «Різдвяні святки», яка виходила впродовж трьох випусків журналу. Автор розглянув комплекс народних звичаїв та традицій, пов'язаних зі святкуванням Різдва селянами. Серед зібраних дослідником народних традицій, можна виділити розповіді про ритуальні господарчі дії, що передували святкуванню (Номис, 1861, 1, с. 269–271), про рибальство перед Багатою Кутею (Номис, 1861, 5, с. 54–64) та про звичаї, що пов'язані з самим Різдом (Номис, 1861, 6, с. 23–31).

Матеріальному життю окремих етнічних груп українців присвячені статті А. Свидницького, Я. Кухаренка, М. Левченка та О. Кониського. Так, А. Свидницький досліджував традиції святкування Великодня у населення Поділля. Окрім багатого фактологічного матеріалу, присвяченого висвітленню головної теми, в його праці можна відокремити декілька сюжетів, які становлять науковий інтерес і з точки зору сучасних етнографічних студій. Зокрема, А. Свидницький висловив думку про необхідність дослідження окремих українських етнічних груп на основі ландшафту їх проживання (Свидницький, 1861, 10, с. 45). Дослідник також звернув увагу на те, що істо-

ричні обставини, в які потрапляли окремі етнічні групи, впливали загалом на всіх українців і на їх відносини між собою (Свидницький, 1861, 10, с. 44). Саме тому вивчення окремих груп є необхідним, на думку вченого, оскільки лише так можна комплексно дослідити неоднорідний український народ.

Етнографічному дослідженню українців Причорномор'я присвятив статтю постійний учасник редакційних зібрань «Основи» Я. Кухаренко. В цій роботі автор дослідив питання походження чорноморських козаків й побуту місцевих вівчарів (Кухаренко, 1862, 5, с. 29–30). М. Левченко опублікував невелику, однак змістовну розвідку про географію етноніму «русини» в Україні з власною схемою розповсюдження цього поняття на українських землях (Левченко, 1861, 1, с. 263–266). Стаття О. Кониського під криптонімом «Переходовець О.» містить ряд важливих спостережень про життя німецької колонії в Полтаві. Зокрема, автор розповідає про історію появи німецького етносу в Україні, особливості інтеграції полтавських представників у цьому суспільстві, структуру німецької громади, а також наводить стисле порівняння рис етнічної психології німців і українців (Переходовець О. [Кониський О. Я. – виділення А. Т.], 1861, 5, с. 68–71).

Крім мешканців українських земель, у фокус етнографічних студій «основ'ян» потрапили й групи українців, які проживали за межами своєї історичної батьківщини. Так, вивченню українців, що мешкали у різних регіонах Російської імперії, була присвячена низка статей у 9-му номері «Основи» за 1861 р. Невідомий автор під псевдонімом «Великороссиянин О-ов» навів цінну інформацію про історію освоєння українцями Поволжя, зокрема, Саратовської губернії. У статті наведені особливості побуту і риси національного характеру української діаспори в цій місцевості (Великороссиянин О-ов, 1861, 9, с. 186–188). П. Єфименко подав у власній статті опис місць компактного проживання українців в Оренбурзькій губернії та їх відносини з місцевим російським населенням, зокрема автор порівнював типи господарювання (Єфименко, 1861, 9, с. 190–192). Висвітленню етнічного буття українців на теренах Австрійської імперії був присвячений передрук «основ'янами» з періодичного видання Австрійської статистичної комісії. Ця публікація носить фактично статистичний характер і містить інформацію про географію проживання українців, їх соціально-економічний і культурний стан в Австрійській імперії (Основа, 1862, 1, с. 78–80).

Вагоме місце серед українознавчих робіт займали праці, присвячені аналізу української народної пісні. Пісні були надважливим джерелом народницької історіографії, оскільки саме в них відкривалася емоційна, поетична складова народу, яку складно простежити в писемних документах. Так, на думку О. Серова, вивчення народних пісень є необхідним елементом роботи при дослідженні історичної психології. Дослідник звернув увагу на «геніальність простоти» ніким не написаною народною музикою, а також вказував, що саме звуки пісень є дуже важливим джерелом для розуміння «духу українців» (Серов, 1861, 3, с. 18). Схожі думки висловлював і Л. Жемчужников,

вважаючи, що народні пісні треба досліджувати, це «сирий матеріал», який дозволяє ширше подивитися на історію народу й історичні події. Він у статті записував пісні, аналізував їх зміст, а також роздумував, що могло послугувати першоджерелом для тієї чи іншої пісні (Жемчужников, 1862, 2, с. 87–100). Отже, народні пісні розглядалися кореспондентами часопису як поетизація історичних подій. Цікаво, що подібне розуміння реального значення народних пісень лягло в основу відомої фундаментальної праці В. Антоновича і М. Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» (Антонович, Драгоманов, 1874-1875).

Чільне місце на сторінках «Основи» посідали й публікації, присвячені стародавнім народним легендам. Зокрема, в одній з багатьох історико-етнографічних статей П. Рев'якіна під назвою «Лицарі-невмираки» описані уявлення українців про богатиря Михалка, персонажа усних легенд, що зберігався у колективній пам'яті з часів Київської Русі (Рев'якін, 1862, 1, с. 20–22). Дослідник також звернув увагу на народні легенди про міфічного персонажа українського фольклору – Вернигору (Рев'якін, 1862, 1, с. 23–24). Постать П. Рев'якіна слабко вивчена в історіографії, хоча він мав цікаві переконання про роль легенд в українській історії. У цьому контексті П. Рев'якін вважав, що деякі вірування українців добре корелюють з відомостями про легенди та історії дослов'янських народів, які заселялись на території України. Тому дослідник вважав необхідним зіставити українські легенди з легендами «відомими Геродоту» (Рев'якін, 1861, 11-12, с. 136). Хоча праці П. Рев'якіна і не відповідають вимогам наукової етнографії, але його знання місцевого колориту, народного побуту й простота розповіді зробили його статті, на думку В. Дудка, надзвичайно цікавими літературними творами для широкої аудиторії (Дудко, 2007, с. 43).

Цікаво, що «основ'яни» навіть робили перші прообрази усної історії – сучасного наукового напрямку в історичній науці. Так, у одній із статей постійного кореспондента «Основи» П. Шохіна (криптонім Кузьма Шаповал) зустрічаємо своєрідне інтерв'ю зі свідком подій ліквідації Запорізької Січі наприкінці XVIII ст. Оповідач переспівує народні думи, що торкаються періоду кінця XVIII ст. Також селянин виконує народні думи про часи Петра I, які він почув від свого батька (Шаповал К. [Шохін П. – виділення А. Т.], 1862, 1, с. 48–52). Активно поповнювався інформацією розділ «Основи» під назвою «З народних уст», який містив фольклорні пам'ятки, серед яких були народні твори, анекдоти, оповідання, записані від, як правило, літніх сільських жителів. Найпомітнішим автором цієї рубрики був В. Коховський, який записав багато матеріалу в Ізюмському повіті і Харківській губернії загалом (Коховський, 1862, 6, с. 29–53).

Найбільш глибокою «основ'янською» працею, орієнтованою на етнопсихологічний аналіз є стаття М. Костомарова «Две русские народности». Відповідно до своїх минулих розвідок, які торкалися теми етнографічних і етнопсихологічних рис народів, учений розпочав у цій статті аналіз рис на-

ціонального характеру українців і росіян. Головною її метою є доведення не тільки різниці історичного розвитку українців і росіян, але й більш глибоких відмінностей між ними. На його думку, росіяни не толерантні до інших релігій і націй (Костомаров, 1861, 3, с. 60), схильні до централізму у суспільному житті (Костомаров, 1861, 3, с. 63), віддають перевагу колективному землеустрою, нерелігійні (форма превалює над змістом) (Костомаров, 1861, 3, с. 65). Українці – навпаки: толерантні, цінують приватну свободу у суспільному житті, ідеалісти, розуміють красу природи, поважають релігію та церкву. Підсумовуючи, М. Костомаров зайняв доволі помірковану позицію, зазначивши, що риси російського народу більш притаманні сильній державі з єдиним правителем. Українці, на його думку, слабші в державотворчих процесах (Костомаров, 1861, 3, с. 79). Така поміркована позиція може пояснюватися тогочасною соціокультурною ситуацією. Як зазначає О. Ясь, подвійна українсько-російська лояльність у пореформену добу ще не набула взаємовиключного стану і могла навіть співіснувати (Ясь, 2018, с. 173), зокрема, у протидії пропольським ідеям. У цілому, стаття М. Костомарова була доволі провокативною для російської інтелігенції, де лише державотворча складова видається єдиною позитивною стороною усього російського народу. В інших же критеріях, як можна спостерігати, учений віддавав перевагу українцям.

М. Костомаров продовжив етнопсихологічні студії в «Основи» у статті «Иудеям», яка стала відповіддю на антислов'янську публікацію єврейського журналу «Сіон». Головною метою цієї праці дослідника було спростувати тези «Сіона» про сепаратизм кола «Основи» і українського національного руху взагалі. М. Костомаров зробив короткий, однак змістовний нарис психології єврейської нації з боку українофілів. Серед проаналізованих рис єврейської нації, автор зробив акцент на їхньому відношенні до інших народів і замкненості у власному національному колі (Костомаров, 1862, 1, с. 41–42). Тема співвідношення національного характеру з етнографічними особливостями народу отримала продовження і в інших «основ'янських» працях М. Костомарова. Зокрема, у статті «Воспоминания о двух малярах» історик продовжив відмічати різницю у характерах релігійності українців і росіян. На його погляд, релігійність українців веде не до тлумачення обрядів як у росіян, а спрямовується «або до пієтизму, або до роздумів...» (Костомаров, 1861, 4, с. 44). В цьому ж аспекті на українців звернув увагу і невідомий автор під криптонімом Г. Т., який дійшов висновку, що українському народу властива глибока релігійність (Г. Т., 1861, 4, с. 129). Порівнюючи релігійні почуття українців і поляків, автор відзначив віротерпимість перших і нахил до конфесійної експансії других (Г. Т., 1861, 4, с. 134–135). Не можна залишити осторонь й літературознавчий блок журналу «Основа», презентований, як правило, П. Кулішем у його циклі «Обзор украинской словесности». Літературний критик «Основи» розглянув творчість ряду видатних українських письменників XVIII-XIX ст.: Климентія, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, а також М. Гоголя. В статтях П. Куліш активно критикував українських лі-

тераторів, зокрема, «Енеїду» І. Котляревського. Він не сприймав, насамперед, карикатурне зображення селянства, однак, незважаючи на критику, дослідник відзначив і позитивне значення його творчості. На думку П. Куліша, письменник був одним із культурних діячів, який вплинув на становлення української самосвідомості (Куліш, 1861, 1, с. 262). Розглядаючи П. Гулака-Артемовського, П. Куліш відзначав його за продовження традиції вживання народної української мови в літературних творах. Водночас, він критикував письменника за творчу пасивність, за нездатність до відстоювання незалежних культурних і суспільних поглядів (Куліш, 1861, 3, с. 113). Цикл статей, присвячених М. Гоголю, був за обсягом більшим за усі попередні роботи і виходив в 4 номерах «Основи» за 1861 р. У цілому, позиція П. Куліша стосовно М. Гоголя є такою – незважаючи на неперевершену літературну майстерність, письменник хибно віддзеркалив у своїх творах народне українське життя (Куліш, 1861, 4, с. 81–84).

Літературознавчі дослідження «Основи», головним чином, П. Куліша, як провідного фахівця часопису у цій галузі, отримали неоднозначні оцінки, а часто навіть і критику в історіографії. Так, М. Максимович, постійний опонент П. Куліша, у газеті «День» вказував на його суб'єктивізм в оцінці українських творів М. Гоголя (Кравченко, Побірченко, 2007, с. 17). Тим більше, зважаючи на дружні стосунки з М. Гоголем, М. Максимович зробив якісний аналіз з великою доказовою базою народознавчих поглядів письменника і прийшов до висновку, що аргументи П. Куліша були безпідставними (Піпін, 1891, с. 210). І. Стешенко також вказав на надмірну критику П. Кулішем І. Котляревського. Однак, незважаючи на критику «основ'янського» літературознавства, автор також звернув увагу на той факт, що зображення творчості тих чи інших постатей було у тісному взаємозв'язку з особливостями і врахуванням епохи (Стешенко, 1898, с. 107).

У рамках методологічних новацій часопису «Основа», окрім усноісторичних досліджень, простежується масив робіт у дусі історичної антропології. Так, у статті М. Сухомлинова, присвяченій вивченню давньоруських літописних легенд, автора цікавить те, як люди зображали видатних історичних діячів і взагалі розуміли минуле, зокрема, в його роботі розглядаються народні розповіді про створення світу та людини в Україні (Сухомлинов, 1861, 6, с. 59–60), народні легенди про Олега та Ольгу (Сухомлинов, 1861, 6, с. 62–71). В антропологічному полі розглядається П. Кулішем і згадана «Енеїда» І. Котляревського. В своїй статті, якщо абстрагуватись від літературних оцінок автора, П. Куліш намагався вивчити поему з точки зору бачення світу панівною верствою кінця XVIII ст., оскільки дослідник вважав, що український народ у творі був у тому вигляді, в якому його бачили пани (Куліш, 1861, 1, с. 244). Досить знаковою з погляду історичної антропології, є назва однієї з останніх наукових праць П. Куліша, надрукованої у часописі: «Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию» (Куліш, 1862, 6, с. 12–16). Відповідно до назви, зміст наукової праці

складається з аналізу П. Кулішем бачення українцями вказаного історичного часу, впливу центральної і східноєвропейської культур на українську культуру та соціальну організацію. Дослідник зазначив, що ці впливи були сприйняті українським суспільством негативно, бо, на думку П. Куліша, вплив на будь-яку культуру чужої, у даному випадку «німецько-польської» цивілізації, призведе до соціально-психологічних катаклізмів першої, «... до порчі звичаїв і нравів, які складають суспільство» (Куліш, 1862, 6, с. 12). У полеміці М. Костомарова з російськими опонентами-державниками подібна методологія відіграла вагомий роль, зокрема він закликав відійти від історії-події та політичних структур і звернути увагу на вивчення історії повсякденного життя всіх соціальних верств, їх суспільного та військового побуту, «понять релігійних, юридичних, моральних, економічних» (Ульяшов, 1995, с. 370). У дискусії з російським істориком С. Соловйовим, який негативно висловлювався про феномен козацтва на українських землях, М. Костомаров зазначив, що він, як історик-державник, був обмежений у висновках, беручи за основу лише реєстрових козаків, хоча «з погляду народного, козаки, з якими тоді воювали поляки, були нічим іншим, як усім народом південноросійським» (Новікова, 2011, с. 89). Важливо зазначити, що дослідження в душі історичної антропології були прогресивним явищем в журналі і корелюють з відповідним напрямом західноєвропейської історіографії середини ХІХ ст., зокрема французької, а також з антропологічними підходами сучасного історичного пізнання (Гофф, 2000, с. 32–33).

Доробок народознавчих публікацій, міг би бути й значно ширшим, якби не внутрішні негаразди в редакції журналу. Частина матеріалів, присланих авторами у редакцію, залишалася в черзі та не виходили вчасно. Деталі цієї проблеми можна відшукати на фоні постійних сварок між В. Білозерським і П. Кулішем. У листі до С. Носа від 22 березня 1862 р., П. Куліш зазначає, що вихід нового номеру запізнився саме через редактора: «усе чекав Білозерський пропуску дечого дуже потрібного для журналу, а моя така була рада: випускати, що можна, а то поспіє в 3-ю книжку» (Киевская старина, 1899, 4, с. 9).

На відміну від таких популярних видань як «Современник» та «Отечественные записки», на жаль, українському часопису не вдалося сформувати зростання аудиторії постійних читачів і власної бази стабільного фінансування. Тираж «Основи» не перевищував діапазон від 1000 до 2000 прим. (Катренко, 1999, с. 14), тоді як «Современник» виходив тиражом у 5-7 тис. прим. (Айтов, 2001, с. 68). Утім, українські журнали й у подальшому були збитковими, яскравим прикладом чого був історичний журнал «Киевская старина» (1882-1906 рр.), де більшість авторів працювала безкоштовно, вбачаючи своїм обов'язком підтримувати єдиний щомісячний український журнал (Палієнко, 2005, с. 153).

Висновки. Підсумовуючи народознавчі студії журналу «Основа», слід зазначити, що такі дослідження співробітників часопису перебували в стадії формування та ґрунтувалися, переважно, на спробах осягнення душі народу,

а не раціональних методиках, властивих позитивістській добі. Тому в деяких роботах часопису «фактологізм» часто поступався безпідставному пафосу, особливо це проявилось в працях, присвячених легендам Давньоруської держави. Тим не менш, статті з народознавства стосувалися значно ширших питань, аніж історичні, зокрема, для сучасного дослідника можуть становити науковий інтерес статті, присвячені розселенню українців за межами України, аналіз окремих етнічних груп, а також окремі приклади усної історичної досліджень, презентовані П. Шохінім і В. Коховським. Комплекс статей у напрямі історичної антропології доводить високий рівень наукової підготовки авторів «Основи», що відповідала тогочасним світовим науковим тенденціям та істотно вплинула на формування нової генерації українських учених у межах народницько-позитивістської методології. Разом із тим, слід відмітити, що етнопсихологічні студії «Основи», завдяки працям М. Костомарова, були випереджаючими в українській і російській історіографії. Українознавчі дослідження були різноплановими та базувалися на засадах народницької парадигми, що відповідало концептуальним положенням часопису. Роботи, в яких вивчається етнографія, присвячені вивченню побуту та повсякденного життя українців. Праці етнопсихологічного характеру безпосередньо досліджували риси національного характеру. В літературознавчих статтях П. Куліша акцент робився не на творчому мистецтві автора, а на тому, чи зміг письменник усвідомити і передати народ, який змальовував. Географічні дослідження відходили від народної тематики, оскільки ставили собі завдання розглянути природні особливості України, однак подібні роботи представлені лише поодинокими статтями. В результаті комплексного аналізу народознавчих праць журналу можна констатувати, що дані роботи вплинули на спростування спрощеного образу та довели культурно-історичну своєрідність українців серед інших слов'янських народів.

Список використаних джерел і літератури:

Айтов, С. (2001). *Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Дніпро, 2001, 208 с.

Антонович, В. Б. & Драгоманов, М. П. (1874-1875). *Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова* (Т.1). Київ: Тип. М. П. Фрица, 336 с.

Антонович, В. Б. & Драгоманов, М. П. (1874-1875). *Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова* (Т.2, вип.1). Київ: Тип. М. П. Фрица, 166 с.

Білозерський, В. М. (відп. ред.). (1862). Русини. *Основа*, 1, 78–80.

Білозерський, В. М. (відп. ред.). (1861). Програма. *Основа*, 1, 1–8.

Великороссиянин О-ов. (1861). Украинцы в Саратовской губернии. *Основа*, 9, 185–188.

Г., Т. (1861). Несколько слов о народности в религиозной жизни. *Основа*, 4, 128–142.

- Гофф, Жак Ле.** (2000). *Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада*. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 328 с.
- Дудко, В.** (2007). Забутий автор «Основи» Петро Рев'якін: віхи життєпису. *Вісник Київського славистичного університету. Серія: філологія*, 36, 30–45.
- Єфименко, П. О.** (1861). О малороссиянах в Оренбургской губернии. *Основа*, 9, 189–194.
- Жемчужников, Л. М.** (1862). Несколько замечаний по поводу народных песен. *Основа*, 2, 87–100.
- Катренко, А.** (1999) *Український національний рух XIX століття: навч. посібник для студ. іст. ф-тів* (Ч.2). Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 190 с.
- Костомаров, М. І.** (1861). Воспоминания о двух малайрах. *Основа*, 4, 44–56.
- Костомаров, М. І.** (1862). Иудеям. *Основа*, 1, 38–58.
- Костомаров, М. І.** (1995) Историческая неправда и западно-российский патриотизм. *Казак: исторические монографии и исследования*. (сс. 367–379). Москва: Чарли.
- Котенко, А.** (2012). До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа». *Український історичний журнал*, 2, 42–57.
- Коховський, В. П.** (1862). З народних уст. *Основа*, 6, 29–53.
- Кравченко О. & Побірченко Н.** (2007). *Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин*. Умань: РВЦ «Софія», 166 с.
- Куліш, П. О.** (1862). Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию. *Основа*, 6, 12–16.
- Куліш, П. О.** (1861). Гоголь как автор повестей из украинской жизни. *Основа*, 4, 67–90; 5, 1–33; 11–12, 1–11.
- Куліш, П. О.** (1899). Из писем П. А. Кулиша к С. Д. Носу (1860-1892). *Киевская старина*, 4, 8–31.
- Куліш, П. О.** (1861). Обзор украинской словесности: Артемовский-Гулак. *Основа*, 3, 78–113.
- Куліш, П. О.** (1861). Обзор украинской словесности: Котляревский. *Основа*, 1, 235–262.
- Кухаренко, Я. Г.** (1862). Вівці та чабани в Чорномор'ї. *Основа*, 5, 29–39.
- Левченко, М. М.** (1861) Место жительства и местные названия русинов в настоящее время. *Основа*, 1, 263–266.
- Новікова, Л.** (2011) Питання походження, сутності й історії козацтва в працях російського історика С. М. Соловйова. *Чорноморська минувшина*, 6, 79–97.
- Номис, М. Т.** (1861). Різдвяні святки. Письмо 1-е. *Основа*, 1, 267–281.
- Номис, М. Т.** (1861). Різдвяні святки. Письмо 2-е. *Основа*, 5, 49–72.
- Номис, М. Т.** (1861). Різдвяні святки. Письмо 3-е. *Основа*, 6, 21–38.
- Палієнко, М.** (2005). *«Киевская старина» (1882-1906) у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.)*. Київ: Темпора, 384 с.
- Переходовець, О.** [Кониський О. Я.]. (1861). Из Полтавы. *Основа*, 5, 68–71.
- Піпін, О. М.** (1891). *История русской этнографии* (Т.3). Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 425 с.
- Рев'якін, П. І.** (1861). Вовкулаки (невро-литвини). *Основа*, 11–12, 129–138.
- Рев'якін, П. І.** (1862). Entruckte Helden. Лицарі-невмираки. *Основа*, 1, 19–24.
- Свидницький, А. П.** (1861). Великдень у подолян. *Основа*, 10, 26–71.
- Серов, О. М.** (1861). Музыка южно-русских песен. *Основа*, 3, 16–24.
- Стешенко, І. І.** (1898). И. П. Котляревский в свете критики. *Киевская старина*, 7–8, 83–151.

Сухомлинов, М. І. (1861). О преданиях в древней русской летописи. *Основа*, 6, 51–71.

Шаповал, К. [Шохін П.]. (1862). З подорожника. *Основа*, 1, 48–52.

Ясь, О. В. (2018). *Багатоликий Микола Костомаров*. Київ: Либідь, 304 с.

References:

Aytov, S. (2001). *Ukrayins'ka istoriohrafiya ta zhurnal «Osnova» v konteksti kul'turno-natsional'noho vidrodzhennya Ukrainy* [Ukrainian historiography and the journal “Osnova” in the context of cultural and national revival of Ukraine] (*Candidate's thesis*). Dnipro, 208 p. [in Ukrainian].

Antonovych, V. B. & Drahomanov, M. P. (1874-1875). *Istoricheskiye pesni malorusskogo naroda s obyasneniyami V. Antonovicha i M. Dragomanova* [Historical songs of Malorussian people with explanations by V. Antonovich and M. Dragomanov]. (Vol. 1). Kyiv: Tip. M. P. Fritsa, 336 p. [in Russian].

Antonovych, V. B. & Drahomanov, M. P. (1874-1875). *Istoricheskiye pesni malorusskogo naroda s obyasneniyami V. Antonovicha i M. Dragomanova* [Historical songs of Malorussian people with explanations by V. Antonovich and M. Dragomanov]. (Vol. 2 (1)). Kyiv: Tip. M. P. Fritsa, 166 p. [in Russian].

Bilozersky, V. M. (Ed.). (1862). Rusiny [Ruthenians]. *Osnova*, 1, 78–80. [in Russian].

Bilozersky, V. M. (Ed.). (1861). Programa [Program]. *Osnova*, 1, 1–8. [in Russian].

Velikorossiyanin O-ov. (1861). Ukraintsy v Saratovskoy gubernii [Ukrainians in the Saratov governorate]. *Osnova*, 9, 185–188. [in Russian].

G., T. (1861). Neskolko slov o narodnosti v religioznoy zhyni [A few words about nationality in religious life]. *Osnova*, 4, 128–142. [in Russian].

Goff, Jacques Le. (2000). *Drugoye Srednevekove: Vremya, trud i kultura Zapada* [Time, Work, and Culture in the Middle Ages]. Yekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 328 p. [in Russian].

Dudko, V. (2007). *Zabutyi avtor «Osnovy» Petro Rev'yakin: vikhy zhyttiepyssu* [The forgotten author of the “Osnova” Petro Revyakin: biography milestones]. *Visnyk Kyivskogo slavistychnogo universytetu. Seriya: filologiya*, 36, 30–45. [in Ukrainian].

Yefymenko, P. O. (1861). O malorossiyanakh v Orenburgskoy gubernii [About the Malorussians in the Orenburg governorate]. *Osnova*, 9, 189–194. [in Russian].

Zhemchuzhnykov, L. M. (1862). Neskolko zamechaniy po povodu narodnykh pesen [A few remarks about folk songs]. *Osnova*, 2, 87–100. [in Russian].

Katrenko, A. (1999). *Ukrains'kyj natsional'nyj rukh XIX stolittia: navch. posibnyk dlia stud. ist. f-tiv* [Ukrainian national movement of the 19th century: tutorial for stud. of hist. faculties]. (Vol. 2). Kyiv: Kyivs'kyj un-t im. Tarasa Shevchenka, 2, 190 p. [in Ukrainian].

Kostomarov, M. I. (1861). Vospominaniya o dvukh malyarakh [Memories of two house painters]. *Osnova*, 4, 44–56. [in Russian].

Kostomarov, M. I. (1862). Iudeyam [To the Jews]. *Osnova*, 1, 38–58. [in Russian].

Kostomarov, M. I. (1995). Istoricheskaya nepravda i zapadno-rossiyskiy patriotism [Historical untruth and Western Russian patriotism]. *Kazaki: istoricheskiye monografii i issledovaniya* (pp. 367–379). Moskva: Charlie. [in Russian].

Kotenko, A. (2012). Do pytannia pro tvorennia ukrains'koho natsional'noho prostoru v zhurnali «Osnova» [On the question of creating a Ukrainian national space in the journal “Osnova”]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, 42–57. [in Ukrainian].

Kokhovskiy, V. P. (1862). Z narodnykh ust [From the people's lips]. *Osnova*, 6, 29–53. [in Ukrainian].

Kravchenko, O. & Pobirchenko, N. (2007). *Mykhailo Maksymovych i Panteleimon Kulish: do istorii vzaiemyn* [Mykhailo Maksymovych and Panteleimon Kulish: to the history of relationships]. Uman: redaktsiino-vydavnychij tsentr «Sofiya», 166 p. [in Ukrainian].

Kulish, P. O. (1861). Vzgljad yuzhnorusskogo cheloveka XVI stoletiya na nemetoskopskuyu tsivilizatsiyu [The view on the German-Polish civilization of a South Ruthenian person of the 16th century]. *Osnova*, 6, 12–16. [in Russian].

Kulish, P. O. (1861). Gogol kak avtor povestey iz ukrainskoy zhyzni [Gogol as the author of short stories from Ukrainian life]. *Osnova*, 1, 67–90; 5, 1–33; 11–12, 1–11. [in Russian].

Kulish, P. O. (1899). Iz pisem P. A. Kulisha k S. D. Nosu (1860–1892) [From the letters of P. A. Kulish to S. D. Nos]. *Kievskaya starina*, 4, 8–31. [in Russian].

Kulish, P. O. (1861). Obzor ukrainskoy slovesnosti: Artemovsky-Hulak [Review of Ukrainian Literature: Artemovsky-Hulak]. *Osnova*, 3, 78–113. [in Russian].

Kulish, P. O. (1861). Obzor ukrainskoy slovesnosti: Kotliarevsky [Review of Ukrainian Literature: Kotliarevsky]. *Osnova*, 1, 235–262. [in Russian].

Kukharenyk, Y. H. (1862). Vyvtsi ta chabany v Chornomorii [Sheep and shepherds in the Black Sea host]. *Osnova*, 5, 29–39. [in Ukrainian].

Levchenko, M. M. (1861). Mesto zhitel'stva i mestniye nazvaniya rusinov v nastoyashcheye vremya [Place of residence and local names of Ruthenians at the present time]. *Osnova*, 1, 263–266. [in Russian].

Novikova, L. (2011). Pytannia pokhodzhennia, sutnosti y istorii kozatstva v pratsiakh rosiis'koho istoryka S. M. Soloviova [Questions of origin, essence and history of the Cossacks in the works of Russian historian S. M. Solovyov]. *Chornomors'ka mynushyna*, 6, 79–97. [in Ukrainian].

Nomys, M. T. (1861). Rizdviani sviatky. Pys'mo 1-e [Christmas celebrations. Letter 1]. *Osnova*, 1, 267–281. [in Ukrainian].

Nomys, M. T. (1861). Rizdviani sviatky. Pys'mo 1-e [Christmas celebrations. Letter 2]. *Osnova*, 5, 49–72. [in Ukrainian].

Nomys, M. T. (1861). Rizdviani sviatky. Pys'mo 3-e [Christmas celebrations. Letter 3]. *Osnova*, 6, 21–38. [in Ukrainian].

Paliienko, M. (2005). «Kievskaya starina» (1882–1906) u hromads'komu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets' XIX – pochatok XX st.) [“Kievskaya starina” in the public and scientific life of Ukraine (late 19th – the early 20th cc.)]. Kyiv: Tempora, 384 p. [in Ukrainian].

Perekhodovets, O. [Konysky O. Ya.]. (1861). Iz Poltavyy [From Poltava]. *Osnova*, 5, 68–71. [in Russian].

Pypin, O. M. (1891). *Istoriya russkoy etnografii* [History of Russian ethnography]. (Vol. 3). Saint Petersburg: Tip. M. Stasyulevicha, 3, 425 p. [in Russian].

Rev'yakin, P. I. (1861). Vovkulaky (nevro-lytvynny) [Werevolves (neuri-litvins)]. *Osnova*, 11–12, 129–138. [in Ukrainian].

Rev'yakin, P. I. (1862). Entruckte Helden. Lytsari-nevmyraky [Entruckte Helden. Immortal knights]. *Osnova*, 1, 19–24. [in Ukrainian].

Svydnytskyi, A. P. (1861). Velykden' u podolyan [Easter in Podolia]. *Osnova*, 10, 26–71. [in Ukrainian].

Serov, O. M. (1861). Muzyka yuzhno-russkikh pesen [Music of South Ruthenian songs]. *Osnova*, 3, 16–24. [in Russian].

Steshenko, I. I. (1898). I. P. Kotliarevsky v svete kritiki [I. P. Kotliarevsky in light of criticism]. *Kievskaya starina*, 7-8, 83–151. [in Russian].

Sukhomlynov, M. I. (1861). O predaniyakh v drevney russkoy letopisi [About the legends in the ancient Ruthenian chronicle]. *Osnova*, 6, 51–71. [in Russian].

Shapoval, K. [Shokhin P.]. (1862). Z podorozhnyka [From the travel]. *Osnova*, 1, 48–52. [in Ukrainian].

Yas, O. V. (2018). *Bahatolykyj Mykola Kostomarov* [Many-faced Mykola Kostomarov]. Kyiv: Lybid; 304 p. [in Ukrainian].

Отримано: 31.05.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.22–31

УДК 94(37-11):(726:27-523.48)

СТАВНЮК Віктор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01601, Україна (v.stavnyuk@gmail.com)

ORCID 0000-0002-7566-0770

Researcher ID GLS-8894-2022

STAVNYUK Victor – Doctor of History, Professor, Head of the Department of History of the Ancient World and the Middle Ages, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01601, Ukraine (v.stavnyuk@gmail.com)

КОЛОМІЄЦЬ Олександра – студентка II курсу магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01601, Україна (emailsasha@ukr.net)

ORCID 0000-0002-5998-4353

Researcher ID AAD-8332-2022

KOLOMIETS Oleksandra – second-year master's student of the Faculty of History Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01601, Ukraine (emailsasha@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Ставнюк, В., Коломієць, О. (2022). Технології зведення фундаментів у візантійському храмовому зодчестві середньо- та пізньовізантійського періодів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 22–31.

ТЕХНОЛОГІЇ ЗВЕДЕННЯ ФУНДАМЕНТІВ У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ ХРАМОВОМУ ЗОДЧЕСТВІ СЕРЕДНЬО- ТА ПІЗНЬОВІЗАНТІЙСЬКОГО ПЕРІОДІВ

Анотація. *Мета статті* – дослідити технології зведення фундаментів у візантійському храмовому зодчестві середнього- та пізньовізантійського періодів столичної та провінційної архітектурних шкіл, зокрема способи та особливості мурування фундаментів, особливості застосування сполій (вторинного будівельного матеріалу) під час зведення фундаментів. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, методах компаративного аналізу, індукції та дедукції. **Наукова новизна** обумовлена тим, що на сьогоднішній день більшість відомих праць з даної теми вже інформаційно застарілі і не враховують новітніх досліджень, в першу чергу археологічних. Крім цього, база пам'яток візантійської архітектури зазнали руйнації та перебудови, тому вивчення їх ускладнюється. **Висновки.** У ході дослідження було виявлено, що при закладанні фундаменту технологія передбачала прокопування ровів і прибирання зайвого ґрунту. У візантійському зодчестві фундаменти закладалися або з цегли, або з каміння; у випадку будівництва на скелястій поверхні, їх заглиблювали у масив. Застосування стрічкового фундаменту або сітки відбувалося у випадках, коли було необхідно з'єднати зовнішні стіни з точками опору. Фундаменти могли і не з'єднуватися, коли частини будівлі зводилися як окремі споруди (з різною вагою). Забезпечення рівної площини для будівництва, в умовах нерівного рельєфу візантійської столиці вирішувалося спорудженням терас. Використання старих цистерн особливо характерно для традиції закладання фундаментів у столиці. Застосування деревини у фундаментах не є надто типовим, але й не рідким явищем: деревину часто використовували у конструкціях стін, також у субструкціях споруди застосовувалася система дерев'яних балок, які для міцності з'єднувалися залізними костиллями і вкривалися якісним будівельним розчином. Подальше дослідження залишається перспективним.

Ключові слова: Візантія, храм, плінфа, фундамент, сполії.

TECHNOLOGIES OF CONSTRUCTION OF FOUNDATIONS IN THE BYZANTINE TEMPLE ARCHITECTURE OF THE MIDDLE AND LATE BYZANTINE PERIODS

Abstract. *The purpose of the article* is to investigate the technologies of construction of foundations in the Byzantine temple architecture of the middle and late Byzantine periods of the metropolitan and provincial schools of architecture, in particular, the methods and features of masonry foundations, the features of the use of spolia (secondary building material) during the construction of foundations. **The research methodology** is the principles of historicism, methods of comparative analysis, induction, and deduction. **The scientific novelty** lies within the fact that today most of the available works on this topic are already informationally outdated and do not take into account the latest research, primarily archaeological. In addition, many monuments of Byzantine architecture were destroyed and rebuilt, which makes studying difficult. **Conclusion.** During the research, it has been found that when laying the foundation, the technology involved digging trenches and cleaning excess soil. In Byzantine architecture, foundations were laid either from bricks or stones; in the case of construction on a rocky surface, they were buried in the massif. The use of a strip foundation or grid occurred in cases where it

was necessary to connect the outer walls with the support points. The foundations could not be connected when parts of the building were erected as separate structures (with different weights). Providing a level plane for construction, in the conditions of the uneven terrain of the Byzantine capital, was determined by the construction of terraces. The use of old cisterns is particularly characteristic of the tradition of laying foundations in the capital. The use of wood in the foundations is not too typical, but not a rare phenomenon: wood was often used in wall constructions, and in the substructures of the building, a system of wooden beams was used, which were connected with iron crutches for strength and covered with high-quality mortar. Further research remains promising.

Key words: *Byzantium, temple, plinphos, foundation, spolia.*

Постановка проблеми. Актуальність теми обумовлена тим, що на сьогоднішній день не існує вичерпної фахової літератури, яка б ґрунтовно, на основі археологічних, збережених писемних та візуальних джерел досліджувала питання технології зведення фундаментів у храмовому спорудженні упродовж середньо- та пізньовізантійського періодів. При цьому, більшість відомих праць уже інформаційно застарілі і не враховують новітніх досліджень, в першу чергу археологічних. Крім цього, багато пам'яток візантійської архітектури зазнали руйнації та перебудови, тому вивчення ускладнюється. Технології зведення фундаментів мають тяглість з римського та ранньохристиянського будівництва. Закладання фундаментів (кам'яних або цегляних) здійснювалося часто стрічковим методом на створеній рівній горизонтальній платформі, підлаштувуючись під умови рельєфу. Дослідження даної будівельної технології може допомогти в ідентифікації пам'ятки до певної архітектурної школи чи навіть конкретної майстерні; крім цього, процес спорудження фундаментів передбачав й використання сполій – вторинного матеріалу (особливо характерно для пізньовізантійського періоду), що дозволяє переглянути датування пам'яток.

Аналіз джерел та останні дослідження. Слід зауважити, що церковна архітектура середньо- та пізньовізантійського періодів не викликала інтерес у дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст., що пояснюється, ймовірно, тим, що будівлі цього періоду мали невеликі, порівняно з ранньою Візантією, розміри, і, зрозуміло, відрізнялися у своїх конструктивних рішеннях. Важливий етап у вивченні візантійської храмової архітектури розпочинається на початку ХХ ст., коли дослідження отримують державну підтримку Туреччини (особливо, після завершення Першої світової війни, коли відбувся поділ «оттоманської спадщини» і було започатковано нові державні перетворення). Цьому передували (і деякою мірою, сприяли) природні катаклізми (землетруси і пожежі у 1908, 1911 і 1912 рр.), які знищили більш пізнішу забудову Стамбула. Тоді ж Франція організувала перепис візантійських храмів, які зі встановленням османського панування були перебудовані у мечеті. Аналізуючи історіографічну спадщину, виокремимо доробок уродженця Стамбула, британця за походженням, професора історії архітектури Александра Ван Міллінгена «Byzantine Churches in Constantinople: their

history and architecture» (укр. «Візантійські храми у Константинополі: їх історія та архітектура») (1912 р.), де автор зауважує на труднощах у дослідженні архітектури візантійської столиці через зруйнованість багатьох пам'яток (Millingen, 1912).

Серед довоєнних праць можна відзначити монографію радянського історика архітектури М. Брунова «Нариси з історії архітектури» (1937 р.), якому належить авторство терміну «хрестово-купольний храм». Пізніше, у 1966 р., він опублікував змістовну працю під назвою «Архітектура Візантії» (Брунов, 1966). Після війни дослідження відновлюються, з'являється інтерес до безпосереднього вивчення будівельних матеріалів у візантійському зодчестві. Видатний британський візантолог, на жаль, нілі покійний, Кирилл Манго у 1976 р. опублікував книгу «Byzantine Architecture» (укр. «Візантійська архітектура»), яка, за висловами сучасників, складає золотий фонд мистецтвознавства (Mango, 1976). Використання у візантійському зодчестві вторинного будівельного матеріалу – сполій – досліджував у статті В. Мюллер-Віннер (Müller-Wiener, 1983).

Спробу загального огляду візантійського храмового зодчества, як столичного, так і провінційного, архітектурних шкіл була зроблена у 1987 р. радянським істориком О. Комечем (Комеч, 1987). Окремої уваги заслуговує три томне видання (1984, 1989 і 1991 рр.), яке було присвячене досить широкій темі культури Візантії і архітектурі певного періоду. Зокрема, перший том охоплює IV – першу половину VII ст., другий – другу половину VII-XII ст., третій – XIII – першу половину XV ст. Інформативно насиченим є дослідження французького археолога Ж.-П. Адама, що розглядає візантійську архітектуру у розрізі римських технологій та будівельних матеріалів – «Roman Building: Materials and Technique» (укр. «Римське будівництво: матеріали та технології» (1995).

Археологічний акцент зроблено у монографії радянського і російського науковця П. Раппопорта, присвяченій вивченню візантійської архітектури, рецепції якої прослідковуються у зодчестві Русі – «Храмове будівництво Київської Русі» (Rappoport, 1995). Будівництво візантійського монастиря стає наріжним каменем у дослідженні сучасного російського науковця М. Морозова, у якому розглядається не лише перебіг монастирського життя, а й робиться наголос на «архітектурних» потребах громади монахів, що й визначало конструктивні рішення храмового будівництва (Морозов, 2005).

Грунтовним доробком постає монографія професора Іллінойського університету в США Роберта Оустерхаута, яка на сьогоднішній день, на наш погляд, є найбільш фундаментальною працею з вивчення візантійської храмової архітектури. Автор у досить цікавій та доступній формі узагальнює відомості з будівельних технологій у період середньо- та пізньовізантійської історії (Ousterhout, 1999).

Мета статті – дослідити технології зведення фундаментів у візантійському храмовому зодчестві середнього- та пізньовізантійського періодів сто-

личної та провінційної архітектурних шкіл, зокрема способи та особливості мурування фундаментів, особливості застосування сполій (вторинного будівельного матеріалу) під час зведення фундаментів.

Виклад основного матеріалу. У візантійському зодчестві фундаменти закладалися або з цегли, або з каміння. У випадку будівництва на скелястій поверхні, фундаменти заглиблювали у її масив. Так, східчасті фундаменти у храмах під Себеном у Віфінії та Чанлі Кілісе у Каппадокії були вирубані прямо в масиві скелі, а також, з метою отримання рівної поверхні для наосу, доповнені кладкою. У монастирі Хора початку XIV ст. існує подібне конструктивне рішення (Культура Візантії, 1999, с. 490).

Дещо інший задум фундаментів виявився у церкві Богородиці у монастирі Ліпса (датується X ст.): рівна платформа була зроблена нижче підлоги наосу, на глибини у 1,4 м. Крім цього, ця платформа була спеціально вкрита шаром вапна з битою цеглою, що ввело в оману археологів, які вважали, що це підлога більш давньої споруди (Морозов, 2005, с. 67). Саме на цій платформі вже заклали фундаменти майбутніх стін, а також дві поперечні фундаментні стрічки, які повинні були з'єднувати бічні стіни з основами чотирьох центральних колон. Далі заповнювалися проміжки колотим камінням (без вапняного розчину), і лише після цього вже була покладена підлога.

Ще одне цікаве рішення можна спостерігати у т.зв. «храмі Е» у Сардах, де 9-частковий план церкви був відображений за допомогою решітки у фундаментах. Фундаменти споруди, дуже широкі (1,7 м), спиралися на більш давні залишки базиліки (яка була більшою за розмірами, ніж церква Е) (Брунов, 1966, с. 443). Крім цього, конструктивне рішення вимагало заглибити фундаменти стін (які, до того, ще й не мали загальної опори), на різну глибину – від 1,3 до 2 м від рівня підлоги. Додаткова стійкість досягалася тим, що на стіни клялися по дві дерев'яні балки, паралельно до кожної стіни, які потім укріплювалися у місцях перетину залізними костиллями та заливалися ще й захисним шаром вапняного розчину (твердого і більш якіснішого). І хоча така технологія залучення деревини у фундаменти здається незвичайною, однак, враховуючи, що деревину все ж часто застосовували у конструкціях стін, можна припуститися висновку, що вона була в принципі достатньо часто застосованою у візантійському зодчестві.

Застосування стрічкового фундаменту або сітки відбувалося у випадках, коли виникала необхідність з'єднати зовнішні стіни з точками опор, таким чином зв'язуючи весь фундамент споруди в одне ціле. Подібне можна спостерігати у згаданому храмі Е у Сардах та церкві Богородиці, а також у храмах типу вписаного хреста. Так дві лінії внутрішніх стін утворюють фундаменти церкви Христа Пантократора (у Константинополі); вони ж підтримують три паралельних прольоти коробових склепінь. Аналогічне рішення проявляється і в Манастир Месджиді (також у Константинополі): тут, під внутрішніми опорами та під коробовими склепіннями, прокладені дві паралельні лінії фундаменту, що з'єднують фундаменти головного об'єму храму з

фундаментами обхідної галереї. Однак, слід зауважити, що через погану збереженість пам'ятки важко інтерпретувати споруду – чи була вона хрестово-купольною, чи базилікальною. Інший приклад – храм типу вписаного хреста у Пендіку (провінційному районі Стамбулу), де через весь простір наосу було прокладено знову дві лінії стрічок фундаменту, що робилося з метою підтримання колон (Бунин, 1953, с. 125).

При закладанні фундаменту технологія передбачала прокопування ровів і прибирання зайвого ґрунту. Залишали будівельники і можливість вентиляції підлоги: так у храмі Богородиці, проміжки під мармуровою підлогою засипали різним будівельним сміттям без розчину. Подібне зустрічається і в монастирі Хора при археологічних розкопках його пастофорія – храмового службового приміщення, яке розміщувалося по обидві сторони від вівтарної апсиди (Millingen, 1912, с. 288). У згаданому храмі Е у Сардах, заповнення простору між стінками фундаменту відбулося за допомогою ґрунту; чим далі просувалося мурування, тим більше підсипали ґрунт, створюючи т.зв. «чорнову підлогу» для каменярів (Бунин, 1953, с. 184).

Нетиповим конструктивним рішенням відзначалися фундаменти поховального храму у Дідімотіці у Фракії; вони були закладені на поверхні скелі на більш ранньому цвинтарі. Це можна пояснити, ймовірно, тим, що заповнення муруванням гробниць, витесаних у скельному масиві, не було допустимим, а вільного місця не знайшлося; тому візантійські зодчі заклали балки фундаменту стін над порожнинами гробниць. Однак, слід зауважити, що дерева з часом згнили, як наслідок каміння буквально почало випадати з фундаменту (Ousterhout, 1999, с. 173).

Загалом можна стверджувати – застосування деревини у фундаментах не є надто типовим, але й не рідким явищем (адже деревину часто використовували у конструкціях стін). Археологічні розкопки храму Е у Сардах засвідчили, що у субструкціях споруди застосовувалася система дерев'яних балок, які для міцності з'єднувалися залізними костиллями і вкривалися твердим розчином (Ousterhout, 1999, с. 174). Щось подібне можна зустріти і у церкві IX ст. у Плісці в Болгарії (Rappoport, 1995, с. 89), а також у ранніх храмах на території Київської держави: так у Десятинній церкві X ст. замість кам'яної платформи наявна дерев'яна конструкція – дно фундаментних ровів укріплювалося шарами балок, які були закріплені кілками (Комеч, 1987, с. 111). Для міцності мурування фундаменту балки вкривалися шаром вапна, до якого домішували биту цеглу. Аналогічне конструктивне рішення зі зміцнення фундаментів деревиною застосовувалося не лише в інших ранніх київських храмах, але й у соборі Софії у Новгороді. Цікаво, що у спорудах після 1081 р. (тобто до початку правління візантійської династії Комнінів) подібне не спостерігається. Ймовірно тому, що до кінця XI ст. київське зодчество найбільш сильно знаходилося під впливом візантійської архітектури. Тобто, застосування дерев'яних субструкцій при закладанні фундаментів, на думку П. Раппорта, має суто візантійське походження (Rappoport, 1995, с. 92).

Фундаменти могли і не з'єднуватися, коли частини будівлі зводилися як окремі споруди (з різною вагою). Для прикладу, легкий дерев'яний екзонартекс не з'єднувався з фундаментами головного об'єму храму Фатіх Джамі в Енезі. У іншій церкві – Пантепопта – фундаментами наосу та нартексу слугували склепіння цистерни, які однак не зачіпали екзонартекс (Millingen, 1912, с. 212). Також до слова згадати, що більш легкий екзонартекс у середньовізантійський період історії не з'єднувався з фундаментами головного об'єму споруди, хоча і зводилися обидві частини храму одночасно (Ousterhout, 1999, с. 175). При цьому, зосередження фундаментів лише у ядрі будівлі призводило до швидкої руйнації зовнішнього нартексу та перебудов у більш пізні часи.

Ще один важливий фактор для закладання фундаменту – чи наявні під ним залишки більш давньої споруди, оскільки, якщо вони міцні, то їх цілком можна використати у якості основи для майбутньої новішої будівлі. Професор візантійської історії Пол Магдаліно звертає увагу на безперервність заселення Константинополя упродовж всього його історії, а тому, не дивно, що певна кількість храмів могла зводитися на залишках інших будівель (Müller-Wiener, 1983, с. 370). Тобто, фундаменти могли бути такими ж споліями (вторинним будівельним матеріалом), як цегла, або колони. Наприклад, наос (XI-XII ст.) у комплексі Хора споруджений на склепінчастій субструкції більш раннього періоду – VI-IX ст. Схожа історія спостерігається в Календерхане Джамі (Striker, 2007, с. 95). Храм Апокавка у Селімврії (приблизно 1327 р.) був зведений на залишках цистерни (при тому, що їх плани аж ніяк не збігаються) (Striker, 2007, с. 25–26), а храм Аїя Софія у Візе – на залишках фундаментів більш ранньої базиліки (апсида якої досить гарно проглядається у східній частині споруди) (Otügen, 1989, с. 138); храм у Сіде (середньовізантійського періоду) взагалі побудований повністю на старіших фундаментах; аналогічна історія і у храмі св. Аверкія у Куршунлу (датується приблизно XII ст.) (Ousterhout, 1999, с. 179). Можна припустити, що застосування старих фундаментів для спорудження нового храму може бути пов'язано також і з сакральною освяченістю місця.

Інший важливий момент під час закладання фундаментів – забезпечення рівної площини для будівництва, а оскільки рельєф візантійської столиці нерівний, часто проблему вирішували спорудженням терас. Так, щоб урівняти церкву Мірелейон (датується X ст.) з Палацом, зодчим довелося підняти площину церкви, а для цього вони спорудили додаткову наземну будівлю (яка повинна була дорівнювати самому храму за об'ємом). Першопочатково ця субструкція (зі стрічковими фундаментами під опорами) виконувала лише конструктивні функції, оскільки нижній рівень мав аналогічний план до 4-стовпної церкви нагорі. Однак, вже у XIV ст. вона була перебудована у храм-усипальницю (Ousterhout, 1999, с. 182).

Подібне застосування допоміжних субструкцій, де у фундаменти добуваються поховальні приміщення, зустрічається рідко на практиці, однак все ж існує декілька цікавих виключень у Константинополі та поблизу нього.

Так, храм Одалар Джамі (XII ст.) на нижньому своєму рівні, який спеціально врізаний у схил пагорбу (з метою створення горизонтальної поверхні для наосу) має серію камер з похованнями. Храм сильно зруйнований, що ускладнює інтерпретацію нижнього рівня. Приватна церква XIV ст. Богдан Сарай також має поховальну крипту (Millingen, 1912, с. 280), як і церква Спасителя у Халці, що відома лише за описами. Крипта розташована, в умовах топографії схилу, під головним храмом монастиря (каталіконом) Осіос Лукас (Греція). Так само на крутому схилі стоять поховальні церкви у Бачкові та Асеновграді в Болгарії (Mango, 1976, с. 122).

Якщо існувала потреба могли зводитися і штучні платформи для фундаментів, як це сталося, наприклад, у столичному храмі Гюль Джамі (XII ст.), де платформа розширюється на захід і південний-захід, підтримуючи вагу наосу, нартексу та віми. Вторинно був використаний і ряд невеликих за розміром приміщень, ймовірно, від більш ранньої будівлі, хоча техніка мурування аналогічна (Müller-Wiener, 1983, с. 379). Як вже згадувалося, для фундаментів могли використовуватися і старі цистерни, що особливо характерно для будівель Константинополя. Цікаво, що існує приклад навпаки – коли храм перетворили на цистерну. Це сталося з ранньохристиянським храмом-ротондою біля церкви Мірелейон, де трансформували склепіння, а простір розділили колонами таким чином, що потім ця церква-ротонда-цистерна ще й сама стала основою для фундаментів Палацу імператора Романа Лакапіна (920-944 pp.) (Striker, 2007, с. 14–15). У районі палацу Топкапи, історичному центрі Стамбулу, більше чотирьох десятків цистерн застосовані у субструкціях споруд. Інший приклад, храм Паммакарістос, що датується XII ст., де фундаменти наосу (і частково обхідна галерея) розташовані над цистерною, а колони у наосі розміщені точнісінько над колонами у приміщенні цистерни (Millingen, 1912, с. 138); план склепінчастої цистерни збігається з планом храму Христа Пантеопта над нею. Такі випадки збігу планів субструкцій дозволяють потім реконструювати надбудовані споруди, які, в принципі, не викликають питань у їх інтерпретаціях як храми (оскільки мають закруглення-апсиди у східних частинах будівель). Однак, як це часто зустрічається, руйнування можуть бути значні, й «білі плями» все ж залишаються (як наприклад, у випадку цистерни біля храму Фатіх Джамі) (Кондаков, 2006, с. 336).

В іншому столичному районі – Манганах – можна знайти подібні приклади субструкцій під храмами Христа Філантропа, св. Георгія, Богородиці Панахрантос та Палацу, які зі сходу, недалеко від урвища на узбережжі моря формували горизонтальну терасу (приблизно XI ст.), що була частково розібрана при будівництві залізниці. Крім цього, фундаменти храму Георгія складаються із ряду склепінчастих компартиментів з 4-купольними склепіннями над простором наосу і галереї; у південній частині храму збереглися руїни, ймовірно, палацу (Millingen, 1912, с. 216).

При реконструкції споруди дослідникам необхідно бути пильними і детально вивчати план її субструкцій. Так, під час повторного обстеження палацу

Вріаса (який був зведений на азійському узбережжі Константинополя у арабському стилі імператором Феодіором (829-842 рр.)), дослідниця Алессандра Річі довела, що склепінчастий зал прийомів насправді потрібно інтерпретувати як фундаменти храму, оскільки на верхньому рівні у східній частині можна побачити апсиди (до того ж, план будівлі загалом нагадує храм Георгія у Манганах); передивитися інтерпретацію потрібно і в споруді у західній частині комплексу, оскільки колонний зал може виявитися як раз цистерною, що розташовується під атріумом церкви (Ousterhout, 1999, с. 180).

Окремо слід звернути увагу на те, що у субструкціях цистерн наявні і водогони, які збирають дощову воду з дахів. Типовий приклад – поховальний храм монастиря Хора. Схожа історія з палацом Вріаса сталася і з цими цистернами, оскільки раніше їх інтерпретували як поховальні камери (на те що, це саме цистерни вказують і водогони, і наявність спеціального водовідштовхуючого розчину) (Millingen, 1912, с. 290). Історично роль цистерн у міському житті збільшилася, коли занепала стара система акведуків і постало питання постачання водою приватних заможних будинків, які для цього і встановлювали власні системи збору вже не річкової, а дощової води. Однак слід враховувати, що столичний район часто страждав від землетрусів, що спричиняло, між іншим, тріщини в цистернах, що у свою чергу, підтоплювало і руйнувало багато інших споруд.

Висновки. При закладанні фундаменту технологія передбачала прокопування ровів і прибирання зайвого ґрунту. У візантійському зодчестві фундаменти закладалися або з цегли, або з каміння; у випадку будівництва на скелястій поверхні, їх заглиблювали у масив. Застосування стрічкового фундаменту або сітки відбувалося у випадках, коли було необхідно з'єднати зовнішні стіни з точками опор. Фундаменти могли і не з'єднуватися, коли частини будівлі зводилися як окремі споруди (з різною вагою). Забезпечення рівної площини для будівництва, в умовах нерівного рельєфу візантійської столиці вирішувалося спорудженням терас. Використання старих цистерн особливо характерно для традиції закладання фундаментів у столиці.

Дослідивши візантійські будівельні традиції та технології, загалом можна стверджувати, що застосування деревини у фундаментах не є надто типовим, але й не рідким явищем: деревину часто використовували у конструкціях стін, також у субструкціях споруди застосовувалася система дерев'яних балок, які для міцності з'єднувалися залізними костілями і вкривалися якісним будівельним розчином. Подальше дослідження залишається перспективним.

Список використаних джерел і літератури:

- Брунов, Н. И.** (1966). *Архитектура Византии*. Москва, 687 с.
Бунин, А. В. (1953). *История градостроительного искусства*. Москва, 530 с.
Комеч, А. И. (1987). *Древнерусское зодчество конца X – начала XI вв.* Москва, 318 с.

- Кондаков, Н. П.** (2006). *Византийские памятники и церкви Константинополя*. Москва, 424 с.
- Культура Византии. XIII – первая половина XV в.* (1991). Москва, 640 с.
- Морозов, М. А.** (2005). *Монастыри средневековой Византии*. Санкт-Петербург, 174 с.
- Mango, C.** (1976). *Byzantine Architecture*. New York, 215 p.
- Millingen, A. van.** (1912). *Byzantine Churches in Constantinople*. London, 477 p.
- Müller-Wiener, W.** (1983). Spoliennutzungen in Istanbul. *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien. Festschrift für Kurt Bittel*. Mainz, 369–382.
- Otügen, Y. & Ousterhout, R.** (1989). Notes on the Monuments of Turkish Thrace. *Anatolian Studies*, 39, 138–139.
- Ousterhout, R.** (1999). *Master Builders of Byzantium*. Princenton University Press. New Jersey, 332 p.
- Rappoport, P. A.** (1995). *Building the Churches of Kievan Russia*. Aldershot, 248 p.
- Striker, C. L. & Kuban, Y. D.** (2007). *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, Their History, Architecture and Decoration*. Mainz, 387 p.

References:

- Brunov, N. I.** (1966). *Architektura Vizantii* [Architecture of Byzantium]. Moskva, 687 p. [in Russian].
- Bunin, A. V.** (1953). *Istoriya gradostroitel'nogo iskusstva* [History of urban planning art]. Moskva, 530 p. [in Russian].
- Komech, A. I.** (1987). *Drevnerusskoe yodchestvo kontsa 10 – nachala 11 vekov* [Old Russian architecture of the late 10th early – 11th centuries]. Moskva, 318 p. [in Russian].
- Kondakov, N. P.** (2006). *Vizantiyskie pamaytnayki i monastyri Konstantinopolay* [Byzantine monuments and churches of Constantinople]. Moskva, 424 p. [in Russian].
- Kultura Vizantii. XIII – pervaya polovina XV st.* [Culture of Byzantium. XIII – first half of the XV century]. (1991). Moskva, 640 p. [in Russian].
- Morozov, M. A.** (2005). *Monastyri srednevekovoi Vizantii* [Monasteries of medieval Byzantium]. Saint-Peterburg, 174 p. [in Russian].
- Mango, C.** (1976). *Byzantine Architecture*. New York, 215 p. [in English].
- Millingen, A. van.** (1912). *Byzantine Churches in Constantinople*. London, 477 p. [in English].
- Müller-Wiener, W.** (1983). *Spoliennutzungen in Istanbul* [Uses of spolia's in Istanbul]. *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien. Festschrift für Kurt Bittel*. Mainz, 369–382. [in German].
- Otügen, Y. & Ousterhout, R.** (1989). *Notes on the Monuments of Turkish Thrace*. *Anatolian Studies*, 39, 138–139. [in English].
- Ousterhout, R.** (1999). *Master Builders of Byzantium*. Princenton University Press. New Jersey. [in English].
- Rappoport, P.A.** (1995). *Building the Churches of Kievan Russia*. Aldershot. [in English].
- Striker, C.L. & Kuban, Y.D.** (2007). *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, Their History, Architecture and Decoration*. Mainz. [in English].

Отримано: 17.05.2022

БАБЮК Дмитро – аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (kamenpodol2@gmail.com)

ORCID 0000-0002-7589-2053

BAVYUK Dmytro – PhD-student of the Department of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (kamenpodol2@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Бабюк, Д. (2022). Фотографічна діяльність Йозефа Кордиша у Кам'янці-Подільському в 50–70-х рр. XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 32–47.

ФОТОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЙОЗЕФА КОРДИША У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В 50–70-х рр. XIX ст.

Анотація. *Мета статті* – дослідити професійну діяльність фотографа Й. Кордиша у Кам'янці-Подільському наприкінці 1850-х – на початку 1870-х рр., визначити його роль у формуванні кам'янецької школи фотографії та її місця в соціокультурному житті Правобережної України. **Методологічною основою дослідження** є принципи історизму, всебічності, об'єктивності, багатofакторності, системності. Важливою складовою методології стало застосування різних методів аналізу матеріалу – історичного, проблемно-хронологічного, історико-генетичного, історико-типологічного, а також порівняння, індукція, дедукція, логічний та системний підхід. **Наукова новизна** публікації полягає у дослідженні творчої діяльності першого професійного фотографа Кам'янця-Подільського Йозефа Кордиша в 1850-х–1870-х рр., проаналізовано його доробок у цій галузі. Визначено першість підприємця і фотомайстра у відкритті в губернському центрі Поділля фотографічного салону й павільйону. Атрибутовано більшість його світлин кам'янецького періоду, визначено головні види його фотографій: студійні портрети містян і мешканців передмість, світлини етнічних типів подолян, знімки панорамних та архітектурних краєвидів Кам'янця-Подільського, стереоскопічні фотографії видів міста. Досліджено внесок фотохудожника в популяризації історичних і архітектурних пам'яток адміністративного центру Подільської губернії та його мешканців серед освіченого громадянства Російської імперії та країн Центрально-Східної Європи. **Висновки.** Найбільшим досягненням у фотографічній справі в Кам'янці-Подільському на етапі становлення цього виду підприємницької діяльності (середина 1850-х – 1880-ті рр.) була діяльність першого професійного фотографа Й. Кордиша. Його зусиллями в місті розпочала діяльність перша фотографічна студія й було відкрито павільйон для зйомок. Він заснував кам'янецьку школу фотографії, до якої входили його помічники В. Загоровський і П. Яворський, друкар М. Грейм. Після переїзду Й. Кордиша до Києва останній купив його фотостудію у

1871 р. і став формальним лідером місцевої фотографічної школи. Ми атрибутували його авторство 64 студійних портретів мешканців губерньського центра та його передмість, 32 фотографії етнічних типів подолян і 55 панорамних світлин, відзнятих у кам'янецький період його професійної діяльності. Вони свідчать про високу майстерність автора, творчий підхід і прагнення відобразити естетику зображених на фото персонажів та урбаністичних мотивів. Авторитет Й. Кордиша у фаховому середовищі і висока якість його фотознімків спонукали інших подільських фотомайстрів наслідувати стандарти, закладені цим піонером фотографічної справи на Поділлі.

Ключові слова: Йозеф Кордиш, фотограф, знімок, фотографічна діяльність, фотопавільйон, Кам'янець-Подільський.

JOSEPH KORDYSH PHOTOGRAPHIC ACTIVITY IN KAMIANETS- PODILSKYI IN 1850-1870 OF XIX CENTURY

Abstract. The article's goal is to research the professional activity of a photographer Joseph Kordysh in Kamianets in the end of 1850-s and beginning of 1870-s; identify his role in creating the school of photographers in Kamianets and its place in social and cultural life of the part of Ukraine located between the Dnipro and the Carpathians. **Methodologic basis** of the research are the principles of historicism, comprehensiveness, objectivity, multifactority, systematicity. The important part of the methodology is the use of different methods of material analysis – historical, topical-chronological, historical genetic, historical typological. **Scientific novelty** of the article is underlined by research of creative activity of Joseph Kordysh, the first professional photographer in Kamianets in 1850-s–1870-s, analysis of his achievement in this field. The article defines the precedence of the entrepreneur and the art photographer in opening of the first photo salon and a pavilion in Podillya's governmental center. Most photos of his activity in Kamianets are attributed, main views of his photos are identified: including studio portraits of both city dwellers and residents of suburbs, photos of the ethnical types of Podolians, panoramic and architectural views of Kamianets-Podilskyi, stereoscopic photos of city views. The article examines the art photographer's contribution in popularization of historical and architectural monuments of the administrative center of Podolian governorship and its residents among the educated citizens of the Russian empire and the countries of Central and Eastern Europe. **Conclusions.** The greatest achievement in photography in Kamianets-Podilskyi at the early stage of this entrepreneurial activity (middle of 1850-s – 1880-s) was activity of Joseph Kordysh, the first professional photographer. His endeavors helped start the first photo studio and open the photo pavilion. He established the school of photographers in Kamianets which included his assistants V. Zagorovsky and P. Yavorsky, M. Greim, the printer. After Joseph Kordysh's moving to Kyiv the later purchased his photo studio in 1871 and turned into a formal leader of the local school of photographers. We have identified his authorship of 64 studio portraits of the residents of the city and the suburbs, 32 photos of ethnical types of Podolians and 55 panoramic photos, made while he lived in Kamianets. They signify the author's high skills, creative approach and efforts to reflect the aesthetics of people and urban sites, pictured in the photos. Joseph Kordysh's authority in the professional environment and the fine quality of his photos encouraged other Podolian photographers to follow his standards, laid down by this pioneer of the phographic activity in Podillya.

Key words: Joseph Kordysh, photographer, photo, photographic activity, photo pavilion, Kamianets-Podilskyi.

Постановка проблеми. У 1850-х рр. на етапі становлення фотографічної справи в Російській імперії більшість українських, польських, російських та іноземних підприємців, які підкреслювали свою причетність до цього виду діяльності й нової галузі візуального мистецтва, працювали епізодично, віддаючи перевагу власній інтуїції. Розраховуючи на комерційний успіх, вони відкривали тимчасові ательє у великих адміністративних містах: у Києві – під час проведення щорічних контрактових ярмарків, де робили знімки учасників цих зібрань і киян; у чорноморському портовому місті Одеса, де об'єктами їхньої уваги були місцеві й іноземні підприємці, мешканці міста; у прикордонному Кам'янці-Подільському, де увагу гостей міста привертала історико-архітектурні ансамблі Старого міста, Старого і Нового замків. На жаль, результат копіткої роботи фотографів 50-х років (дагеротипи і фотографічні знімки) здебільшого були втрачені у вогні пожеж, революцій, світових війн та ін., а імена більшості тогочасних майстрів не залишилися в історії.

Більше пощастило польському дворянину Йозефу Кордишу (1824-1896 рр.), який посідає важливе місце в історії фотографічної справи Правобережної України. У 50–90-х рр. XIX ст. його діяльність як професійного фотографа відбувалася в Одесі, Кам'янці-Подільському і Києві; він залишив нащадкам безцінну та цікаву спадщину в галузі знімків архітектурних ансамблів, краєвидів і типів їх мешканців. Кожна зі створених ним фотографій, яка збереглася, є важливим візуальним джерелом, дозволяє науковцям дослідити історико-топографічну, архітектурну, культурну та соціально-економічну історію цих міст і їхніх передмість. Безперечно, з Й Кордишем (*рис. 1*) пов'язують зародження і становлення фотографічної справи на Правобережній Україні, зокрема Поділлі. Він був першим професійним фотографом в адміністративному центрі Подільської губернії – місті Кам'янці-Подільському, де невдовзі після свого приїзду відкрив у 1859 р. постійне фотографічне ательє, що функціонувало упродовж наступних 27 років. Крім того, він ініціював, побудував і відкрив у своєму ательє фотографічний павільйон, що також був першим закладом такого типу в подільському регіоні.

Аналіз джерел та останні дослідження. Постать польського й українського фотографа Й. Кордиша неодноразово привертала увагу дослідників української фотографії (Л. Амеліна, Г. Козакевич, О. Сімзен-Сичевський), історії Києва (М. Рибаків), Кам'янця-Подільського (Д. Бабюк, М. Петров, А. Прусевич), а також видавців альбомів видових фотографій і документальних поштових листівок тієї доби. Фотографічні роботи Й. Кордиша зберігаються у збірках музеїв України (Кам'янець-Подільський, Київ), Росії (Москва, Санкт-Петербург), Польщі (Варшава, Краків), Франції (Париж), а також у приватних колекціях С. Максимішина (Москва), П. Хорошилова (Москва), Г. Вишневської (Варшава), Д. Бабюка (Кам'янець-Подільський). Так, історик фотографії Р. Крохмалюк зарахував цього фотографа до числа найвідоміших авторів мистецьких фотографій кінця XIX ст., а О. Сімзен-Сичевський називав його одним із найвидатніших фотографів-професіоналів доби роз-

квіту київської видової фотографії 70-х рр. XIX ст. Професійну діяльність Й. Кордиша як фотографа Університету св. Володимира і підприємця-фотографа в Києві найкраще дослідили науковці та колекціонери мистецької фотографії. Робота ж його як фотографа в Кам'янці-Подільському описана фрагментарно. Так, у книзі Ю. Гаштецького і Г. Плутецької її проаналізовано з погляду практики подільського фотографа, нумізмата і видавця документальних листівок М. Грейма (Garztecki, Plutecka, 1987, с. 254). Майже не відомо про одеський період його професійної діяльності в 1850-х рр., як і коректну для фахового середовища дату смерті цього неперевершеного майстра польської та української фотографії. Джерельною основою статті стали віднайдені автором статті портретні та видові фотографії Й. Кордиша в приватних і музейних зібраннях, колекціях, інші документальні матеріали, праці вітчизняних і зарубіжних науковців. Під час аналізу візуальних джерел було проведено атрибуцію знімків фотохудожників другої половини XIX ст. і встановлено авторство Й. Кордиша частини з них, окремі з цих фотографій (приватна колекція Г. Вишневської, С. Максимішина, Д. Бабюка, а також інтернет аукціони *Violity.com* та *UNC.ua*) вводяться до наукового обігу. Методологічні аспекти джерелознавчого аналізу фотодокументів здійснювались за методикою таких українських вчених, як Л. Маркітан та О. Купчинський. Зокрема, Л. Маркітан відносила тему фотодокументознавства до спеціальних історичних дисциплін, у якому фотографічний знімок виступав як окреме історичне джерело (Маркітан Л., 2007, с. 181-182), а О. Купчинський визначив процедуру опису фотографічного документу, керуючись його формою та змістом з урахуванням повної інформації документу у виді написів, монограм, штампів, особи, зображеній на фото тощо (Купчинський О., 1978, с. 22-23).

Метою статті є дослідження професійної діяльності фотографа Й. Кордиша в Кам'янці-Подільському наприкінці 1850-х – на початку 1870-х рр., визначення його ролі у формуванні кам'янецької школи фотографів та її місця в соціокультурному житті Правобережної України.

Виклад основного матеріалу. Винахідником фотографії у 1838 р. став француз Дагер. Віднайдений ним спосіб фіксації зображень – дагеротипія з часом удосконалювався й поширився в різних країнах Європи. Утім, він залишався громіздким і коштовним: знімки проводилися на окремих металевих пластинках і щоразу одержувався лише один позитивний відбиток, який був недовговічним і поступово вигорав. На початку 1850-х рр. науковці винайшли негативний спосіб фотографування на колодієвих скляних пластинках, з позитивами на спеціально виготовленому папері в необмеженій кількості – фотографію у типовому розумінні. Цей спосіб на початку 1860-х рр. остаточно витісняє дагеротипію, але його недоліком було те, що пластинки могли використовуватися лише вогкими, тому фотографи або їхні помічники виготовляли їх перед самим зніманням, обливаючи пластини в темному місці світлочутливим колодієвим розчином. Наприкінці 70-х років було ви-

найдено сухі бромо-желатинові пластини, що невдовзі витіснили громіздкий і малорухливий «мокрый» спосіб фотографування. Технічне спрощення і здешевлення фотографії призвело до зростання її популярності й широкого поширення як виду професійної діяльності в 1880-х рр. Відомий фотограф і підприємець Йозеф Кордиш походив із польської шляхетської родини. Зокрема, у метричній книзі Київського римо-католицького приходського костелу зазначено, що 2 жовтня 1874 р. відбулося хрещення Леона-Маріяна, батьками якого були «дворяни Йозеф і Леонія, уроджена Шиффенгольц, Кордиш, законне подружжя» (Державний архів міста Києва, ф. 312, оп. 1, спр. 106, арк. 254). Родина сприяла освітній подорожі Йозефа до Європи, під час якої він познайомився у Франції з практикою дагеротипії й новим колодієвим способом отримання фотографічних зображень. Нові технічні новинки захопили юнака, який їх досконало опанував.

У 1856 р. Йозеф повернувся в Росію. Він оселився в Одесі, куди переїз куплене у Європі обладнання й відкрив фотографічне ательє у будинку Шварца, поряд із будинком Шмідта, у Червоному провулку. У рекламні, розміщені у газеті «Одесский вестник» у лютому 1857 р., зазначено, що «зйомка фотографічних портретів проводиться щодня з 9 години ранку до 3 після обіду з фарбами і без фарб» (Фотографические портреты Иосифа Кордеша, 1857). Крім того, про діяльність закладу йшлося у «Новороссийском календаре» (Новороссийский календарь на 1858 год, 1857, с. 406; Новороссийский календарь на 1859 год, 1858, с. 411). На жаль, більш докладної інформації про його діяльність у портовому місті не знайдено, як і тогочасних авторських знімків.

Наприкінці 1858 р. Й. Кордиш залишив Одесу і переїхав до Кам'янца-Подільського. Причини цього вчинку залишаються не з'ясованими, ймовірно, він хотів бути ближче до історичної батьківщини, тому зупинився на Поділлі, де більшість великих і середніх землевласників були етнічними поляками. У 1859 р. в адміністративному центрі Подільської губернії підприємець і фотохудожник відкрив свою фотографічну студію, в якій робив зйомки містян і виготовляв портретні фотографії, що приносило йому бажаний прибуток. Фотостудія Й. Кордиша розташовувалася в сусідньому кварталі від центральної площі Старого міста – в дворі садиби по вулиці Петропавлівській (сьогодні – вулиця Татарська, буд. 16), неподалік будівлі місцевого театру. Із власницею будинку – купчихою Зейдмановою – перший у Кам'янці-Подільському професійний фотограф уклав договір оренди, що також передбачав добудову невеликої тераси (Biblioteka Narodowa Kobieta niezidentyfikowana. Sygn: F.89048/W).

Збереглося кілька фотографій середини 1860-х років фотографічної студії (ательє) Й. Кордиша, над входом до якої є рекламна таблиця з написом «Photographie» (фр. – фотографія). На знімку видно, що поряд із будинком ательє знаходиться дерев'яна прибудова, конструкція даху й південної стіни якої мають дерев'яні фрамуги з тафлями скла, повз яке у приміщення проходить сонячне світло (рис. 4). Це був скляний фотографічний павільйон,

спорудження якого підприємець ініціював перед Подільською будівельною та дорожньою комісією 2 грудня 1860 р. (Держархів Хмельницької обл., ф. 33, оп. 1, спр. 397, арк. 1). Зауважимо, що розгляд клопотання тривав майже два роки, упродовж яких він активно займався фотографічною справою. Водночас 1 березня 1863 р. Йозеф отримав дозвіл Подільського губернського правління займатися фотографічною справою за № 1643 (Российский государственный исторический архив, ф. 776, оп. 11, спр. 135, арк. 158).

Перший віднайдений нами знімок, відзнятий у фотографічній студії Й. Кордиша, датовано 20 травня 1859 р. (рис. 2). На фото зображено двох учнів чоловічої гімназії віком 10-12 років, які сидять на стільцях у приміщенні його салону (Приватна колекція Г. Вишневської). Даний сюжет був типовим для більшості тогочасних кабінетних портретних знімків, які виготовляли на замовлення клієнтів, і були основним джерелом заробітку фотографа, здебільшого і власника фотоательє. Тож Й. Кордиш виготовив таких фотографічних карток найбільше. Усі вони були художньо оформлені, ретушовані й наклеєні на цупкий фірмовий фотографічний бланк, на звороті якого автор майже завжди ставив свою іменну печатку або бланк містив фірмовий друкований напис. Серед його клієнтів виокремимо фотографічні знімки викладачів Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, чиновників Подільської казенної палати, Подільської губернської друкарні й фотографічні портрети відомих у губернському місті осіб – лікаря й письменника М. Ролле, типографа і нумізмата М. Грейма (Цифровий архів фотографій Д. Бабюка).

Фотографічна зйомка мокрим колодіоновим способом, який практикував Й. Кордиш та інші майстри в 1860-х рр., вимагала спеціальних знань, навичок, а тому всі обмежувалися зйомками портретів клієнтів у павільйонах і фотоательє. Останні були справжньою мініфабрикою з окремими цехами: лабораторія з обробки й висушування знімків, склад хімічних реактивів, шафа для зберігання бланків і книжок про фотографічну справу, архів, кімната для художників-ретушерів, кабінет власника фотосалону, де зазвичай стояли сейф із печаткою фірми й документацією, письмовий стіл із чорнильним прибором, прес-пап'є, а згодом – телефон.

Зйомка за межами ательє, зокрема краєвидів, була значно складним заняттям, оскільки фотографу доводилося вивозити з ательє важке лабораторне обладнання, зокрема 30 найменувань хімікатів, стільки ж предметів лабораторного посуду, 5-10 кг скла для виготовлення й обробки світлочутливого шару (Жекова, 1990, с. 238–239). Під час зйомки колодієвим способом експонувати та проявляти скляну фотографічну пластину потрібно було на місці відразу після її виготовлення, коли вона мала мокрий стан (Garztecki, 1972, р. 28). Зважаючи на це, більшість фотографів відмовлялися від зйомок на вулицях і парках міста або в їх околицях.

Маючи досвід, набутий під час навчання у Франції, і кількарічну практику фотографа в Одесі, розраховуючи на додатковий прибуток від фотографічної справи, Й. Кордиш зважився на проведення зйомок краєвидів

Кам'янця-Подільського. Тож у 1859 р. він першим серед колег зробив видові знімки історичних пам'яток і краєвидів міста. На одній із таких збережених панорамних фотографій зображено Кам'янецький замок, на північному дворіку якого проглядається дерев'яний частокіл від Нової східної башти до башти Рожанки (рис. 3). Цей паркан оточував в'язницю, облаштовану на території замку в 1812-1859 рр. (Сіцінський, 1928, с. 15; Цифровий архів фотографій Д. Бабюка). Зображення гостроколу дає підстави датувати цей знімок не пізніше 1859 р., а на подібному панорамному знімку Й. Кордиша 1863 р. цей паркан на північному дворіку був відсутній (MNW, Panoramiczny widok twierdzy nad Smotryczem. DI 57503).

Значимо, що російське законодавство не вимагало до 1865 р. фіксації імені автора фотографій на їхніх бланках (Полное собрание законов Российской империи, с. 434-437), тому Й. Кордиш та інші фотографи, не практикували його зазначення на авторських фотографіях, у тому числі з краєвидами. Через це із загального масиву фотографій панорамних видів Кам'янця-Подільського складно відразу атрибутувати його знімки, для цього потрібне використання різних методів джерелознавчого аналізу, наприклад, крім панорамних фотографічних знімків міста, він виготовляв його стереоскопічні знімки. Жодний зі збережених на сьогодні 27 стереоскопічних знімків не має зазначення імені автора, але авторство одного – «Вид на кам'янецький замок з вірменського бастиону» (рис. 5) можемо впевнено зарахувати Й. Кордишу. Водночас панорамний стереоскопічний знімок збігається з його авторською фотографією 1863 р., що згадувалася вище. Крім того, атрибутувати його авторство на інших знімках із масиву видових фотографій Кам'янця-Подільського дозволяють дереворити із зображенням кам'янецьких сюжетів в окремих періодичних виданнях. Зокрема, часопис «Tygodnik ilustrowany» 1 вересня 1861 р. надрукував малюнки «Вид Старого міста з Польських фільварок» та «Тринітарський костел» на основі фотографій Й. Кордиша (Tygodnik Ilustrowany, № 102, р. 92-93), оригінали яких з авторським підписом сьогодні зберігаються в Бібліотеці Польської академії наук і Національній бібліотеці Польщі у Варшаві (Polska Akademia Umiejętności. k. 27; Biblioteka Narodowa., Sygn: F.13000/IV A). Того ж року з його знімків зроблено дереворити типів подільських жителів і мешканців теж видруковано в цьому виданні (Tygodnik Ilustrowany, № 92, р. 248; Tygodnik Ilustrowany, № 116, р. 228; Цифровий архів фотографій Д. Бабюка; Музей антропології і етнографії ім. Петра Великого (кунсткамера), Фотоотпечаток. Кордыш Иосиф. Портрет семьи, инв. № 2040-102). У грудні 1866 р. на шпальтах цього видання було надруковано 11 дереворитів із панорамними видами міста Кам'янця з авторських фотографій Й. Кордиша (Tygodnik Ilustrowany, № 378, р. 292-293). Безсумнівно, що використання фотографій для публікацій у різних виданнях дереворитів забезпечувало їх автору додатковий прибуток. Зрештою, видові фотографії 1860-х рр. Й. Кордиша демонструють досягнення кам'янецької школи фотографії, свідчать про високу майстерність автора,

який виявив творчий підхід у фотографічній справі й прагнув передати естетику зображуваних мотивів.

У 1863 р. французькі наставники в дагеротипії та мокрій фотографії допомогли Й. Кордишу провести презентацію його фотознімків краєвидів Кам'янця-Подільського й етнографічних типів мешканців Поділля у Парижі. Невдовзі після цього вони також сприяли його обранню членом Французького фотографічного товариства (*Bulletin de la Societe*, 1863, р. 181). У колекції Національної бібліотеки Франції зберігаються 22 фотографічних роботи Й. Кордиша, відзняті в кам'янецький і київський періоди його діяльності упродовж 1863-1885 рр. (*Bibliothèque nationale de France*. SG WC-105). Зазначимо, що кожна з фотографій серії «Подільські типи» фіксує у підписі статус і професію зображеної людини. Фотограф обирав моделі для своїх зйомок зазвичай на вулицях губернського міста із числа перехожих, а потім у студії за їх участі створював сцени повсякденного життя подолян відповідно до авторського задуму (рис. 7).

Фотографічна справа в Кам'янці-Подільському, за свідченням Й. Кордиша, розгорталася повільно й не забезпечувала очікуваного прибутку, зважаючи на незначну кількість замовлень і появу в місті різних фотографів-аматорів, що шкодили її розвитку (Garztecki, 1972, р. 119), тому він прийняв непросте рішення про відкриття у 1868 р. фотографічної студії в Києві, куди невдовзі й переїхав із родиною (Попов, 2013, с. 622). Наступні два роки в кам'янецькій студії працював його помічник В. Загорський, а на бланках фотографій, відзнятих у київському салоні, він зазначав фотоательє у Кам'янці-Подільському. Зрештою, можемо стверджувати, що за період перебування у Кам'янці-Подільському Й. Кордиш заснував тут місцеву фотографічну школу, до якої, окрім нього, входили його помічники В. Загорський, П. Яворський, М. Грейм, а також його похресниця – старша донька останнього – Модеста. Усі вони навчалися азам фотографічного мистецтва у Й. Кордиша (Garztecki, Plutecka, 1987, р. 229; Garztecki, 1972, р. 203).

У 1871 р. він продав фотографічне підприємство за 1200 руб. своєму учневі у фотографічній справі кам'янецькому друкарю М. Грейму (Garztecki, 1972, р. 84). 14 лютого 1871 р. Й. Кордиш писав останньому: «Шановний пане! До передачі Пану закладу залишаю у Кам'янці П. Яворського, свого родича. Цінують його, бо він того вартий. Він буде знімати і буде Пану добрим порадиником у фотографії, бо добре з цим ознайомлений. Хоч Пан і робить значні кроки у фотографії, треба остаточно розв'язатися зі своєю коханою друкарнею і цілими днями займатися фотографією, аби самому все добре знати і не особливо покладатися на помічників. Для поважного керівника закладу конче необхідно все добре знати самому» (Garztecki, 1972, р. 145). В іншому листі він наголошував: «Завжди однак велику надію маю, що в Пана піде цей інтерес краще, ніж у пана Загурського. Дай то Бог. Обіцяю завжди пану допомагати як помічників, так і ретушерів підшукувати» (Garztecki, 1972, р. 145). Надалі Й. Кордиш консультував і підтримував зв'язки з новим власником кам'янецького фотоательє,

а також листувався з іншими відомими польськими фотографами К. Бейером, Ю. Мігурським (Garztecki, Plutecka, 1987, p. 32).

У Києві фотоательє Й. Кордиша розміщувалося в будинку по вулиці Володимирській навпроти театру, лише в кварталі від університету св. Володимира, де він перебував на службі. Згодом його фотографічний заклад переїхав на Хрещатик у будинок Скловського. У Києві фотограф університету став членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, його роботи експонувалися на III Археологічному з'їзді в Києві й були включені до «Альбому Малоросії», що в 1875 р. демонструвався на Міжнародному географічному конгресі в Парижі (Manirjwska, 2019, p. 46–49). Йому належить авторство портретних фотографій історика М. Максимовича, композитора М. Лисенка, письменника І. Нечуй-Левицького, художника Н. Орди.

Розраховуючи на комерційний успіх, фотографії панорамних видів Кам'янця-Подільського Й. Кордиш без зазначення їх авторства тиражував невеликими накладками на фотографіях мініатюрних розмірів. Віднайдені знімки однієї серії «Вид кафедрального костюлу», «Вид Кам'янця від Гунських криниць» та «Вид Кам'янця з Польських фільварків» мали на лицьовій частині рукописну нумерацію «16», «18» та «157» (рис. 6). Остання могла означати нумерацію панорамних видів (Цифровий архів фотографій Д. Бабюка). Інша серія на сьогодні складається з чотирьох окремих фотографічних карток такого ж розміру без зазначення імені автора: «Вид на Старий замок» (Приватна колекція Д. Бабюка), «Вид Кам'янця від Польських фільварків» (Фотографія Каменец-Подольск. Інтернет аукціон UNC.UA, 14.05.2021), «Вид Кам'янця від Гунських криниць» (Фотографія Каменец-Подольск. Інтернет аукціон UNC.UA, 12.05.2021) і «Вид Кам'янця із замкового мосту» (Фотографія Каменец-Подольск. Інтернет аукціон UNC.UA, 02.05.2021). Водночас фотографічний альбом учня і помічника Й. Кордиша В. Загорського, що датувався 1868-1870 рр., мав 49 фотографічних робіт, 14 з яких – це панорамні види Кам'янця-Подільського, авторами яких був його вчитель і колега (Приватна колекція С. Максимішина).

Більшість знімків першого професійного фотографа Кам'янця-Подільського Й. Кордиша на сьогодні знаходяться у різних архівах, музеях та приватних колекціях. Окремі фотографії, зроблені до 1868 р., деякий час зберігалися у місцевого колекціонера і головного охоронця Кам'янець-Подільського давнього сховища в 1907-1915 рр. О. Прусевича, які він використав у книзі «Кам'янець-Подільський: історичний нарис» (1915 р.) (Prusiewicz, 1915).

Помер Йозеф Кордиш 21 липня 1896 р. від туберкульозу, поховавши перед цим свою дружину і старшого сина (Garztecki, 1972, p. 208).

Висновки. Найбільшим досягненням у фотографічній справі в Кам'янці-Подільському на етапі становлення цього виду діяльності (середина 1850-х – 1880-ті рр.) була діяльність першого професійного фотографа Й. Кордиша. Його зусиллями в місті розпочала діяльність перша фотографічна студія й було відкрито павільйон для зйомок. Він заснував кам'янецьку школу фото-

графії, до якої входили його помічники В. Загоровський і П. Яворський, друкар М. Грейм. Після переїзду Й. Кордиша до Києва останній купив його фотостудію у 1871 р. і став формальним лідером місцевої фотографічної школи. Ми атрибутували його авторство 64 студійних портретів мешканців губерньського центра та його передмість, 32 фотографії етнічних типів подолян і 55 панорамних світлин, відзнятих у кам'янецький період. Панорамні фотографії Й. Кордиша фіксували тогочасний вигляд губерньського центру Поділля – міста Кам'янця-Подільського та фіксували зміни вигляду його архітектурних об'єктів впродовж 1859-1868 рр., що є надзвичайно цінним джерелом для дослідників. Активно фіксував Й. Кордиш містан у традиційних світських та національних костюмах. Фотографічний доробок Й. Кордиша широко відомий як в Україні, так і у країнах центральної та східної Європи, а його фотографічні роботи свідчать про високу майстерність автора, творчий підхід і прагнення відобразити естетику зображених на фото персонажів та урбаністичних мотивів. Авторитет Й. Кордиша у фаховому середовищі і висока якість його фотознімків спонукали інших подільських фотомайстрів наслідувати стандарти, закладені цим піонером фотографічної справи на Поділлі.

Список використаних джерел і літератури:

- Державний архів міста Києва.
 Державний архів Хмельницької області.
Жекова, Т. (1990). К 150-летию изобретения фотографии. *Юбилей науки*. Київ: Наукова думка, 234–246.
Новороссийский календарь на 1858 год от Ришельевского лицея. (1857). Одесса: Городская типография, 406 с.
Новороссийский календарь на 1859 год от Ришельевского лицея. (1858). Одесса: Городская типография, 411 с.
Осетрова, Г. (1986). Вулиця Карла Маркса, 12. *Прапор Жовтня*, 28 грудня, 3.
Полное собрание законов Российской империи (Собр.2, Т. 37, №38276), 832.
Попов, А. (2013) Российские фотографы (1839-1930). *Словарь-справочник. Музей органической культуры* (Т.1), 816 с.
 Приватна колекція Г. Вишневської (м. Варшава).
 Приватна колекція Д. Бабюка (м. Кам'янець-Подільський).
 Приватна колекція С. Максимішина (м. Москва).
 Российский государственный исторический архив.
Сіцінський, Ю. (1928). Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.: історично-археологічні нариси. Кам'янець-Подільський, 99 с.
 Фотографические портреты Иосифа Кордеша. (1857). *Одесский вестник*, (20), 19 февраля, 98.
 Фотография Каменец-Подольск. Интернет аукцион UNC.UA. URL: <https://unc.ua/auction/kamenec-podolskiy-foto-1870-1980-gody-ukraina-881004> (дата звернення: 14.05.2021).
 Фотография Каменец-Подольск. Интернет аукцион UNC.UA. URL: <https://unc.ua/auction/kamenec-podolskiy-foto-1870-1980-gody-podolskaya-gubernia-ukraina-881007> (дата звернення: 12.05.2021).

Фотография Каменец-Подольск. Интернет аукцион UNC.UA. URL: <https://unc.ua/auction/kamenec-podolskiy-foto-1870-1980-gody-podolskaya-gubernia-ukraina-881009> (дата звернення: 02.05.2021).

Фотоотпечаток. Кордыш Иосиф. Портрет семьи. Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (кунсткамера) (Россия), инв. № 2040-102.

Цифровий архів фотографій Д. Бабюка (м. Кам'янець-Подільський).

Bibliothèque nationale de France, département Société de Géographie. 22 phot. de types ethniques de Podolie par J. Kordysch. SG WC-105.

Bulletin de la Societe francaise de photographie. Paris. (1863). 181 p.

Garztecki, J. & Plutecka, G. (1987). *Fotografowie nietypowi*. Kraków, 254.

Garztecki, J. (1972). *Mistrz zapomniany. O Michale Greimie z Kamiencza*. Krakow: Wydawnictwo Literackie, 407 p.

Kobieta niezidentyfikowana. Sygn: F.89048/W. Biblioteka Narodowa. URL: <https://polona.pl/item/kobietaniezidentyfikowana,NzYyMTQzNjA/1/#info:metadata> (дата звернення: 12.05.2022).

Manirjwska, E. (2019). *Potografy and cultural heritage in the age of Nationalism: Europe's eastern borderland*. London: Bloomsbury Visual Arts, 262 p.

Polska Akademia Umiejętności, Kamieniec Podolski. Kościół potrynitarski, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, Zbiory Specjalne. Sygn: BZS.RKPS.12219. k. 27.

Prusiewicz, A. (1915). *Kamieniec-Podolski: szkic historyczny*. Warszawa: Nakł. Księgarni Leona Jdzikowskiego, 128 p.

Tygodnik Ilustrowany. (1861). (Vol.3, №92), 248 p.

Tygodnik Ilustrowany. (1861). (Vol.4, №116), 232 p.

Tygodnik Ilustrowany. (1861). (Vol.4, №102), 96 p.

Tygodnik Ilustrowany. (1866). (Vol.14, №378), 304 p.

Widok ogólny Kamiencza Podolskiego. Magazyn Ikonografii. Sygn: F.13000/IV A. Biblioteka Narodowa. URL: <https://polona.pl/item/widok-ogolny-kamiencza-podolskiego,ODUyNzM2NA/0/#info:metadata> (дата звернення: 10.05.2022).

Zbiory ikonograficzne i fotograficzne. Kamieniec-Podolski. (1863). *Panoramyczny widok twierdzy nad Smotryczem*. DI 57503 MNW.

References:

Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [State archive of the city of Kyiv]. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State archive of Khmelnytskyi region]. [in Ukrainian].

Zhekova, T. (1990). K 150-letiyu izobreteniya fotografii [To the 150th anniversary of the invention of photography]. *Yubilei nauki*. Kyiv: Naukova dumka, 234–246. [in Russian].

Novorossiyskiy kalendar na 1858 god ot Rishlevskogo litseya [Novorossiysk calendar for 1858 from Ryshelevsky Lyceum]. (1857). Odessa: Gorodskaya tipografiya, 406 s. [in Russian].

Novorossiyskiy kalendar na 1859 god ot Rishlevskogo litseya [Novorossiysk calendar for 1858 from Ryshelevsky Lyceum]. (1858). Odessa: Gorodskaya tipografiya, 411 s. [in Russian].

Osetrova, H. (1986). Vulytsia Karla Marksa, 12. [12 Karl Marx Street]. *Prapor Zhovtnia*, 28 hrudnia, 3. [in Ukrainian].

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [The full assembly of laws of the Russian Empire] (Sobr.2, Vol.37, # 38276), 832. [in Russian].

Popov, A. (2013). Rossiyskie fotografyi (1839-1930) [Russian photographers (1839-1930)]. *Slovar-spravochnik. Muzey organicheskoy kulturyi*. Vol.1, 816 s. [in Russian].

Pryvatna kolektsiia H. Vyshnevskoi (m. Varshava) [Private collection of G. Vishnevskia (Warsaw)]. [in Poland].

Pryvatna kolektsiia D. Babiuka (m. Kamianets-Podilskiyi) [Private collection of D. Babyuk (Kamianets-Podilskiyi)]. [in Ukrainian].

Pryvatna kolektsiia S. Maksymyshyna (m. Moskva) [Private collection of S. Maksymyshin (Moscow)]. [in Russian].

Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv [Russian State Historical Archive]. [in Russian].

Sitsynskiy, Yu. (1928). Oboronni zamky zakhidnoho Podillia XIV-XVII st.: istorychno-arkheolohichni narysy [Defensive castles of western Podillia of the XIV-XVII centuries: historical and archaeological essays]. Kamianets-Podilskiy, 99 s. [in Ukrainian].

Fotograficheskie portrety Iosifa Kordesha [Photographic portraits of Iosif Kordesh]. (1857). *Odesskiy vestnik*, (20). 19 fevralya, 98. [in Russian].

Fotografiya Kamenets-Podolsk. Internet auktsion UNC.UA. [Photography Kamenets-Podolsk. Internet auction UNC.UA.]. Retrieved from <https://unc.ua/auction/kamenec-podolskiy-foto-1870-1980-gody-ukraina-881004> [in Russian].

Fotografiya Kamenets-Podolsk. Internet auktsion UNC.UA. [Photography Kamenets-Podolsk. Internet auction UNC.UA.]. Retrieved from <https://unc.ua/auction/kamenec-podolskiy-foto-1870-1980-gody-podolskaya-gubernia-ukraina-881007> [in Russian].

Fotografiya Kamenets-Podolsk. Internet auktsion UNC.UA. [Photography Kamenets-Podolsk. Internet auction UNC.UA.]. Retrieved from <https://unc.ua/auction/kamenec-podolskiy-foto-1870-1980-gody-podolskaya-gubernia-ukraina-881009> [in Russian].

Fotootpechatok. Kordyish Iosif. Portret semi [Photoprint. Kordysh Iosif. Family portrait]. *Muzej antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (kustkamera)* (Rossiya), inv. № 2040-102. [in Russian].

Tsyfrovyi arkhiv fotohrafii D. Babiuka (m. Kamianets-Podilskiyi) [Digital archive of photographs by D. Babyuk (Kamianets-Podilskiyi)]. [in Ukrainian].

Bibliothèque nationale de France, département Société de Géographie. 22 phot. de types ethniques de Podolie par J. Kordysch. SG WC-105. [in France].

Bulletin de la Société française de photographie. Paris. (1863). 181 p. [in France].

Garztecki, J. & Plutecka, G. (1987). *Fotografowie nietypowi*. Kraków, 254 s. [in Poland].

Garztecki, J. (1972). *Mistrz zapomniany. O Michale Greimie z Kamiencia*. Krakow: Wydawnictwo Literackie, 407 s. [in Poland].

Kobieta niezidentyfikowana. Sygn: F.89048/W. Biblioteka Narodowa. Retrieved from <https://polona.pl/item/kobieta-niezidentyfikowana,NzYyMTQzNjA/1/#info:metadata> [in Poland].

Manirjwska, E. (2019). *Potografy and cultural heritage in the age of Nationalism: Europe's eastern borderland*. London: Bloomsbury Visual Arts, 262 p. [in England].

Polska Akademia Umiejętności, Kamieniec Podolski. Kościół potrynarski, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, Zbiory Specjalne. Sygn: BZS.RKPS.12219. k. 27. [in Poland].

Prusiewicz, A. (1915). *Kamieniec-Podolski: szkic historyczny*. Warszawa: Nakł. Księgarni Leona Jdzikowskiego, 128 s. [in Poland].

Tygodnik Ilustrowany. (1861). (Vol.3, №92), 248 s. [in Poland].

Tygodnik Ilustrowany. (1861). (Vol.4, №116), 232 s. [in Poland].

Tygodnik Ilustrowany. (1861). (Vol.4, №102), 96 s. [in Poland].

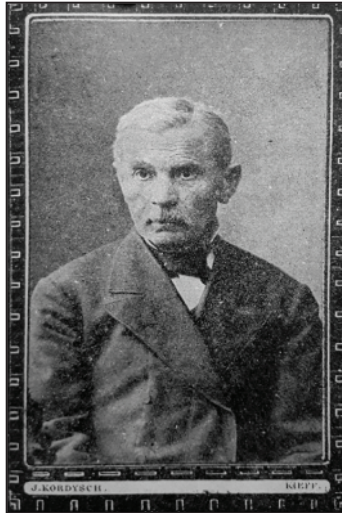
Tygodnik Ilustrowany. (1866). (Vol.14, №378), 304 s. [in Poland].

Widok ogólny Kamiencia Podolskiego. [General view of Kamieniec Podolski]. *Magazyn Ikonografii*. Sygn: F.13000/IV A. Biblioteka Narodowa. [in Poland].

Widok ogólny Kamiieńca Podolskiego. Magazyn Ikonografii. Sygn: F.13000/IV A. Biblioteka Narodowa. Retrieved from <https://polona.pl/item/widok-ogolny-kamienca-podolskiego,ODUyNzM2NA/0/#info:metadata> [in Poland].

Zbiory ikonograficzne i fotograficzne. Kamieniec-Podolski. (1863). *Panoramiczny widok twierdzy nad Smotryczem*. DI 57503 MNW. [in Poland].

Додатки

Рис. 1. *Й. Кордиш. Автопортрет фотографа (середина 1870-х рр.)*

Рис. 2. *М. Грейм. Вид фотостудії і навільйона Й. Кордиша (середина 1870-х рр.)*

Рис. 3. Й. Кордиш. Фото учнів чоловічої гімназії (1859 р.)

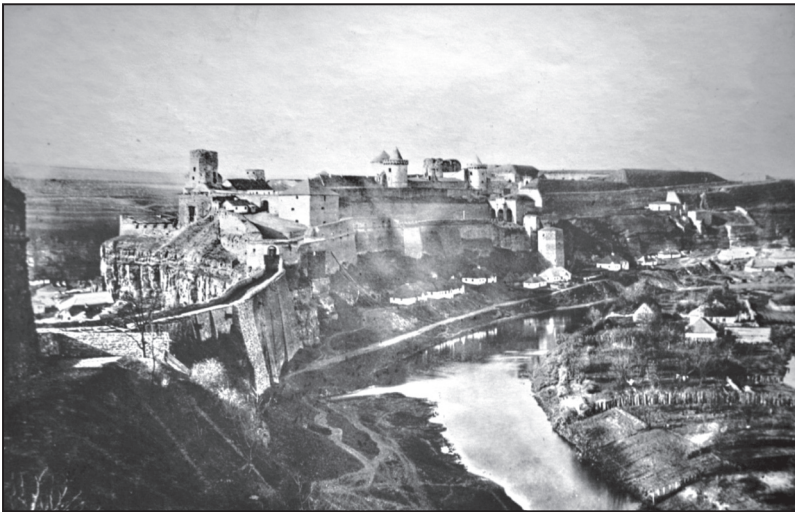

Рис. 4. Й. Кордиш. Від замку з вірменського бастиону (1859 р.)

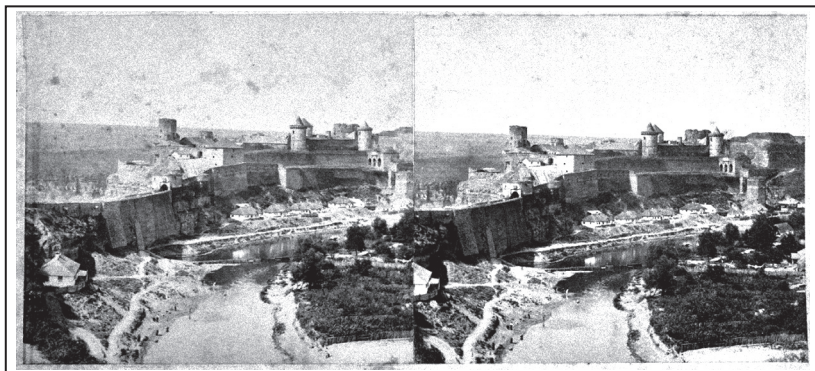

Рис. 5. Й. Кордиш. Стереоскопічне зображення виду Старого замку (початок 1870-х рр.)

Рис. 6. Й. Кордиш. Вид Старого міста від Гунських криниць (початок 1860-х рр.)

Рис. 7. Й. Кордиш. Подільський селянин (середина 1870-х рр.)

Отримано: 18.05.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.48–61
УДК 94:341.485]«1932/1939»

БОРЯК Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, докторантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01601, Україна; дослідниця історичного факультету Вільнюського університету, вул. Університетська 3, Вільнюс, LT-01513, Литовська Республіка (tetiana.boriak@fulbrightmail.org)

ORCID 0000-0002-7472-0014
Researcher ID CAF-0160-2022

BORIAK Tetiana – Candidate of Historical Science, Associate Professor, post-doctoral researcher at History Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01601, Ukraine; researcher, History Faculty, Vilnius University, 3 Universiteto Street, Vilnius, LT-01513, Republic of Lithuania (tetiana.boriak@fulbrightmail.org)

Бібліографічний опис статті: Боряк, Т. (2022). Види усноісторичних джерел про Голодомор у західноукраїнській пресі початку 1930-х рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 48–61.

ВИДИ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО ГОЛОДОМОР У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ ПОЧАТКУ 1930-х рр.

Анотація. *Мета роботи* – виокремити групи усноісторичних джерел про Голодомор, оприлюднених у західноукраїнській пресі міжвоєнного періоду, та окреслити їхню специфіку. **Методологія** дослідження базується на використанні сукупності загальнонаукових принципів (історизму, об'єктивності, системності) та спеціальних історичних методів (структурно-функціонального, порівняльного, проблемно-хронологічного; історичного джерелознавства). **Наукова новизна.** Охарактеризовано роль усноісторичних джерел, опублікованих у пресі Західної України та їхні особливості (відсутність чітких хронологічних рамок, запізнення у друці, варіативність шляху від наративу до опублікованого джерела, появу таких джерел у 1933 р. і тональність їхнього змісту, відмінні від публікацій попередніх років). **Висновки.** Авторка виділяє чотири групи усноісторичних джерел про Голодомор 1932-1933 р., представлених у західноукраїнській пресі: 1) наративи очевидців, зафіксованих у листах; 2) прямі оповіді, перекази біженців та інших респондентів; 3) передруки повідомлень пресі; 4) звернення, комунікати тощо про організацію акцій протесту і допомогових акцій, адресованих українській та міжнародній спільноті (умовне джерело). Зафіксовано відомості про ініціювання усноісторичних проєктів зі збору усної історії уже у 1933 р. Констатовано оцінювання сучасниками Голодомору 1932-1933 рр. як такого, що вирізнявся із загальносоюзної ситуації голодування. Викладений матеріал є ще одним переконливим доказом на користь спростування тези про те, що голод нібито вигаданий українськими емігрантами у 1980-х рр.

Ключові слова: усна історія, Голодомор, преса, лист, міжвоєнний період, Західна Україна.

TYPES OF THE HOLODOMOR ORAL HISTORY SOURCES IN UKRAINIAN PRESS OF INTERWAR PERIOD

Abstract. *The goal of the research is to select the groups of oral historical sources about the Holodomor, published in Ukrainian press of interwar period, and to outline their specificity. The purpose of the study is to separate groups the oral history sources of interwar period about the Holodomor, published in the Ukrainian press of interwar period, and to point at their specificity. Methodology is based on usage of totality of general scientific principles (historicism, objectivity, systematicism) and special historical methods (structural-functional, comparative, problematic-chronological; historical source science). The scientific novelty.* The author characterizes of such sources published in the press of Western Ukraine and their specificity (absence of clear chronological frames, delay in printing, variability of a way from narrative to published source, publishing of such sources exactly in 1933, tonality of content, different from the one of previous years. **Conclusions.** The author selects of four groups of oral history sources about the Holodomor of 1932–1933, published in Western Ukrainian press: 1) narrative of eyewitnesses, fixed in letters, received from relatives; 2) direct stories, stories of refugees and other respondents; 3) reprint of press articles; 4) appeals, communicatives about organization of protest actions and auxiliary actions, aimed at Ukrainian and international community (conditional source). The article shows attempts to initiate oral history projects on gathering of these sources already in 1933. The author shows that the Holodomor of 1932–1933 was evaluated by contemporaries as the famine that differed from all-Union situation of starvation. Suggested material is one more proof in favor of refutation of the thesis about invention of the famine by Ukrainian diaspora in the middle of 1980-s.

Key words: *oral history, Holodomor, the press, a letter, interwar period, Western Ukraine.*

Постановка проблеми. Існує чималий масив літератури про те, як мешканці Західної України реагували на інформацію про трагічні події Голодомору 1932-1933 рр. У полі зору дослідників перебувала доволі широка дотична тематика, зокрема публікації іноземних журналістів про голод; канали проникнення крізь радянський кордон звісток про голодування; періодичні видання, що публікували відомості про голод; звернення українських громад до своїх урядів і світової спільноти; збирання коштів і продуктів у рамках допомогових акцій голодуючим, вшанування пам'яті померлих.

Джерелами таких досліджень ставали публікації свідчень тих, хто був свідком трагедії і журналістів, які із різних джерел отримували про неї відомості. Однак поза увагою істориків опинився аналіз саме усної історії про голод, зафіксованої у міжвоєнний період, класифікація та характеристика відповідних видів джерел.

Аналіз джерел та останні дослідження. Першим у 1985 р. проаналізував статті іноземних журналістів про Голодомор та діяльність української діаспори різних країн М. Марунчак, який мав на меті надати цим фактам широкого розголосу. Види періодичних видань, що містили дані про голод, вивчали В. Голубко (тижневик «Тризуб») та І. Калинець (газета «Діло») (Калинець, 2003). В. Клювак та В. Куцинда зробили огляд публікацій та передрукували статті із газети «Діло» (Клювак, Куцинда, 2008). Був також здійс-

нений загальний аналіз публікацій про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні у західноукраїнських періодичних виданнях (Кость, 2013; Кравець, 2016).

У переважній частині досліджень на основі архівних документів та статей із періодичних видань проаналізовано сприйняття світовим українством жахливих відомостей про Голодомор (Плисюк, 2003). Досліджено реакцію на них спільноти в Північній Америці (Ковальчук, Марусик, 2010; Кравчук, 2003); в окремих регіонах України, зокрема на Рівненщині (Давидюк, Жив'юк, 2008), Закарпатті (Делеган, Вискварко, 2008), Галичині (Садовий, 2011).

Варто зазначити, що у працях частини дослідників (переважно західних), які пишуть про політику пам'яті, присутня теза про зв'язок тематики Голодомору із політикою націоналістів чи навіть націонал-соціалістів. Вони вбачають у послідовній позиції В. Ющенка із меморіалізації жертв більшовизму «націонал-соціалізм», й поширюють її на всю українську політичну культуру (Rudling, 2013, р. 227); твердять: «міф про голод сконструйований як реакція на страх звинувачень у колабораціонізмі часів Голокосту в середовищі української діаспори» (Rudling, 2013, р. 233–234) й невдовзі він був перенесений в Україну (Rudling, 2013, р. 238). Просувалася думка про «справжню» ідентичність «західних» українців, порівняно з їхніми східними братами, саме завдяки якій було викрито сталінський злочин убивства селян голодом; насадження Голодомору у наратив справжньої «українофонської» ідентичності (Budjeryn, 2010, р. 63). Серед інших тверджень – «націоналістична еліта збільшила владу над історичною пам'яттю», «націоналістична школа» «історично-політичних концепцій українства» винесла Голодомор на вістря, обґрунтовуючи зміну проросійської влади в Україні (в ході революцій 2004 та 2014 рр.) (Berardino, 2019, р. 1). У таких підходах зовсім нівелюється суттєвий фактор – чинник людської пам'яті про події. Вона у різних формах (листи, усна історія, вірші, щоденники, художні твори) присутня у тисячах наративів, які формувались уже починаючи із початку 1930-х рр.

На схожих позиціях стоїть і український історик Г. Касьянов, який у одному із досліджень, присвяченому Голодомору, вважає, що «стереотипні уявлення» про Голодомор «та відповідні репрезентації події було сконструйовано і трансльовано в суспільство спочатку зусиллями громадських і політичних діячів української діаспори Північної Америки» у 1980-х – на початку 1990-х рр. Хоча віддамо належне досліднику, який все ж уточнює: така конструйованість в особливу «форму культурної реальності й державної історичної політики» не суперечить факту наявності у «живій пам'яті» народу споминів про голод (Касьянов, 2019, с. 7–10).

Мета роботи – виокремити групи усної історичної джерел міжвоєнного періоду про Голодомор, оприлюднених у західноукраїнській пресі міжвоєнного періоду, та окреслити їхню специфіку.

Виклад основного матеріалу. Наратив про Голодомор у тогочасній українській «нерадянській» пресі можна поділити на кілька груп. Найповніше

цю тематику висвітлював громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик «Тризуб» (неофіційний орган Державного центру УНР на еміграції). Статті та матеріали періодики про голод в Україні можна згрупувати таким чином: а) статті, що відображали офіційний погляд еміграційного уряду УНР; б) інформація суто фактографічного характеру, включно із публікацією усноісторичних джерел; в) матеріали, пов'язані із дипломатичними акціями уряду УНР у зв'язку з голодом; г) заклики до української еміграції надавати допомогу втікачам з УСРР (Голубко, 2003). В інших періодичних виданнях містилися публікації різного роду свідчень про голод; заклики про надання допомоги; повідомлення про інформаційні кампанії та допомогіві акції у ряді країн та регіонів.

Проаналізовані нижче джерела усної історії відрізняються від «класичних» усноісторичних джерел, які зазвичай отримуються у ході інтерв'ювання на основі спеціально розробленого опитувальника, матеріали якого далі транскрибуються та запроваджуються до наукового обігу. Попри те, що у 1930-х рр. не йшлося про усну історію як напрям історичної науки та метод дослідження, ми усе ж умовно використовуємо сам термін («усна історія») на означення свідчень очевидців про голод або різного роду переказів, що публікувалися в пресі.

На противагу офіційній документації, вони не походили з офіційних інституцій і не відкладалися на зберігання в архівній установі. В умовах тоталітарної держави подібні безпосередні свідчення перебували на архівному зберіганні з грифом «таємно». У тоталітарній державі до кінця 1980-х рр. навіть згадок про голод, хіба що непрямі свідчення про трагедію селянства, що містилися у звітах ОДПУ, інформаційних зведеннях до партійних органів, офіційному листуванні та ін. видах документів, доносили дослідникам дешифру правди. На відміну від документів, в яких інформація «атомізована» і підлягає ретельному зведенню, відтворенню дослідником цілісної картини із знеособлених «пазлів», усноісторичні наративи загалом подають цілісну і зазвичай переконливо повторювану картину трагедії, «пережиту» через виразний персональний досвід.

Виходячи зі специфіки міжвоєнного періоду, хронологічні параметри цього етапу формування масиву усної історії з проблематики Голодомору (1932-1941 рр.), так само, як і види джерел (листи, перекази власного або чужого досвіду «переживання» нелюдських страждань), шляхи збирання та оприлюднення фактів (передусім публікації в пресі) важко чітко окреслити. Наприклад, повідомлення кореспондентів базувалися на донесеннях інформантів чи власних спостереженнях, а заклики прийти на допомогу голодуючим відштовхувалися від знання про події в УСРР, аж ніяк не отриманих з офіційних повідомлень і документів радянської влади. Частина публікацій спиралася на листи-свідчення громадян УСРР, або емігрантів; інша – була представлена репортажами з радянської України і містила фрагменти листів очевидців голоду (Берковський, Маковська, 2008).

Більшість таких статей з'явилася у другій половині 1933 року, що підтверджує тезу українських істориків про виокремлення голоду в Україні із рамок загальносоюзного голодування (він отримає назву «Голодомор» та буде визнаний «геноцидом Українського народу» у Законі України від 2006 р. «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні») саме наприкінці 1932 – першій половині 1933 рр. (Кульчицький, 2013, с. 401). Зауважимо, що ця теза не корелюється із науковою позицією В. Марочка про осінь 1931 – першу половину 1932 р. як початок формування «території Голодомору» (Марочко, 2014, с. 12).

Варто зважати на певну затримку, з якою листи доходили до адресатів, наявність цензури в СРСР, заборону вживати слово «голод». Дописи до періодичних видань часто подавалися кореспондентами лише після того, як вони залишали СРСР (Клювак, 2008; Сербин, 2011; Бур'ян, Рікун, 2001; Берковський, Маковська, 2008).

Серед українських істориків поширена думка, що інформація про Голодомор була оприлюднена на початку 1933 р., на тодішніх польських землях, зокрема завдяки зусиллям редакторів щоденної львівської газети «Діло» (Калинець, 2003). Аналіз публікацій періодичних видань про голод в Україні дозволяє внести деякі уточнення: перша з них датована 5 лютого 1932 р., а перший лист від жителів УСРР був опублікований уже 31 березня 1932 р. (Звіт Державного архіву, 2008). Часопис «Тризуб» сповіщав читачів про голод з січня 1932 р. по жовтень 1933 р. (Голубко, 2003), а «Свобода» – із 15 травня 1932 р. по 28 листопада 1933 р. (Бур'ян, Рікун, 2001).

Вочевидь ті, хто писали про Голодомор початку 1930-х рр. в Україні, намагаючись довести читачам достовірність своїх свідчень, не раз самі посилалися на відповідні джерела: «як стверджують нечисленні листи з там-того боку, які якимсь чудом передираються через червону цензуру; як доказують це жахливі описи утікачів звідтіля; як підтверджують це заподання чужинців, – Україна перемінилася в одне жахливе цвинтарище» (Давидюк, Жив'юк, 2008, с. 12, 59).

Розглянемо різні усноісторичні джерела про голод, опубліковані в періодичних виданнях на початку 1930-х рр.

1) *Наратив очевидців, зафіксований у листах.* Про канали передавання таких листів відомо мало. Газета «Діло» публікувала низку листів, не пояснюючи, яким чином вона їх отримала. Маємо лише одну згадку про передавання листа від родичів: «отриманий приватним шляхом від рідні з Кієва» (Клювак, 2008, с. 142). Зі змісту листів можна зрозуміти, що окремі легально перетинали радянський кордон поштовим зв'язком (Калинець, 2003, с. 226), що підтверджується такими заувагами: «[листи] якимсь чудом передираються через червону цензуру» (Давидюк, Жив'юк, 2008, с. 12, 59). Також листи передавалися дячам еміграції, а ті, у свою чергу, друкували їх у різних комунікатах (Берковський, Маковська, 2008, с. 38–39, 45). Польськомовний часопис «Wołyń» у Луцьку написав, що до редакції «потрапила низка лис-

тів та інформацій з Радянської України» (Давидюк, Жив'юк, 2008, с. 9–10, 61). Редакція одного періодичного видання отримала листа від голови гуртка чехословаків, які повернулися з СРСР (Відлуння жакливої трагедії, с. 14). Маємо коментар від редакції «Діла», що «дивним чином попав до нас цілим і ненарушеним лист від одного українського робітника зі Сталіно [нині – м. Донецьк]» (Клювак, Куцинда, 2008).

Виявлено дві вказівки на часові рамки, коли редакції газет почали отримувати листи із повідомленнями про Голодомор. Часопис «Українське слово» від 15 липня 1933 р. зауважив, що останнім часом з України отримують «ті страшні листи», зміст яких «однаковий: в першу чергу йдуть списки тих, хто померли, а далі йде благання про допомогу» (Відлуння жакливої трагедії, 2008, с. 128). Газета «Podkarpacké Hlasu» отримувала подібні листи із УСРР ще у 1932 р. (Відлуння жакливої трагедії, 2008, с. 6). Зауважимо, що на 1932 і 1933 рр. припадає пік голодової катастрофи в Україні і вони можуть бути марковані як період критичного розлому. Назважаючи на інформаційну блокаду, для зарубіжної спільноти він ставав очевидним.

Наведемо формулювання про роль, яку відігравали листи в інформуванні вихідців з України про трагічні події із тогочасної газети «Свобода» (Джерсі сіті, США): «Листи кривих, краєнів і знайомих з радянської України подають такі жакливі відомости про голод, що в кожного, хто їх читає, аж мороз іде поза шкірою» (Україна вмирає, 1933, с. 1).

Західноукраїнські часописи також отримували подібні листи. Загалом дослідниками було зафіксовано публікацію листів у 10 часописах («Діло», «Нова зоря», Додаток до часопису «Мета» «Христос наша сила», «Неділя», «Нове село», «За Україну», «Новий час», «Громадський голос», «Свобода»). Окремі тематичні матеріали часописи могли передруковувати. Це стосувалося й листів – вочевидь, з огляду на їх надзвичайну емоційність та переконливість свідчень щодо ворожої політики Советів стосовно України.

2) *Прямі оповіді, перекази біженців та інших респондентів.* Ключовим у цій групі матеріалів респондентів є їхнє безпосереднє спостереження за подіями в УСРР і здатність до переповідання побаченого. Це очевидці (переважно селяни), які або нелегально перетинали кордон, тікаючи від репресій та голоду, або, за можливості, легально виїжджали за межі УСРР. Наприклад, Е. Амменде (громадський діяч, публіцист, захисник прав етнічних меншин, один з перших, хто оприлюднив в Європі відомості про Голодомор в Україні. – Авт.) так описує проривання біженців через кордон з голодною Україною: «...границя щільно замкнена і сильно бережена густо розставленими російськими військовими частинами, все таки передістаються сюди голодом гнані людські жертви. Головно здовж водних границь Дністра і Збруча стали ті втечі трохи не щоденним явищем» (Амменде, 1933, с. 1).

У полі зору першої групи інформантів опинялися переважно події у селі, де вони мешкали. У тижневику «Тризуб» навіть була рубрика «Листи до

земляків» (Голубко, 2003, с. 216). Редакція «Тризубу» спеціально «нав'язувала контакти із втікачами», які переважно тікали через р. Дністер (радянсько-румунський кордон) уже з лютого 1932 р. (Голубко, 2003, с. 218). Крім радянських прикордонників, які намагались зупинити втікачів, польська та румунська влада теж часто передавали біженців назад (Калинець, 2003, с. 225). Відомо, що від середини 1931 по середину 1933 рр. було нараховано близько п'яти тисяч біженців до Румунії; принаймні одну тисячу з них було повернуто назад (Делеган, Вискварко, 2008, с. 129).

До другої групи респондентів відносились переважно інженерно-технічні працівники, які легально залишали територію УСРР у зв'язку із закінченням контракту. Повернувшись із СРСР додому, у різні країни, вони починали свідчити, однак про реальну ситуацію в українському селі знали переважно із розмов, що точилися довкола.

Окрім повідомлень про трагічні події в УСРР, підготовлених зі слів біженців або кваліфікованих працівників, виголошувалися й тематичні доповіді. Так, чеський робітник, який працював в Україні з 1928 по 1933 рр. і в серпні 1933 р. повернувся в Прагу, виступив в Соціалістичному клубі (Берковський, Маковська, 2008, с. 45). Подібно, на запрошення Німецького євангельського пресового союзу два німці і один американець, які щойно повернулися з УСРР, розповіли про побачене. «Оповідачі попривозили з собою листи від населення та фотографії, які підтверджують кожне сказане ними слово» (Очевидці розповідають, 1933). Навряд чи ці документи дійшли до наших днів, інакше вони (принаймні фотодокументи) напевно вже були б оприлюднені.

Окрему групу респондентів становили вихідці із Галичини, які навчались чи працювали в УСРР. На жаль, про них як авторів листів чи оповідачів збереглося небагато свідчень. У листі від 30 червня 1933 р. галичанин скаржився, що його не випускали з УСРР (Калинець, 2003, с. 227). Улітку 1933 р. професор математики Остап Менда після трьох років викладання у вищих школах УСРР повернувся до Галичини зі зразком українського хлібу, як і двоє чехів, які тоді ж привезли одну маленьку булочку з УСРР (Делеган, Вискварко, 2008, с. 82). 15 червня газета «Діло» повідомляла про переривання одного з каналів комунікації шляхом листування – зі студентами з Галичини, які навчались в УСРР: «Листи до них вертаються назад». У статті від 17 березня 1933 р. цей часопис повідомляв про розстріляних в СРСР галичан (Калинець, 2003, с. 227, 230).

3) *Передруки повідомлень преси*, а саме – дописів закордонних журналістів, повідомлення радянської преси, а також українських пресових служб/бюро в Женеві, Берліні, Лондоні. Деякі іноземні журналісти мали змогу, оминаючи заборону, опитати безпосередніх свідків голоду. Із радянської преси передруковувалися дані про стан сільського господарства, які всупереч цензурі все ж потрапляли на шпальти газет. Ці пресові служби, зрозуміло, не мали акредитованих кореспондентів в УСРР, а послуговувалися даними інших журналістів і фактично були ретрансляторами на українську закордонну спільноту пові-

домлень західної преси та інституцій. Траплялись і перехресні передруки свідчень про Голодомор українськими часописами. Проте загалом кількість передруків усної історії про голод була нижчою за показник передруків закликів до протестів і допомоги, також повідомлень про такі кампанії.

Зведення кореспондентів можна вважати цілісними та інформативними, порівняно зі свідченнями очевидців та біженців. Останні, на відміну від журналістів, описували власний досвід виживання або найближчих родичів. Журналісти були мобільнішими у пересуванні територією УСРР та мали ширше коло інформантів про події, аніж селяни. Рівень їх освіти дозволяв їм не лише фіксувати жахливі факти, але й здійснити певний аналіз та узагальнення побаченого.

Під час передруку статей про голод із західної преси, редактори західноукраїнських видань часто не зазначали джерело запозичення інформації, що нині ускладнює роботу із виявлення оригіналу публікацій про голод.

4) *Умовним вторинним усноісторичним джерелом інформації про Голодомор є звернення, комунікати тощо про організацію акцій протесту і допомогових акцій, адресованих українській та міжнародній спільноті.* Такі статті базувалися на двох перших групах джерел. При відсутності інформації є підстави припустити, що джерелом інформації про голод, на яких вони ґрунтувалися, були три вищезазначені групи нарративу. Так, матеріал «До культурного світа. (У справі голоду на Радянській Україні)», опублікований за ініціативою Союзу українських журналістів і письменників за кордоном (Прага, червень 1933), містив згадки про людоїдство («батьки бояться випустити своїх дітей з хати на вулицю зі страху перед тим, що їх можуть ухопити голодні») (Калинець, 2003, с. 232).

Громадські діячі Галичини розуміли важливість усної історії, ініціювали та надавали інструкції зі збирання письмових свідчень очевидців Голодомору. Так, Український громадський комітет порятунку України 17 вересня 1933 р. у часописі «Мета» опублікував заклик до такої роботи. Із огляду на непересічність документу, наведемо його повністю: «Рішено звернутись до українського громадянства з проханням збирати і надсилати до Комітету листи з Великої України з описами про тяжке положення тамошнього населення про голод і проче. Ці листи потрібні Комітетові в його заходах в справі голоду на Україні перед міжнародними гуманітарними організаціями. Листи мають бути віродостойні, для того належить їх надсилати з конвертами. Комітет ручить за тайну листів, назвиськ надавців та адресатів і по використанні може на бажання звернути їх власникам. На збирання цих листів Повітові й Місцеві Комітети повинні звернути особливу увагу. ...Також комітети та українці, де є свіжі збігці з Великої України, повинні постаратися, щоби ті збігці, коли вони вповні грамотні, самі давали писемні описи сучасного положення на Великій Україні, а від неграмотних списувати їх дословні зізнання і надсилати до Львівського комітету. Ці описи і зізнання мусить бути завірені що найменше двома свідками». (Цит. за: Садовий, 2011, с. 23).

Отже, ініційований проект переслідував подвійну мету: зібрати листи та розпочати фіксацію свідчень утікачів з УСРР. Ми бачимо тут також намагання певним чином забезпечити автентичність свідчень, для чого було потрібно знайти свідків, якими вочевидь могли бути односельці утікача або ті, хто виявився поруч по втечі.

Газета «Новий час» скоротила інструкції: «Листи мають бути вірогідні, але для того належить їх надсилати з конвертами. Де є свіжі збігці з Великої України повинні старатися, щоб вони самі давали писемні описи сучасного положення на Великій Україні, а від неграмотних списувати їх дослівні зізнання і надсилати до Львівського Комітету. Ці описи і зізнання мусять бути завірені щонайменше двома свідками» (Давидюк, Жив'юк, 2008, с. 30).

Відомо й про ініціативу Конгресу Національностей, коли, зокрема, українці вирішили не тільки підтримати допомогову акцію, але й «зі своєї сторони зібрати всякі матеріальні дані про голодову катастрофу» (Амменде, 1933, с. 1). Нам невідомо, якою мірою удалося здійснити ці два проекти; можливо, десь хоча б частково збережені листи та інші документи того часу. Це питання потребує подальшого дослідження. Наразі ми маємо лише одну згадку про те, що лист від 5 вересня 1933 р., що надійшов з України, зберігався у Комітеті порятунку України в Рогатині (Клювак, Куцинда, 2008, с. 155).

Висновки. В усній історії про Голодомор, яка була оприлюднена у 1930-х рр., за винятком свідчень дипломатів (їхній наратив базується на офіційній документації та особистих враженнях), можна виокремити кілька груп. До першої групи віднесені такі джерела наративу, коли усна історія була надана/ретрансльована: вихідцями з радянської України (різних соціальних прошарків (1.1), передусім селян (1.2)); вихідцями з теренів Другої Речі Посполитої; іноземцями.

Свідчення, надані представниками групи «1.1», збереглися переважно у віршах та щоденниках 1930-х рр. і не могли бути опубліковані в Україні до кінця 1980-х рр. (за винятком періоду нацистської окупації). Ця група інформантів у повоєнні роки бодай частково отримала змогу проговорити і оприлюднити свій травматичний досвід, хоча вже й на еміграції.

Оповіді надані представниками групи «1.2» про нелюдські страждання від голоду зі сторінок листів з України (як офіційних, так і приватних), потрапляли на шпальта зарубіжних газет, отримували розголос, а відтак спричиняли розгортання інформаційних кампаній та допомогових акцій українців у світі.

Свідчення вихідців з теренів Другої Речі Посполитої (2) – технічні фахівці, професура й студенти, які після виїзду за межі СРСР оповідали побачене чи почуте про голод, і оповіді яких також публікувались у західноукраїнській пресі.

Інформація від іноземців (3) (професійних журналістів, подорожуючих), які, подібно до вихідців з польських теренів, після виїзду із СРСР оповідали про голод. Відмінність полягала у тому, що журналісти намагались

отримати інформацію від безпосередніх очевидців голоду, в той час як спеціалісти описували власний досвід проживання трагедії.

Ми виокремили чотири основні групи усноїсторичних джерел, опублікованих у пресі міжвоєнного періоду (остання – вторинного рівня): листи мешканців УСРР до родичів за кордон; оповіді біженців з УСРР (селяни) та оповіді працівників, які легально залишали територію України (переважно мешканці міст, які працювали в офіційних установах чи великих підприємствах); передрук статей із закордонних періодичних видань чи Українських пресових служб за кордоном; повідомлення про інформаційні та допомогові акції.

Відзначимо усвідомлення сучасниками важливості записування усної історії з теми; наведено приклад запропонованої ними реалізації подібних проєктів шляхом збирання листів та самостійного інтерв'ювання інформантів.

Аналіз усноїсторичних джерел про Голодомор засвідчує, що сучасники оцінювали голод у радянській Україні кінця 1932 – першої половини 1933 рр. як подію, що контрастувала із загальносоюзною ситуацією голодування. В умовах інформаційної блокади в СРСР це спричинило потужний імпульс до пошуку шляхів оприлюднення інформації про Голодомор в Україні. І одним із них стала публікація листів, оповідей українських селян, біженців з України, повідомлень журналістів та спогадів спеціалістів, переважно – у західноукраїнській пресі, однак також і в окремих виданнях.

Такий масив матеріалів спростовує тезу про те, що тематика голоду з політичних мотивів була «вигадана» українськими емігрантами у США у 1980-х рр. або була неправомірно «насаджена» українськими націоналістами на чолі з В. Ющенком ледь чи не на стерильний ґрунт (не беручи до уваги тривалість у часі пам'ятання про голод 1933 р. задовго до діяльності комісії Конгресу США із дослідження голоду; засвідчує тяглість традиції фіксації у різних формах (спогад, щоденник, вірш або художній твір, репортаж) досвіду проживання Голодомору – особистий чи людей з близького оточення впродовж всього часу існування покоління очевидців голоду. Крім того, історики отримали у своє розпорядження масив усноїсторичних джерел, оприявлений (за посередництва журналістів) в умовах вільного світу безпосередніми свідками подій. Відтак, за визначенням, вони визначаються високим ступенем інформативності та достовірності.

Список використаних джерел і літератури:

Амменде, Е. (1933). Голод на Україні (1933, 28 липня). *Діло*, (195), 1. URL: <https://libraria.ua/numbers/192/19702/> (дата звернення: 24.03.2022).

Берковський, В. Г., Григорчук, Н. В. & Маковська, Н. В. (Упорядн.). (2008). *«Ми б'ємо в Великий дзвін». Голодомор 1932-1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України*. Київ: Вид-во «Горобець», 224 с.

Бур'ян, Л. М. & Рікун, І. Е. (Упорядн.). (2001). *Голодомор в Україні 1932-1933 рр.*: бібліографіч. покажчик. Одеса; Львів: Вид-во М. П. Коць, 664 с.

Голубко, В. Є. (2003). Тижневик «Тризуб» про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*, (493). Львів: Вид-во національного університету «Львівська політехніка», 215–222.

Давидюк, Р. П. & Жив'юк, А. А. (2008). «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України»: Відлуння Голодомору 1932-1933 рр. на Рівненщині. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 92 с.

Делеган, М. В. & Вискварко, С. А. (Упорядн.). (2008). *Відлуння жажливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932-1933 років в Україні): зб. статей, опублікованих у газетах 30-х років у Підкарпатській Русі*. Ужгород: ВАТ «Патент», 160 с.

Звіт Державного архіву Львівської області про роботу з теми: «Голодомор 1932-1933 років в Україні» (станом на 10 листопада 2008 року). (2008). Львів, 14 с.

Калинець, І. (2003). В очікуванні катастрофи (про Голодомор у Радянській Україні на сторінках «Діла» в першому півріччі 1933 р.). *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*, (493). Львів: Вид-во національного університету «Львівська політехніка», 222–234.

Касьянов, Г. *Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні)*. Харків: Фоліо, 2019. 304 с.

Клювак, В. В. & Куцинда, В. І. (2008). *Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932-1933 років. За матеріалами Державного архіву Львівської області* (2-ге вид., доповн.). Львів, 264 с.

Ковальчук, О. О. & Марусик, Т. В. (2010). *Голодомор 1932-1933 рр. в УРСР і українська діаспора Північної Америки*. Чернівці: Наші книги, 224 с.

Кость, С. (2013). Західноукраїнська преса про початок 1930-х років про Голодомор. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців*, (6). Київ: МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 41–52.

Кравець, Д. (2016). *За Збручем: західноукраїнська громадсько-політична думка про радянську Україну (1920–1930-ті рр.)*. Львів: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, 297 с.

Кравчук, І. М. (2003). Свідчення про Голодомор (Видання українців у діаспорі про голод в Україні 1932-1933 рр.). *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*, 234–248. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9713/1/39.pdf> (дата звернення: 19.02.2022).

Кульчицький, С. (2013). *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі* (Кн.2). Київ: Темпора, 628 с.

Марочко, В. *Територія Голодомору 1932-1933 рр.* Київ, 2014. 64 с.
Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні (1933, 26 серпня). *Свобода*. URL: <https://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1933/Svoboda-1933-198.pdf> (дата звернення: 24.03.2022).

Плисюк, В. П. (2003). Резонанс Голодомору 1932-1933 рр. у світі. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*, 254–258. URL: <https://ena.lpnu.ua/bitstream/ntb/9703/1/40.pdf> (дата звернення: 15.11.2021).

Садовий, В. (2011). *Галицька преса 30-х років ХХ ст. про голодомор у Великій Україні 1932-1933 років*. Дрогобич: Коло, 73 с.

Сербин, Р. (2011). Передмова: Ланг Гарі. Серед Євреїв у Києві. *Єгунець*, (20). Київ: Дух і літера, 176–177.

Україна вмирає з голоду (1933, 31 липня). *Свобода*, 1. URL: <https://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1933/Svoboda-1933-175.pdf> (дата звернення: 22.12.2021).

Berardino, Daniel J. (2019). *Remembering to Forget: How Ukrainian Nationalists have Chosen to Remember the Holodomor*. Manuscript. United States Military Academy. 13 p. URL: https://www.academia.edu/39289592/Remembering_to_Forget_How_Ukrainian_Nationalists_have_Chosen_to_Remember_the_Holodomor (дата звернення: 20.01.2021).

Budjeryn, Mariana. (2010). *The role of context in securitization theory: Holodomor discourse and societal security in Ukraine*. Budapest: Central European University, 80 p. URL: https://www.academia.edu/3439334/the_role_of_context_in_secritization_theory_holodomor_discourse_and_societal_security_in_ukraine (дата звернення: 20.01.2021).

Rudling, Per Anders. (2013). Memories of «Holodomor» and National Socialism in Ukrainian political culture. *Yves Bizeul (Hg.) Rekonstruktion des Nationalmythos? Frankreich, Deutschland und die Ukraine im Vergleich*. Pp. 227–258.

References:

Ammende, E. (1933). Holod na Ukraini (1933, 28 lytnia) [Famine in Ukraine (July 28, 1933)]. *Dilo*, (195), 1. Retrieved from <https://libraria.ua/numbers/192/19702/> [in Ukrainian].

Berkov's'kyj, V. H., Hryhorchuk, N. V. & Makov's'ka, N. V. (Comps.) (2008). «*My b'iemo v Velykij dzvin*». *Holodomor 1932-1933 rokiv ochyma ukrains'koi diaspory. Dokumenty z fondiv TsDAVO Ukrainy* ["We are ringing the Big Bell". The Holodomor of 1932-1933 through the eyes of the Ukrainian diaspora. Documents from the funds of the Central State Archives of Ukraine]. Kyiv: Vyd-vo «Horobets's», 224 p. [in Ukrainian].

Bur'ian, L. M. & Rikun, I. E. (Comps.). (2001). *Holodomor v Ukraini 1932-1933 rr.* [The Holodomor in Ukraine in 1932-1933]: bibliografich. pokazhchyk. Odesa; Lviv: Vyd-vo M. P. Kots', 664 p. [in Ukrainian].

Holubko, V. Ye. (2003). Tyzhnevnyk «Tryzub» pro Holodomor 1932-1933 rr. v Ukraini [Trident weekly about the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. *Visnyk natsional'noho universytetu «Lviv's'ka politekhnika*, (493). Lviv: Vyd-vo natsional'noho universytetu «Lviv's'ka politekhnika», 215–222. [in Ukrainian].

Davydiuk, R. P. & Zhyv'iuk, A. A. (2008). «*Pochutysia odnym nerozryvnym zi svoimy bratamy i sestramy Velykoi Ukrainy*»: *Vidlunnia Holodomoru 1932-1933 rr. na Rivnenshyni* ["Feeling one inseparable with his brothers and sisters of Greater Ukraine": Echoes of the Holodomor of 1932-1933 in Rivne region]. Rivne: VAT «Rivnens'ka drukarnia», 92 p. [in Ukrainian].

Delehan, M. V. & Vyskvarko, S. A. (Comps.). (2008). *Vidlunnia zhakhlyvoi trahedii (Do 75 rokovyn Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini)*: zb. statej, opublikovanykh u hazetakh 30-kh rokiv u Pidkarpats'kij Rusi [Echoes of a terrible tragedy (To the 75th anniversary of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine): A collection of articles published in newspapers of the 1930s in Subcarpathian Russia]. Uzhhorod: VAT «Patent», 160 p. [in Ukrainian].

Zvit Derzhavnoho arkhivu Lviv's'koi oblasti pro robotu z temy: «Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini» (stanom na 10 lystopada 2008 roku) [Report of the State Archives of Lviv Region on the work on the topic: "The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine" (as of November 10, 2008)] (2008). Lviv, 14 p. [in Ukrainian].

Kalynets, I. (2003). V ochikuvanni katastrofy (pro Holodomor u Radians'kij Ukraini na storinkakh «Dila» v pershomu pivrichchi 1933 r.) [In anticipation of the catastrophe (about the Holodomor in Soviet Ukraine in the pages of "Dilo" in the first half of 1933)]. *Visnyk natsional'noho universytetu «Lviv's'ka politekhnika*, (493). Lviv: Vyd-vo natsional'noho universytetu «Lviv's'ka politekhnika», 222–234. [in Ukrainian].

Kasianov, H. *Rozryta mohyla: Holod 1932-1933 rokov u politytsi, pamiaty ta istorii (1980-ti – 2000-ni)* [The Digging Grave: The Famine of 1932-1933 in Politics, Memory, and History (1980s–2000s)]. Kharkiv: Folio, 2019. 304 p. [in Ukrainian].

Kliuvak, V. V. & Kutsynda, V. I. (2008). *Holhofa ukrains'koho narodu. Do 75-i richnyt-si Holodomoru v Ukraini 1932-1933 rokov. Za materialamy Derzhavnoho arkhivu Lvivs'koi oblasti* [Golgotha of the Ukrainian people. To the 75th anniversary of the Holodomor in Ukraine in 1932-1933. According to the State Archives of Lviv region] (2th ed.). Lviv, 264 p. [in Ukrainian].

Koval'chuk, O. O. & Marusyk, T. V. (2010). *Holodomor 1932-1933 pp. v UPSR i ukrains'ka diaspora Pivnichnoi Ameryky* [The Holodomor of 1932-1933 pp. in the USSR and the Ukrainian diaspora in North America]. Chernivtsi: Nashi knyhy, 224 p. [in Ukrainian].

Kost', S. (2013). *Zakhidnoukrains'ka presa pro pochatok 1930-kih rokov pro Holodomor* [Western Ukrainian press about the early 1930s on the Holodomor. *Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies*, (6). Kyiv: MAU, NAN Ukrainy, IMFE im. M. T. Ryl's'koho, 41–52. [in Ukrainian].

Kravets', D. (2016). *Za Zbruchem: zakhidnoukrains'ka hromads'ko-politychna dumka pro radians'ku Ukrainu (1920–1930-ti rr.)* [Behind the Zbruch: Western Ukrainian socio-political thought about Soviet Ukraine (1920s – 1930s)]. Lviv: Lvivs'ka natsional'na naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka, 297 p. [in Ukrainian].

Kravchuk, I. M. (2003). *Svidchennia pro Holodomor (Vydannia ukrainsiv u diaspori pro holod v Ukraini 1932-1933 rr.)* [Evidence of the Holodomor (Publication of Ukrainians in the Diaspora on the Famine in Ukraine 1932-1933)]. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*, 234–248. Retrieved from <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9713/1/39.pdf> [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narod-zhennia do zahybeli* (Vol.2). Kyiv: Tempora, 628 p. [in Ukrainian].

Marochko, V. *Terytorii Holodomoru 1932-1933 rr.* Kyiv, 2014. 64 p. [in Ukrainian].

Ochevydtsi rozpovidaiut' pro strakhittia holodu na Ukraini (1933, 26 serpnia) [Eyewitnesses tell of the horrors of the famine in Ukraine (August 26, 1933)]. *Svoboda*. Retrieved from <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1933/Svoboda-1933-198.pdf> [in Ukrainian].

Plysiuk, V. P. (2003). *Rezonans Holodomoru 1932-1933 rr. u sviti* [The resonance of the Holodomor of 1932-1933 in the world]. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*, 254–258. Retrieved from <https://ena.lpnu.ua/bitstream/ntb/9703/1/40.pdf> [in Ukrainian].

Sadovyj, V. (2011). *Halyts'ka presa 30-kih rokov XX st. pro holodomor u Velykij Ukraini 1932-1933 rokiv* [Galician press of the 1930s about the Holodomor in Greater Ukraine in 1932-1933]. *Drohobych: Kolo*, 73 p. [in Ukrainian].

Serbyn, R. (2011). *Peredmova: Lanh Hari. Sered Yevreiv u Kyievi* [Preface: Lang Gary. Among the Jews in Kyiv. Egupets', (20). Kyiv: Dukh i litera, 176–177. [in Ukrainian].

Ukraina vmyraie z holodu (1933, 31 lypnia) [Ukraine is dying of hunger (1933, July 31)]. *Svoboda*, 1. Retrieved from <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1933/Svoboda-1933-175.pdf> [in Ukrainian].

Berardino, Daniel J. (2019). *Remembering to Forget: How Ukrainian Nationalists have Chosen to Remember the Holodomor*. Manuscript. United States Military Academy. 13 p. Retrieved from https://www.academia.edu/39289592/Remembering_to_Forget_How_Ukrainian_Nationalists_have_Chosen_to_Remember_the_Holodomor (дата звернення: 20.01.2021). [in English].

Budjeryn, Mariana. (2010). *The role of context in securitization theory: Holodomor discourse and societal security in Ukraine*. Budapest: Central European University, 80 p. Retrieved from https://www.academia.edu/3439334/The_role_of_context_in_securitization_theory_holodomor_discourse_and_societal_security_in_ukraine (дата звернення: 20.01.2021). [in English].

Rudling, Per Anders. (2013). Memories of «Holodomor» and National Socialism in Ukrainian political culture. *Yves Bizeul (Hg.) Rekonstruktion des Nationalmythos? Frankreich, Deutschland und die Ukraine im Vergleich*. Pp. 227–258. [in English].

Отримано: 18.05.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.61–76

УДК 94(100)«1939/1945»

ЛИСЕНКО Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (ukr2ww@ukr.net)

ORCID 0000-0002-4003-6433

LYSENKO Olexandr – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine during the Second World War, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 4, Mykhailo Hrushevskoho Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (ukr2ww@ukr.net)

ФИЛЬ Олександр – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного військово-історичного музею України, вул. Михайла Грушевського, 30/1, м. Київ, індекс 02000, Україна (fam_2010@ukr.net)

ORCID 0000-0002-0662-8654

FIL Olexandr – Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of the National Museum of Military History of Ukraine, 30/1, Mykhailo Hrushevskoho Street, Kyiv, index 02000, Ukraine (fam_2010@ukr.net)

ХОЙНАЦЬКА Людмила – кандидат історичних наук, доцент, професор спеціальної кафедри № 2 Інституту Управління державної охорони України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Петра Болбочана, 8, м. Київ, індекс 01014, Україна (L.Khoinatska@gmail.com)

ORCID 0000-0001-7324-5461

KHOINATSKA Liudmyla – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Special Department #2 of the Institute of Management State Guard of Ukraine of Taras Shevchenko National University of Kyiv, 9, Petra Bolbochana Street, Kyiv index 01014, Ukraine (L.Khoinatska@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Лисенко, О., Филь, О., Хойнацька, Л. (2022). Протистояння льотчиків ВПС РСЧА та Люфтваффе під час німецько-радянської війни: подолання стереотипів (на матеріалах інтерв'ю з учасниками Другої світової війни). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 61–76.

ПРОТИСТОЯННЯ ЛЬОТЧИКІВ ВПС РСЧА ТА ЛЮФТВАФФЕ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ІНТЕРВ'Ю З УЧАСНИКАМИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

Анотація. У статті через призму джерел особового походження здійснено спробу спростування деяких усталених стереотипів, які стосуються протистояння льотчиків Військово-повітряних сил Робітничо-селянської Червоної армії та Повітряних сил Третього Райху (Люфтваффе). **Мета роботи.** На значному масиві еґо-документів розглянути питання, що стосуються особливостей морально-психологічного стану авіаторів, а також характеристики бойових засобів і тактичних прийомів ВПС РСЧА та Люфтваффе. **Методологія дослідження.** Розвідка базується на комбінованому застосуванні міждисциплінарних прийомів наукового пошуку, зокрема, методів воєнної антропології, усної історії, соціальної психології та суто історичних інструментів пізнання. У тексті вживається відповідний термінологічний апарат, а також інтерпретаційні засоби, що віддзеркалюють авторську концепцію та оцінки об'єкта дослідження. **Наукова новизна.** Висвітлюються мотиваційні чинники та моделі поведінки льотчиків в умовах фронтового повсякдення, специфіка міжособистісних та ієрархічних стосунків, моральні установки, професійні якості та способи їх реалізації у практиці тогочасного повітряного бою, відмінності у побуті і традиціях представників цього виду збройних сил. **Висновки.** Аналіз емпіричної бази виводить на обґрунтовані оцінки кількох компонентів протистояння в повітрі, а саме: оперативне планування і тактика ведення повітряних операцій сторін, рівень підготовки та кваліфікації пілотів, морально-психологічний стан авіаторів, а також технічні характеристики авіаційної техніки, які використовували Люфтваффе та ВПС РСЧА на Східному фронті. Зрештою, співвідношення усіх вказаних чинників у поєднанні зі здатністю поновлювати авіаційний парк та особовий льотний склад визначили результати боротьби за панування в повітрі.

Ключові слова: Друга світова війна, німецько-радянська війна, Військово-повітряні сили РСЧА, Люфтваффе, Третій Райх, діюча армія, фронтове повсякдення.

THE CONFRONTATION OF PILOTS OF THE AIR FORCES OF THE WORKERS' AND PEASANTS' RED ARMY AND THE LUFTWAFFE DURING THE GERMAN-SOVIET WAR: OVERCOMING STEREOTYPES (BASED ON THE MATERIALS OF INTERVIEWS WITH PARTICIPANTS OF WORLD WAR II)

Abstract. In the article, through the prism of sources of personal origin, an attempt has been made to refute some established stereotypes concerning the confrontation between the Air Force pilots of the Workers' and Peasants' Red Army and the Air Force of the Third Reich (Luftwaffe).

The purpose of the article. On a significant array of ego-documents, it is to consider matters that primarily concern the peculiarities of the moral and psychological state of aviators, as well as the characteristics of combat equipment and tactical techniques of the Soviet Air Forces and the Luftwaffe. **The research methodology.** The research is based on the combined application of interdisciplinary methods of scientific research, namely, the methods of military anthropology, oral history, social psychology, and purely historical tools of knowledge. The text uses the appropriate terminological apparatus, as well as interpretative tools that reflect the author's concept and evaluations of the research object. **The scientific novelty.** Motivating factors and models of pilots' behavior in daily front-line conditions, the specifics of interpersonal and hierarchical relationships, moral attitudes, professional qualities, and ways of their implementation in the practice of air combat at that time, differences in everyday life and traditions of representatives of this type of armed forces are highlighted. **Conclusions.** The analysis of the empirical base leads to reasonable assessments of several components of the confrontation in the air, namely: the operational planning and tactics of the air operations of the parties, the level of training and qualifications of the pilots, the moral and psychological state of the aviators, as well as the technical characteristics of the aviation equipment used by the Luftwaffe and the Air Forces of the Workers' and Peasants' Red Army on the Eastern Front. In the end, the ratio of all these factors, combined with the ability to renew the aircraft fleet and personnel, determined the outcome of the struggle for supremacy in the air.

Key words: World War II, German-Soviet War, the Air Forces of the Workers' and Peasants' Red Army, Luftwaffe, Third Reich, active army, front-line everyday life.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна російської федерації проти України, тотальна мілітаризація свідомості сучасного російського суспільства, що стимулюється «победобесієм», актуалізує досвід Другої світової війни. Радянська і сучасна путінська версія «Великої Вітчизняної війни» стала по суті ще однією «скрепою» «руського міра» і використовується як один з дійових інструментів гібридної війни упродовж останніх десятиліть. У зв'язку з цим деконструкція радянських міфів нині набуває важливого політичного значення, адже сприяє процесу самоідентифікації українців як окремішньої, самодостатньої спільноти, формуванню української політичної нації, нарешті, уможлиблює ефективну протидію дезінформації, що транслюється у світ рашистською пропагандистською машиною.

Аналіз джерел та останні дослідження. У 90-х роках минулого сторіччя на пострадянському просторі в результаті політичних та економічних трансформацій, які супроводжувалися переглядом ідеологічних стандартів, а також частковим відкриттям архівів, актуалізувалася важлива складова его-джерел – мемуарні тексти. На книжкових розкладах з'явилися численні спогади учасників Другої світової війни, представлені, зокрема в серіях: «Сталінські соколи», «У повітряних боях», «На лінії фронту» та інших. Ця тенденція збереглася і на початку ХХІ ст. Особливої уваги заслуговують збірники спогадів авторства А. Драбкіна, зокрема «Я дрался с асами Люфтваффе», «Я дрался на Ил-2», «Я дрался на У-2» тощо. Їхня особлива цінність полягає у тому, що вони написані в жанрі так званого «глибоко-

го інтерв'ю», а це дає змогу читачу доволі детально ознайомитися не тільки з бойовою діяльністю льотчиків, характеристикою технічних засобів, тактикою протиборчих сторін, а й поринути у фронтове повсякдення безпосередніх учасників Другої світової війни.

В Україні також вийшла низка видань мемуарного змісту, зокрема книги льотчиків І. Селіфонова «Истребители ведут бой», А. Гордеева «45 лет службы в Военно-воздушных силах», О. Героева «В строю соколином», М. Доліної «Дочери неба», О. Филя «Штурмовики», а також книги, написані в співавторстві з льотчиками А. Королем «Я – Король, цель вижу, атакую!», П. Рубановим «Автограф на Рейхстазі» тощо.

Поява згаданих мемуарів уможливила дистанціювання від усталених стереотипів, які нав'язувалися суспільству упродовж багатьох десятиріч років за допомогою міфологованих творів, покликаних виховувати покоління радянських людей у відданості комуністичній ідеї та вірному служінню радянському ладу.

Мета статті. Автори статті мають на меті не лише сприяти подоланню усталених ідеологічних стереотипів, шаблонів та кліше, що подекуди підміняли принцип історизму, а й за допомогою его-документів та архівних матеріалів реконструювати максимально об'єктивну і стереоскопічну картину подій, які мали місце під час Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Військово-повітряні сили РСЧА разом з Прикордонними військами НКВС першими відчували на собі потужний удар німецької машини і автоматично набули статусу частин та з'єднань, що увійшли до Діючої армії. Ми акцентуємо увагу лише на чотирьох важливих, на нашу думку аспектах, які присутні в інтерв'ю з льотчиками, учасниками Другої світової війни, а саме: катастрофічній трощі бойових літаків, яка сталася 22 червня 1941 р. внаслідок раптового нальоту німецької авіації на прикордонні аеродроми; враженнях від перших сутичок з противником; оцінці та аналізі тактики їхніх візаві – німецьких льотчиків і морально-психологічному стані особового складу ВПС РСЧА та Люфтваффе.

Інформація, здобута в ході «глибокого інтерв'ю», апіорі є суб'єктивною, однак саме у ній і полягає цінність, оскільки вона подекуди суперечить офіційній версії, що безроздільно панувала в історичному середовищі і з часом стала такою собі «священною коровою».

Перш, ніж надати слово льотчикам, учасникам Другої світової війни, умовно поділимо їх на дві групи. Перша це – авіатори, які вступили в бій катастрофічного 1941 року, друга – охоплює тих, які зійшлися в небі з противником у 1943-1944 рр., коли настав корінний перелом у німецько-радянській війні і розпочалося вигнання нацистів з території СРСР.

Як відомо, значна кількість радянських аеродромів станом на 22 червня 1941 р. базувалася подекуди лише за кілька десятків кілометрів від кордону з нацистською Німеччиною, а тому стала легкою здобиччю авіації Люфтваффе.

Однак, катастрофічні втрати особового складу та матеріальної частини саме від ударів авіації противника, на наше переконання, дещо перебільшені. Так, ніхто не буде спростовувати та заперечувати того факту, що прикордонні льотовища 22 червня 1941 р. зазнали нападу, в результаті чого була знищена значна частина літаків та зруйнована інфраструктура аеродромів. Ще б пак, адже за спогадами учасників перших боїв подекуди на прикордонних польових аеродромах скупчувалося по три авіаполки! Тому німецькі бомбардувальники мали можливість завдати доволі влучних ударів. Упродовж багатьох років викладачі, агітатори та пропагандисти як мантру повторювали, що 22 червня 1941 р. у результаті атак німецьких пілотів ВПС РСЧА, згідно з офіційними даними, втратили на 66 прикордонних аеродромах 800 повітряних машин. Чи справді це так?

Останні дослідження військових істориків спростовують катастрофічні втрати матеріальної частини та особового складу саме від ударів Люфтваффе, що призвело, буцімто, до поразки радянських ВПС, від якої тим довелося оговтуватися тривалий час. Про це ґрунтовно у своїй праці «На мирно сплящих аеродромах...» розповів російський історик М. Солонін. Ми лише зупинимось на кількох епізодах, аби пересвідчитися в непереконливості офіційної версії щодо розгрому ВПС РСЧА у перші години німецько-радянської війни.

Ось як згадував перші години німецько-радянської війни льотчик 124-го винищувального авіаполку ППО, який дислокувався в районі Високо-Мазовецька, за 30 кілометрів від держкордону, молодший лейтенант А. Король: «22 червня 1941 року, наш аеродром сім разів піддався бомбардуванням і штурмуванням з повітря. <...> У результаті дій противника наш аеродром було виведено з ладу, а вся матеріальна частина, яка перебувала на ньому, була знищена. Загинуло приблизно вісім льотчиків і п'ятнадцять осіб технічного персоналу зі складу нашого 124-го ВАПу» (Король, Филь, 2019, с. 71–72).

Нагадаємо, що перед війною 124-й ВАП ППО мав на озброєнні понад сотню бойових машин, з них 29 винищувачів І-16 та 70 нових літаків МіГ-3. Однак нову машину опанували лише 16 льотчиків полку. Окрім того, полк мав 7 літаків УТІ-4, 9 – УТ-1 та 3 – І-15. Тобто, на кожного льотчика, а їх у складі полку служило 45 осіб, припадало більш, як дві бойові машини.

Виникає сумнів щодо влучності німецьких бомбардувальників, які в результаті нальотів упродовж дня знищили майже всю матеріальну частину 124-го ВАПу, а це, нагадаємо, понад сто бойових літальних апаратів. Це підтверджується істориком М. Мельтюховим, який у 2008 р. опублікував донесення органів військової контррозвідки, а саме спецповідомлення 3-го Управління НКО №379228 від 15 липня 1941 р.: «Командир 124-го ВАПу майор Полунін до моменту військових дій перебував у відпустці і прибув до полку тільки вдень 22 червня, коли противник уже здійснив два нальоти на аеродром. Після третього нальоту літаків противника Полунін вилетів на літаку «УТІ-4», не давши ніяких указівок. Помічник командира 124-го ВАПу капітан Круглов залишався за командира полку на час його відпустки. 22 червня вранці під час на-

льоту фашистської авіації розгубився і не живив заходів для боротьби з нею. Всі розпорядження Круглова мали неорганізований характер. Літаки випускалися в повітря не підрозділами, а одиночками, що не давало належного ефекту з відсічі ворожим літакам. У більшості винищувачів «МиГ-3» не стріляли кулемети, оскільки бригада заводу № 1 не встигла відрегулювати їх» (Мельнюхов).

Про повну дезорганізацію і неготовність до бойових дій свідчить і той факт, що 124-й винищувальний авіаційний полк, у якому служив наш респондент, А. Король, безпосередньо у бойових сутичках 22 червня 1941 р. втратив тільки дві бойові машини.

Однак логіка та елементарні математичні розрахунки у поєднанні з архівними документами і спогадами учасників перших боїв викликають, принаймні, певний сумнів, щодо таких масових втрат. Згадує льотчик 165-го ВАПу С. Горелов: «На аеродромі міста Львова було зосереджено три полки – близько двохсот літаків. І як раз на мій день народження, о третій годині ночі, нас розпочали бомбити. Ми всі зіскочили, побігли до аеродрому, а там... Майже всі літаки були знищені або пошкоджені. Мій І-16 не був винятком. Коли я підійшов до нього, мені здалося, що він – скособочений, з відбитим лівим крилом, – ніби дивиться на мене і запитує: «Де, ходиш? Якого хріна спиш?» Того ж дня нас розподілили по машинах і повезли в бік Києва. <...> Доїхали ми до Києва, де нас посадили на потяг і відправили до міста Горького...» (Драбкин, 2006, с. 336–337).

Подібним чином діяли і льотчики 124-го ВАПу. «Наприкінці дня (22 червня 1941 р. – Авт.) нам надійшла команда: «Особовому складу полку зібратися на аеродромі і бути готовими прямувати до Білостоку!» (Король, Филь, 2019, с. 72). Ну а далі був шлях до Москви. Пересувалися льотчики полку вантажівками. А. Король згадує: «Окрім цього, під час пересування ми випробували на собі потужний психологічний тиск, адже на нашу адресу з боку бійців і командирів 204-ї моторизованої дивізії, що прямували назустріч ворогу, була сказано велика кількість, м'яко кажучи, неприємних слів та образливих звинувачень. <...> У тому далекому сорок першому, чуючи на свою адресу звинувачення в боягузтві, багатьом із нас хотілося провалитися під землю від сорому і ганьби» (Король, Филь, 2019, с. 73).

Так само вчиняють інші льотні частини, що піддалися нападу німецької авіації. Свідчить командир ланки 236-го ВАПу, що дислокувався в литовському місті Алітусі, О. Шварьов: «Із полку під Каунас прилетіло лише 6 літаків, решта 25 були пошкоджені, тому їх довелося спалити. Того ж дня льотчики і техніки, зокрема і я, на півторці були відправлені до Риги» (Драбкин, 2006, с.70).

Командир 43-ї ВАД Герой Радянського Союзу Г. Захаров згадував, що ввечері 22 червня 1941 року на аеродромі Мінська він виявив велику кількість «літаків різних систем, вони були абсолютно незамасковані, все було заповнене технікою» (Захаров, 1985, с. 45). Можна припустити, що, перегнавши матеріальну частину на мінський аеродром, особовий склад вищезгаданої дивізії теж пересів на півторки і також попрямував углиб країни.

Та невже тільки раптовістю удару по прикордонних аеродромах можна пояснити таку катастрофічну втрату бойової техніки? Навіть в авторитетному дослідженні під назвою «Сталінські соколи», що належить німецькому генералу Вальтеру Швабедісену, проступає здивування від настільки потужного удару Люфтваффе, який зім'яв таку значну масу бойових літаків ВПС РСЧА: «Капітан Пабс, командир ескадрильї пікірувальних бомбардувальників, яка діяла на південному секторі фронту, пише, що 28 червня 1941 р. він приземлився на радянський аеродром, який був завалений збитими та знищеними на землі радянськими літаками» (Швабедісен, 2001, с. 45). І далі, «згідно зі звітом генерал-лейтенанта Германа Плохера (начальник штабу 5-го авіакорпусу Люфтваффе – Авт.) ... після того як територію окупували німецькі війська, здійснені огляди розкрили таку ж картину неймовірних руйнувань, як і на південній і центральній ділянках Східного фронту. Сотні літаків були виявлені спаленими і розбитими бомбами всіх калібрів на зруйнованих аеродромах. Будівлі, переважно дерев'яні – спалені або підірвані» (Швабедісен, 2001, с. 45).

Отже, внаслідок нальоту ворожої авіації, тільки на двох льотовищах, де були розташовані бойові літаки 165-го та 124-го винищувальних авіаполків, за спогадами ветеранів, було знищено майже три сотні бойових машин! Такий підрахунок дещо насторожує. Невже всі вони знищені в результаті нальоту авіації противника, нехай і раптового?

Використовуючи его-документи, можна припустити, що причинами такої масової втрати авіаційної техніки ВПС РСЧА в перші години війни була повна дезорганізація, що призвела до ігнорування наказів, інструкцій, вказівок та настанов, що викликало в свою чергу панічні настрої серед особового складу. Командири льотних частин, не отримавши зрозумілих та чітких вказівок із вищих штабів, на власний розсуд, у кращому разі, віддавали накази перегнати літаки вглиб території країни, або просто залишали їх напризволяще на прикордонних аеродромах. У цьому випадку особовий склад авіаційних частин та з'єднань пересідав на полуторки і прямував у глибокий тил, про що і розповідали наші респонденти. Небезпідставним видається ще одне припущення: іноді командири частин та з'єднань ВПС РСЧА віддавали неофіційні накази виводити із ладу матеріальну частину та інфраструктуру льотовищ, аби та не дісталася ворогу. Опосередкованими доказами цього можуть слугувати рядки дослідження Вальтера Швабедісена: «Кількість знищених на землі машин у багато разів перевищувала чисельність збитих у повітрі. Однак необхідно звернути увагу на один факт, якому німецьке командування не надало тоді належного значення: за цих обставин радянські втрати в живій силі були значно менші, ніж втрати техніки...» (Швабедісен, 2001, с. 45).

Особливої уваги заслуговують епізоди, пов'язані з першим бойовим зіткненням радянських авіаторів з ворогом. Адже враження від першого бою, як правило, залишає глибокий слід у пам'яті її учасника. Для дійової особи повітряної сутички, перший бій, це – своєрідна альфа і омега, тобто

початок і завершення. Адже пізнання себе і власних можливостей у бою є невід'ємною складовою процесу становлення людини не тільки як воїна, повітряного бійця, а в першу чергу як особистості. Тому перші бої давали змогу льотчикам здійснити своєрідний самоаналіз та оцінку власних якостей і дій за екстремальних умов.

Ось як дещо емоційно і романтично, що притаманне творчим людям, порівнював свій перший бій в інтерв'ю кавалер орденів Червоного Прапора, Слави 3-го ступеня та Вітчизняної війни 1-го ступеня льотчик 15-го гвардійського винищувального полку, до речі, заслужений артист України, О. Героев: «Перший бій, як перше кохання, залишається з тобою назавжди!» (Филь, Інтерв'ю з Героевим).

Доволі вдало та реалістично передав емоції першої повітряної сутички з ворогом молодший лейтенант Сагдулаєв, який став прототипом «Ромео» з культової кінострічки «В бій ідуть одні «старики». На запитання колеги: «Що ти скажеш про бій?» Сагдулаєв відповів: «Бій бачив, усе бачив. Хрести, хрести, хрести, хрести...».

Динамічність та морально-психологічну напругу першої повітряної сутички підтверджує і Герой Радянського Союзу, льотчик 106-го гвардійського полку І. Селіфонов: «Приблизно і в мене так було... Зелена ракета – і наша ескадрилья на чолі з комеском капітаном Лебедевим вирулює на старт. Я лечу в другій ланці в парі з Володею Івановим. Наблизившись до лінії фронту, ми просто вриваємось у групу пікірувальників Ю-87, яких ми, льотчики, називали «лаптьожниками». Закрутилася повітряна карусель. І точно, хрести, хрести, хрести перед очима і ліворуч і праворуч... У тому першому своєму бою з реальним противником я намагався триматися якомога ближче до свого ведучого, як учили, зберігаючи бойовий порядок. Хоча який там порядок! Бій переріс у собаче звалище, і кожна пара вела його самостійно. Двостороннього зв'язку тоді ще не було, тому ми чули через свої приймачі короткі команди комеска: «Атакую, прикрий!..». Кого і хто атакую, я, звичайно, не знав і не намагався вникати в це. Я просто вчепився в хвоста свого ведучого і крутив головою на всі 360 градусів, щоб не зіткнутися з кимось із своїх і не підставитися під траси «мессера». «...» Повітряний бій швидкоплинний. Але для мене він тоді здався цілою вічністю... «...» Я вам так скажу, що головне завдання для молодого льотчика в першому бою не випасти з бою і вціліти» (Филь, Лекарь, 2020, с. 419–420).

Ось як згадував свій перший бойовий виліт Герой Радянського Союзу, льотчик 118-ї окремої розвідувальної ескадрильї О. Колесніков. «Це був перший мій бойовий виліт. Вилетіли ми на СБ. Працювали по площах – бомбили живу силу і техніку противника. Бомби ми скидали по ведучому. Летіли трійками. Я був правим веденим командира ескадрильї. В тому польоті були збиті два ведучих у командира однієї з ланок. Вони відставали на розвороті, тому їх доволі легко запалили «сто дев'яти». Наступного разу комеск ставить мене лівим веденим у ланці, що летіла праворуч. Летимо, і тут німецька зеніт-

ка збиває правого веденого командира ескадрильї. Тобто випадкова ротація, яку здійснив комеск напередодні польоту врятувала мені життя! Льотчики мені після повернення на аеродром кажуть: «Ти диви, що робиться! Він тебе ховає, Олексію! Та ти, щасливчик!» (Филь. Інтерв'ю з Колесниковим).

Але не завжди перший бій був вдалим для льотчиків. Молодшим лейтенантам А. Королью та Г. Іванченку було віддано наказ будь-що перехопити німецького літака-розвідника, який здійснив фотографування аеродрому під Єльнею. Ось як розповідає про це в розділі з промовистою назвою «Про командирську дурість» сам А. Король: «Попри наші аргументи, що стан злітно-посадкової смуги не дозволяє здійснити безпечний зліт та посадку, заступник командира полку категорично зажадав, щоб ми вилетіли, наздогнали і будь-що знищили літак противника. Звичайно, нам нічого не залишалось, як підкоритися наказу. Попри те, що ґрунтова злітно-посадкова смуга в результаті зatoryжних дощів перетворилася на суцільне болото, нам усе ж з великими труднощами вдалося злетіти. Однак шукати німецького розвідника було годі, він свою справу зробив і полетів собі геть. А ось нам тепер належало здійснити посадку» (Король, Филь, 2019, с. 81–82). Забігаючи наперед, зауважимо, що і А. Король і Г. Іванченко приземлилися, при цьому скапотувавшись, тобто перевернувшись у своїх літаках. «Що відчували тоді ми з Іванченком, потрапивши в льотну подію, яка ледь не коштувала нам обом життя? Чи думав заступник командира бомбардувального полку, посилаючи винищувачі в задалегідь безуспішну погоню за ворожим розвідником, що прирікає нас на безглуздий ризик? «... Підсумок подібного командирської примхи – втрата двох літаків, вартість яких обчислювалася декількома десятками тисяч рублів» (Король, Филь, 2019, с. 84). До речі, вартість винищувача МіГ-3 станом на 1941 р. становила 158 тис. руб.

Переважна більшість респондентів, розповідаючи про свої перші сутички з противником, наголошувала, що безпека та набуття досвіду багато в чому залежали від професійних дій командирів, зокрема ведучих пар, командирів ланок та ескадрильї. Часто в розмовах з ветеранами доводилося чути теплі та зворушливі слова на адресу командирів-наставників, які не тільки створювали необхідний мікроклімат у бойових колективах, а й турботливо опікали молодих льотчиків. Це пояснювалося не стільки «командирською добротою та чуйністю», скільки міркуваннями практичної доцільності. Адже грамотний командир чудово розумів, що, підготувавши належним чином молодого льотчика, він насамперед обезпечує себе в майбутніх боях з ворогом.

У такий спосіб командири прищеплювали молодим бійцям розуміння того, що війна в повітрі – це перш за все важка, скрупильозна робота, що, за влучним виразом Героя Радянського Союзу комеска 828-го штурмового авіаполку П. Рубанова, «вимагала, від нас, льотчиків і стрільців, особливої пильності. Адже бій, як відомо, процес не прогнозований. Тому кожного разу, злітаючи з аеродрому, ти не знав, чи доведеться тобі знову побачити обличчя своїх техніків, зброярів, кухарів, офіціантів...» (Филь, 2015, с. 123).

Зображуючи противника, радянські льотчики в 50-70-ті рр. минулого століття доволі часто користувалися ідеологічними кліше, шаблонами та стереотипами. В мемуарних текстах німецькі льотчики здебільшого – «фашистські стерв'ятники», «повітряні бандити» та «головорізи». А ще – «безнадійні боягузи». Навіть нині, вже після появи можливості говорити правду, деякі ветерани наголошують на тому, що німецькі аси атакували радянських льотчиків «не за правилами» і лише тоді, коли мали явну чисельну перевагу. А. Король: «Я хочу сказати, що за рівних сил німець не розпочинав бою. Він вступав у бій лише тоді, коли мав перевагу над противником... Явну перевагу. В бій вони вступали, коли мали перевагу в швидкості і висоті, коли цього не було, – вони не вступали...». Однак льотчик визнає, що для німців головною була доцільність тих чи інших дій. «У німців марних втрат мало було. В нас же марних втрат було дуже багато!.. (Король, Филь, 2019, с. 112).

Більшість опитаних льотчиків, згадуючи перші бої в повітрі з асами Люфтваффе, підтвердили хрестоматійний постулат, виголошений у популярній кінострічці Л. Бикова «В бій ідуть одні «старики» партгором полку, який перед вильотом попереджував особовий склад частини, що «німець – мужчина серйозний». Зокрема, кавалер шести бойових орденів льотчик 104-го гвардійського винищувального полку О. Закалюк на запитання, чи не вважає він фантастичні результати німецьких льотчиків Еріха Гартмана, Герхарда Баркхорна, Гюнтера Ралла та інших – не більш чим пропагандистськими трюками доктора Геббельса, відповів: «Ні. Ні в якому разі... Річ у тому, що це – педанти першої величини. Дуже скрупульозний народ. Якщо німецький льотчик збив літака, він повинен рапорт написати, фотодокумент надати, а ще спостерігачів як повітряних, так і наземних закликати в свідки. Якщо вони і набрехали, то саму дрібницю...» (Филь, 2008, с. 18). Подібні думки висловив і Герой Радянського Союзу льотчик 106-го гвардійського полку І. Селіфонов: «З приводу німецьких асів, на рахунку яких є численні перемоги в повітрі, можу сказати, що такі результати мають під собою підґрунтя. Це аж ніяк не пропаганда і не вигадка. Адже вся справа в тактиці» (Филь, Лекарь, 2020, с. 424).

Отже, якщо в 50-70-ті рр. ХХ ст., даючи характеристику тактичним прийомам пілотам Люфтваффе, їхні візаві – радянські льотчики використовували негативні епітети, на кшталт, «підлий удар» або «підступний удар», то нині ветерани Другої світової війни трактують це як тактику, що має право на існування. Так, О. Закалюк у розмові згадав, як став свідком атаки німецького льотчика на його товариша: «Це – Гартман, точно Гартман! Його стиль. Він зайшов згори з боку сонця, стрімко атакував мого товариша і зник у хмарах. Наш літак спалахнув і пішов, перекидаючись, донизу» (Филь, Інтерв'ю з Закалюком).

Під час інтерв'ю О. Закалюк піддав критиці тактику радянських ВПС. Зокрема, він зауважив: крім того, що йому доводилося займатися повітряною розвідкою, їх у нього – 110, а ще – 50 вильотів на штурмування... Гартман подібним не займався. У нього було одне завдання – збивати літаки противника. Це він і робив упродовж усієї війни! (Филь, 2008, с. 19).

До речі, нарікають на недосконалість тактики радянських ВПС, і колеги Закалюка та Селіфонова, зокрема, льотчик 102-го гвардійського винищувального авіаполку ППО А. Король розповідає: «Послухайте, ви знаєте, як вони збивали? Адже вони у відкриті бої не вплутувалися. Німецькі аси збивали під час вільної атаки. Німці, повторюю не вплутувалися у відкриті бої... У німців була більша швидкість. Вони завжди атакували з висоти. Окрім того у німців був чудовий радіозв'язок...» (Король, Филь, 2019, с. 112).

Льотчик 107-го гвардійського винищувального авіаполку І. Кожем'яко так підсумував поведінку в небі німецьких льотчиків: «Вони (німці – авт.) були дуже розважливі. Це їхня основна перевага і основний недолік. Вони жити хотіли. У німецьких льотчиків було правило – ніколи не веди бій на невігідних умовах! Цього правила німецькі льотчики дотримувалися свято. В бою передбачити поведінку німецького льотчика було легко – він вибере найменш ризикований варіант. Німці не були боягузами, просто голий розрахунок. Причому це спостерігалось в усіх німецьких льотчиків, як навчених, так і не дуже» (Драбкин, 2006, На смену павшим, с. 145–146).

Командир ланки 12-го ВАПу В. Тихомиров: «Я завжди їх (німецьких пілотів – авт.) поважав. Тих, хто нехтував ними, збивали. <...> Атакували вони як доведеться, – і меншим числом, і великим, і на підході, і на відході, і сміливо, і наполегливо. Вони ж винищувачі. У них багато гарних льотчиків було, а якщо льотчик гарний, то він завжди зіб'є, якщо захоче» (Драбкин, 2006, На смену павшим, с. 267).

Льотчик 31-го ВАПу Л. Маслов також визнавав: «Коли я воював, у нас було беззастережна перевага у повітрі. Проте про кваліфікацію їх можна сказати, що вправні вони були льотчики. Вони теж боролися за ідею. У них своя – у нас своя» (Драбкин, 2006, На смену павшим, с. 217).

Отже, наведені вище спогади ветеранів Другої світової війни, де дається доволі відверта й об'єктивна характеристика противнику, завдають потужного удару по усталених стереотипах, допомагаючи дослідникам всебічно реконструювати та відтворити не тільки хід тих чи інших операцій, а й передати дух протистояння двох військово-політичних систем та двох різних ментальностей.

У цій розвідці хотілося б торкнутися ще одного важливого аспекту, про який раніше не воліли говорити. Ще б пак, адже таке явище як дезерція, на переконання ідеологічних працівників, не могло априорі бути притаманне воїну Червоної армії, а тим більше «сталінському соколу»! І все ж саме в Радянському Союзі явище дезертирства мало масовий характер. Особливо виразно це виявилось під час німецько-радянської війни. На це, зокрема вказують російські історики М. Зефіров та Д. Дьогтев у своїй монографії «Все для фронту?».

Що стосується дезертирства та боягузтва, то ВПС РСЧА не залишила ся осторонь цього явища. Варто зазначити, що за неповними підрахунками російського історика К. Александрова, на боці Третього Райху проти СРСР

на бойових машинах воювало 38 колишніх радянських льотчиків. Відомі, принаймні два випадки, коли два Герої Радянського Союзу С. Бичков та Б. Антилевський перейшли на бік противника.

Причини дезерції льотчиків були різними. У першу чергу це – страх загинути в бою. Ось що згадував льотчик 178-го ВАПУ ППО М. Дудник: «Треба було воювати, аби просуватися по службі. Тому рвалися в бій. Якщо ти залишався на землі, а твої товариші пішли на бойовий виліт, відчуваєш себе огидно. Звичайно, були і такі, хто «хворів». А вже під час інтенсивних бойових вильотів льотчики розпочинали страждати проносами, а деякі просто симулювали розлад шлунку» (Драбкин, 2006, На смену павшим, с. 56).

Іноді піддавалися дезерції і досвідчені льотчики, що мали по кілька десятків нальоту. Розповідає командир ескадрильї 828-го ШАПу П. Рубанов: «Навіть у мене був такий льотчик, який змандражував одного разу. Чудовий льотчик! Пішли ми одного разу на ворожий аеродром шістькою, і він злетів, як і годиться. Летимо, все нормально. І тут він передає по рації, що в нього барахлить мотор... А далі розвертається та йде додому. Ми благополучно відпрацювали, повернулися на свій аеродром, а там уже «кедебешники» працюють! Перевірили двигун, а він – справний! Довго його тоді тягали органи. Потім розжалували його до рядового <...> У піхоту його не відправляли. Залишили його в нашому полку. Тут він і відбував вирок як рядовий льотчик. <...> Цікаво, що цей льотчик закінчив війну Героєм Радянського Союзу... <...> Звали його Віктор Богданов...» (Филь, 2020, с. 44-45).

Коли мова заходить про випадки боягузтва, у пересічного читача спрацьовує уява, що льотчик, який виявив під час бойового вильоту чи безпосередньо в бою свою слабкодухість, автоматично прирівнювався до дезертира, зрадника Батьківщина і на нього обов'язково чекав військовий трибунал. Таке дійсно могло бути. Однак учасники німецько-радянської війни іноді розповідають неймовірні випадки, пов'язані з боягузством, що спростовують деякі стереотипи, пов'язані з неминучим покаранням за подібні вчинки. Так, льотчик 31-го ГВАПу Г. Кривошеев згадував: «Бували випадки боягузтва. Від таких позбавлялися. Один літун – три вильоти здійснив і три рази кинув у бою ведучого! Приходить у полк запит. Треба відправити на курси удосконалення одного льотчика, який би мав не менше 30 бойових вильотів. Приписали йому нуля і відправляють. Командир, може, і зберіг когось з льотчиків, але, по-перше, він цьому приписав ні за що, по-друге, звільнив його, давши можливість вважати себе учасником війни, а насправді він боягуз» (Драбкин, 2006, На смену павшим, с. 25).

Те, що подібні випадки «викорінення» ганебного явища в підрозділах не були винятком, підтверджує і льотчик 129-го ВАПу С. Букчин: «З приводу боягузів. У полку був льотчик, такий собі друзяка-хлопець. Так у нього на кожному другому вильоті, то двигун забарахлить, то кулемет заклинить, то живіт заболить. Коли ескадрильєю злітали, він міг ще у повітря піднятися, але в парі чи в четвірці одразу – «смертельно хворий». Мало того – він

своїми бріднями про відмову двигуна техніків під «штрафну» підводив. Комполка його особистам на з'їдання не віддавав, усе сподівався перевиховати. Зрештою, перевели цього льотчика до тилової частини, і там, за чутками, він загинув у якійсь побутовій ситуації» (Драбкин, 2006, На смену павшим, с. 41).

А іноді й колектив брався до «перевиховання» легкодухих однополчан. Так, згадує командир ланки 12-го ВАПу В. Тихомиров: «Практично не було (боягузів – авт.). Було, щоправда, двоє, які сачкували. Летимо на бойове завдання, розпочинаємо повітряний бій, а їх уже немає в групі. Після бою звідкись повертаються і сідають з нами. Доповісти особисто чи замполіту з командиром думки не було, ми самі виховали. Дали кулака понюхати, сказали їм: «Будете ще сачкувати – розмова інша буде!». Вони потім справилися, нормально літали, а один у вересні 44-го загинув під час розвідки» (Драбкин, 2006, На смену павшим, с. 263).

Однак, були випадки, коли льотчика все ж відправляли до штрафної частини. Розповідає льотчик 117-го окремого корегувального розвідувального авіаполку: «Був такий випадок з Галигінім. Ми вилетіли на розвідку в парі з моїм командиром ланки Алематовим. У нього штурман був Галигін Коля, а у мене Ваня Кононов. Летимо, ще до лінії фронту не долетіли. На нас заходять винищувачі. Дивлюся, в них коки гвинтів різнокольорові – французи. Коля не розібрав і – по них з кулемета! А потім вистрибнув з парашутом. З аеродрома виїхали, його забрали. Там він у них ледь не герой. Прилітає за ним літак, забирають його, привозять. І командир полку на ньому відігрався за старе. Йому приписали боягузтво і – до штрафного батальйону...» (Драбкин, 2005, с. 117–118).

Особливої уваги, за словами досвідчених льотчиків, потребувало введення молодого поповнення. Адже подекуди той самий мандраж міг призвести до не бойових втрат. Ось як згадує про це штурман 75-го ГШАПу М. Карпеев: «Розкажу вам ось такий випадок. Розташувалися ми якось в Барановичах, це місто таке в Білорусії. І ось мені командир полку каже, мовляв, давай, Міша, повози на спарці новоприбулих льотчиків. Перевір їх перед бойовими польотами як слід. Обкатай поповнення, одним словом. Я одного перевірів, другого, третього. І ось сідаю в літак із п'ятим чи якимось там за рахунком льотчиком. Злітаємо, а він намертво вчепився за штурвал і починає з усіх сил тягнути його на себе. Я від себе, а він – на себе. Він ніс задирає, а я його – опускаю. А «Іл» – машина важка, на ньому ледь носа задер на малій висоті і... <...> Справа в тому, що мій підопічний просто злякався. Ледь-ледь я тоді його переборював. Вирівнявши літак, ми потихеньку з ним зробили коло і сіли на свій аеродром. Думаю, що його тоді так страх скував. А так би швидкості нам просто не вистачило і все тут. Просто розбилися б!» (Филь, 2015, с.91–92).

Варто також зазначити, що іноді учасники німецько-радянської війни категорично, навіть агресивно заперечували подібні випадки, не бажаючи, напевно, виносити назовні «хатні» справи. Зокрема, так відреагував на за-

питання про випадки боягузтва в частині льотчик 129-го ВАПу С. Букчин: «Для чого тобі це треба? Щоб хто не-будь, прочитавши цей текст, ехидно посміявся? Ось, мовляв, «герої»! Воювали люди, а не янголи! Нас нині на землі залишилось дві особи з льотного складу полку. Так що? Ти хочеш, щоб я травив байки про людей, які залишили цей світ? Якщо комусь цікава тема про війну в повітрі, треба про героїзм льотчиків говорити, про те, як люди, не шкодуючи себе, кожного дня на смерть ішли. Давайте залишимо осторонь розмови про мораль і етичність льотчиків» (Драбкин, 2006, На смену павшим, с. 40–41).

Категорично відкидав присутність такого явища як боягузтво старший льотчик 809-го ШАПу В. Бурмака: «Що ви! Такого не було. Напевно, і думки такої ніхто не міг собі допустити...» (Україна ХХ сторіччя, 2022, с. 73). А його колега-штурмовик, заступник командира ескадрильї 237-го ШАПу Григорій Жученко, припускав, що льотчик міг отримати звільнення від польотів тільки у випадку своєї хвороби (Филь, 2015, с. 53).

Причини не виносити негативні явища «на люди», які, звичайно ж мали місце в авіаційних частинах ВПС РСЧА під час німецько-радянської війни, у кожного респондента свої. Деякі ветерани, а їх, треба зауважити, значна кількість, так і не сприйняли процеси демократизації та гласності в суспільстві. А для декого розпад СРСР став найбільшою геополітичною катастрофою століття й особистою драмою.

Це підтверджує і льотчик-штурмовик Г. Жученко: «Адже я продукт своєї епохи. Засуджуйте мене! Це ваше право. Але я ніколи не втомлюся стверджувати, що я продукт своєї епохи, саме тієї, соціалістичної епохи. Коли мені доводиться виступати де-небудь, я завжди кажу, що я продукт соціалізму. І нехай вас короблять мої слова, я ніколи не зречуся своїх переконань, які проніс через все своє життя! Моя епоха – це трактористка Паша Ангеліна, залізничник Петро Кривонос, металург Макар Мазай і шахтар Олексій Стаханов» (Филь, 2015, с. 39–40).

Висновки. Звичайно, формат статті не дає можливості в повному обсязі спростувати більшість усталених стереотипів і штамів, які стосуються протистояння льотчиків Військово-повітряних сил Робітничо-селянської Червоної армії та Повітряних сил Третього Рейху (Люфтваффе). Однак навіть наявних еґо-джерел вистачає, щоб принаймні, піддати сумнівам ті офіційні версії, які кілька десятиріч тому були запропоновані суспільству країни, що вже тридцять років тому зникла з політичної мапи світу.

За умов, коли в РФ архівні установи залишаються закритими для дослідників історії, а керівництво цієї держави обстоює неосталіністську версію «Великої Вітчизняної війни», експлуатує в комеморативній політиці «победобесіє», еґо-документи стають надзвичайно цінними джерелами для висвітлення та розуміння багатьох історичних подій, подолання міфів і глорифікаційних схем.

Список використаних джерел і літератури:

- Драбкин, А.** (2005). *Я дрался на Ил-2. Нас называли «смертники»*. Москва: Яуза, Эксмо, 448 с.
- Драбкин, А.** (2006). *Я дрался с асами Люфтваффе. Принявшие первый удар. 1941-1942*. Москва: Яуза, Эксмо, 552 с.
- Драбкин, А.** (2006). *Я дрался с асами Люфтваффе. На смену павшим. 1943-1945*. Москва: Яуза, Эксмо, 512 с.
- Захаров, Г.** (1985). *Я – истребитель*. Москва: Воениздат, 285 с.
- Король, А. & Филь, А.** (2019). *Я – Король, цель вижу, атакую!*. Черкасы: ЧП Гордиенко Е.И., 464 с.
- Мельтюхов, М.** Начальный период войны в документах военной контрразведки (22 июня – 9 июля 1941 г.). URL: <https://history.wikireading.ru> (дата звернення: 07.05.2022).
- Филь, О.** (2020). *Автограф на Рейхстазі*. Черкаси: ЧП Гордиенко Є.І., 176 с.
- Филь, О. & Лекарь, С.** (2020). *За Ваш героїський подвиг... Київ: АТ «Видавництво «Київська правда», 480 с.*
- Филь, О.** Інтерв'ю з Олександром Івановичем Героевим.
- Филь, О.** Інтерв'ю з Олексієм Закалюком.
- Филь, О.** Інтерв'ю з Олексієм Колесниковим.
- Филь, А.** (2008). *О боях-пожарицах, о друзьях-товарищах...* Харьков: Фактор, 200 с.
- Филь, А.** (2015). *Штурмовики*. Черкаси: ІнтролігаТОР, 320 с.
- Швабедиссен, В.** (2001). *Сталинские соколы: Анализ действий советской авиации в 1941-1945 гг.* Минск: Харвест, 528 с.
- Україна ХХ сторіччя у спогадах сучасників*. Інтерв'ю, мемуари, листи, щоденники, документи. (2022). Київ: Арт Економі, 704 с.

References:

- Drabkin, A.** (2005). *Ya dralsya na Il-2. Nas nazyvali «smertniki»* [I fought on IL-2. We were called "suicide bombers"]. Moskva: Yauza, Eksmo, 448 p. [in Russian].
- Drabkin, A.** (2006). *Ya dralsya s asami Lyuftvaffe. Prinyavshie pervyj udar. 1941-1942* [I fought with the aces of the Luftwaffe. Taking the first hit. 1941-1942]. Moskva: Yauza, Eksmo, 552 p. [in Russian].
- Drabkin, A.** (2006). *Ya dralsya s asami Lyuftvaffe. Na smenu pavshim. 1943-1945* [I fought with the aces of the Luftwaffe. To replace the fallen. 1943-1945]. Moskva: Yauza, Eksmo, 512 p. [in Russian].
- Zaxarov, G.** (1985). *Ya – istrebitel'* [I am a fighter]. Moskva: Voenizdat, 285 p. [in Russian].
- Korol', A. & Fil', A.** (2019). *Ya – Korol', cel' vizhu, atakuyu!* [I am the King, I see the target, I attack!]. Cherkassy: ChP Gordienko E.I, 464 p. [in Russian].
- Meľtyuxov, M.** (n. d.). Nachal'nyj period vojny v dokumentax voennoj kontrrazvedki (22 iyunya – 9 iyulya 1941 g.) [The initial period of the war in the documents of military counterintelligence (June 22 – July 9, 1941)]. Retrieved from <https://history.wikireading.ru> [in Russian].
- Fyl', O.** (2020). *Avtohrاف na Reikhstazi* [Autograph at the Reichstag]. Cherkasy: ChP Hordiienko Ye.I., 176 p. [in Ukrainian].
- Fyl', O. & Lekar, S.** (2020). *Za Vash heroiskyi podvih...* [For your heroic deeds...]. Kyiv: AT «Vydavnytstvo «Kyivska pravda», 480 p. [in Ukrainian].

Fyl', O. Interv"yu z Oleksandrom Ivanovychem Heroeyevym [The interview with Oleksandr Ivanovych Heroiev]. [in Ukrainian].

Fyl', O. Interv"yu z Oleksiyem Zakalyukom [The interview with Oleksii Zakaliuk]. [in Ukrainian].

Fyl', O. Interv"yu z Oleksiyem Kolesnykovym [The interview with Oleksii Kolesnykov]. [in Ukrainian].

Fyl', A. (2008). *O boyah-pozharishchah, o druzyah-tovarischah...* [About battles, conflagrations, about friends, comrades ...]. Xar'kov: Faktor, 200 p. [in Russian].

Fyl', A. (2015). *Shturmovyky* [Assault aircraft]. Cherkasy: IntrolihaTOR, 320 p. [in Ukrainian].

Shvabedissen, V. (2001). *Stalinskie sokoly: Analiz dejstvij sovetskoj aviacii v 1941-1945 gg.* [Stalin's Falcons: An Analysis of the Actions of Soviet Aviation in 1941-1945]. Minsk: Harvest, 528 p. [in Russian].

Ukraina XX storichchia u spohadakh suchasnykiv. Interviu, memuary, lysty, shchodenyky, dokumenty [Ukraine of the twentieth century in the memories of contemporaries. Interviews, memoirs, letters, diaries, documents]. (2022). Kyiv: Art Ekonomi, 704 p. [in Ukrainian].

Отримано: 04.05.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.77–86
УДК 94(38)

КУМІНОВА Катерина – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01601, Україна (anc-mdv_history@ukr.net)

ORCID 0000-0001-5506-8254
Researcher ID CAJ-2414-2022

KUMINOVA Kateryna – PhD-student of the Department of Ancient and Medieval History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01601, Ukraine (anc-mdv_history@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Кумінова, К. (2022). Образ Токсаріса у творах Лукіана Самосатського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 77–86.

ОБРАЗ ТОКСАРІСА У ТВОРАХ ЛУКІАНА САМОСАТСЬКОГО

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати образ Токсаріса у творах Лукіана Самосатського. **Методологічна база.** Дослідження ґрунтується на засадах історичної імагології – міждисциплінарного напрямку, що досліджує образ «чужого». Вивчення уявлень про варварів в античній культурі допомагає зрозуміти суспільство, яке формує ці стереотипи. **Наукова новизна** полягає в акцентуванні уваги на порівнянні образу Анахарсіса та Токсаріса у творах Лукіана Самосатського. У статті простежується, як впливало походження автора новел на використання образу благородних варварів. **Висновки.** Лукіан Самосатський звертається у своїх сатиричних новелах до образу мудрого скіфа Токсаріса. Він та Анахарсіс, більш відомий в античності типаж благородного дикун, протиставляються розбещеним сучасникам і слугують взірцем для наслідування. Лукіан проводить між собою та цими героями паралель, натякаючи на своє провінційне походження. У новелі «Скіф» Токсаріс є героєм-провідником, який знайомить Анахарсіса з Солоном. Ім'я нового героя перекладається як лучник, вказуючи на його варварське походження. Лукіан виділяв неаристократичне походження скіфа Токсаріса, який при цьому виглядав і говорив як справжній еллін. Таким чином, автор демонстрував, що завдяки своїм талантам і розуму можна досягти визнання, не зважаючи на походження. Автор не ідеалізує еллінський світ, адже у новелі «Токсаріс» описується зразкова героїчна дружба серед скіфів, яка протиставляється комерційній грецькій. Образ ідеального варвара характерний для античної літературної традиції I-II ст. і є реакцією на кризові явища в тогочасному суспільстві.

Ключові слова: антична література, Лукіан Самосатський, Токсаріс, образ варвара.

THE IMAGE OF TOXARIS IN THE WORKS OF LUCIAN OF SAMOSATA

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the image of Toxaris in the works of Lucian of Samosata. The research methodology is based on the principles of historical imagology – an interdisciplinary direction that explores the image of the “alien”. Studying the representations of barbarians in ancient culture helps to understand the society that forms these stereotypes. The scientific novelty lies in focusing attention on the comparison of the images of Anacharsis and Toxaris in the works of Lucian of Samosata. The article traces the origin of the novel’s author influencing the use of the image of noble barbarians. Conclusions.* *Lucian of Samosata turns to the image of the wise Scythian Toxaris in his satirical short stories. He and Anacharsis, better known in antiquity as the type of noble savage, stand in opposition to their depraved contemporaries and serve as role models. Lucian draws a parallel between himself and these heroes, hinting at his provincial origin. In the short story “Scythus”, Toxaris acts as a guiding hero who introduces Anacharsis to Solon. The new hero’s name translates as archer, indicating his barbarian origins. Lucian singled out the non-aristocratic origin of the Scythian Toxaris, who at the same time looked and spoke like a real Hellen. In this way, the author demonstrated that thanks to his talents and intelligence, recognition can be achieved regardless of origin. The author does not idealize the Hellenic world, because the novel “Toxaris” describes an exemplary heroic friendship among the Scythians, which is contrasted with the commercial Greek one. The image of the ideal barbarian is characteristic of the ancient literary tradition of the 1st and 2nd centuries and is a reaction to crisis phenomena in contemporary society.*

Key words: *ancient literature, Lucian of Samosata, Toxaris, the image of a barbarian.*

Постановка проблеми. Напрямок історичної імагології, який вивчає образ «чужого» та стереотипи сформовані навколо нього, є популярним у сучасній історіографії. Дослідження «інакшого» в літературі дає можливість краще зрозуміти природу культури певного суспільства. Античність не є винятком. Вивчення образу варвара допомагає побачити, що вважалося в Стародавній Греції та Римі відхиленням від загальноприйнятої моделі. До образу «чужого» будуть звертатися з освітніми цілями, показуючи «поганий приклад», або, навпаки, ідеалізуючи дикунську незіпсованість. Дурного варвара будуть використовувати і в розважальній літературі, щоб розсмішити читачів.

Культуру Римської імперії II ст. називають гібридною, адже вона включала в себе велику кількість земель і народів, які мали свої специфічні риси. Правителі намагалися управляти цими різномірними масами, які, взаємодіючи між собою, могли породжувати химерні поєднання. Тогочасна людина могла мати декілька ідентичностей: політичну, мовну, етнічну тощо. Біографія Лукіана є показовою і гарно демонструє строкатий світ Римської імперії II ст. н.е. Відома британська антикознавиця М. Берд назвала його «вражаючим зразком гібридної культури, позаяк був громадянином Рима, вихідцем із Сирії, а рідною мовою для нього була грецька» (Берд, 2020, с. 399).

Аналіз джерел та останні дослідження. Образ «інакшого» в античній культурі гарно представлений у сучасній історіографії. Дослідники зосеред-

жують увагу на причині появи терміну «варвар»: М. Маринович (Маринович, 2006), Д. Мослей (Mosley, 1971), вивчають, коли це слово набуває негативних конотацій і що стало причиною: Е. Холл (Hall, 1993), К. Власопулос (Vlasopoulos, 2012). Детально розглядають образи германців і кельтів у Цезаря і Тацита: Г. Кнабе (Кнабе, 1981), Б. Айсек (Isaac, 2004) та використання терміну «варвар» у полеміці ранньохристиянських і язичницьких авторів – М. Дюбюссон (Dubuisson, 2001). Період II ст. незаслужено залишається у тіні.

Як уже зазначалося вище, поки немає узагальнюючої роботи, яка б розглядала образ «інакшого» в літературі Римської імперії II ст. Історіографію цієї статті доречно поділити на три групи. До першої відносяться роботи по історії античної культури (М. Берд, С. Голлівел). До другої – дослідження, присвячені образу варвара в Стародавній Греції та Римі (Е. Холл, Б. Айсек тощо). До третьої – студії літературної творчості Лукіана з Самосати (О. Зайцев, С. Антонова тощо).

Джерела дослідження – новели Лукіана Самосатського, де згадується мудрий скіф Токсаріс («Токсаріс, або про дружбу» та «Скіф, або друг на чужині»).

Мета статті – проаналізувати образ Токсаріса у творах Лукіана Самосатського.

Виклад основного матеріалу. Інформацію про життя Лукіана Самосатського, автора II ст. н.е., ми отримуємо, в першу чергу, з його власних праць: сатиричних новел, які висміювали недоліки суспільства. Через це, відомості з біографії автора часто гіпотетичні.

Лукіан народився у місті Самосата, що знаходиться у північній Сирії на середньому Євфраті. Для більшості населення рідною мовою була арамейська, яка належить до семітської родини мов. О. Зайцев зазначає, що ця мова могла бути рідною і для Лукіана, оскільки у творі «Двічі звинувачений» він називає себе «варваром через мову». Хоча дослідник зауважує, що цей вираз може свідчити і про те, що автор погано володів давньогрецькою, оскільки жив у провінції (Зайцев, 2001, с. 1–2). Цю думку важко узгодити з твердженням дослідників про високий рівень володіння давньогрецькою Лукіаном. Так, у своїх творах автор вживає різні діалекти давньогрецької мови, в залежності від того, про який край він пише. Лукіан орієнтується на мову античних авторів V–IV ст. до н.е. Цей класичний варіант давньогрецької мови відрізнявся від койне – розмовної мови того часу. Цим автор ніби підкреслював своє презирливе ставлення до сучасного йому діалекту, вважаючи його недосконалим. Цей факт свідчить про те, що твори Лукіана орієнтувались на коло обраних читачів, які могли зрозуміти його сатиричні зображення сучасних йому авторів (Головач, 2015, с. 94).

Лукіан Самосатський називає себе «сирійцем». Дослідник Б. Айсек вказує, що цей термін міг мати декілька визначень у II ст. По-перше, так називали корінних жителів цього краю, які зберегли свою мову та культуру; по-

друге, цей термін використовували для етнічних греків, які жили на території Сирії, однак говорили еллінською мовою (Isaac, 2004, p. 336–337). Б. Айсек вважає, що Лукіан був «сирійцем» другого зразка: греком, який проживав у Сирії. Автор навіть піддає сумніву, чи назвав би себе Лукіан так, якби не писав сатиру (Isaac, 2004, p. 342). Та усі жителі Сирії вважалися нижчими, незважаючи на мову, якою вони говорили. Чоловіки зі Сходу асоціювалися з євнухами, які могли перемагати лише жінок (Isaac, 2004, p. 338).

С. Антонова виділяє такі особливі риси Лукіана: варвар-сирієць, який дивиться на себе як на інакшого, є чужорідним організмом у тілі античної культури. При цьому він надзвичайно освічений, що дало йому можливість інтегруватися в античну культуру і бути представником другої софістики (Antonova, 2019, p. 120).

Звернемося до творчості Лукіана. Автор часто робив героями своєї сатири відомих давньогрецьких чи давньоримських персонажів. Так, одним з них був Анахарсіс. Образ цього мудрого скіфа стає популярним в античній літературі від часів Ефора (Иванчик, 2005, с. 28–31). Античні автори II–III ст. використовували образ Анахарсіса для вираження своїх думок: засудження надмірного багатства, заклику до простоти у побуті і повернення до старих добрих традицій (Кумінова, 2018, с. 43–44).

Лукіан не обмежився лише одним благородним варваром. У його новелах фігурував і мудрий скіф Токсаріс. Цей персонаж зустрічається лише у двох новелах Лукіана: «Скіф, або друг на чужині» та «Токсаріс, або дружба».

У новелі «Скіф» Лукіан приводить новий сценарій знайомства Анахарсіса з Солоном, який зовсім не схожий на версію Плутарха і Діогена Лаєртського. За Лукіаном, саме Токсаріс стає покровителем свого земляка Анахарсіса і знайомить його з афінським філософом (Lucian, 1959, p. 244–247). В літературі часто зустрічається образ героя-провідника чи помічника. Наприклад, Медея у міфах про аргонавтів, Аріадна – про Тезея тощо. Образ Токсаріса з'являється з цією ж метою у новелі «Скіф»: «познайомити» Анахарсіса з Солоном.

Цікаво, що Токсаріс, на відміну від Анахарсіса, не царського роду, а рядовий скіф, який став відомим на батьківщині завдяки своїй подорожі до Еллади. За Лукіаном, Токсаріса шанували в Афінах. Під час мору в полісі тінь скіфа з'явилася перед однією з афінянок. Токсаріс сказав, що треба залити вулиці міста вином і це порятує його жителів. Завдяки цій пораді Афіни поборили хворобу і почали шанувати скіфа як лікаря. На знак подяки вони встановили йому пам'ятник: Токсаріс тримає в руках книгу і лук (Lucian, 1959, p. 240–245). Слід підкреслити, що ім'я Токсаріс спільнокореневе зі словом «то то́жон» (лук) і «то то́жаріон» (невеликий лук). Це цілком відповідає уявленню античної людини про типову зброю скіфа та варвара загалом. Лук в античності вважався нижчим по статусу ніж меч і спис, адже вражав на дистанції, не даючи можливість проявити усю маскуліність. На думку античних авторів, це демонструвало переваги елліна та підкреслювало жіночність (слаб-

кість, розбещеність) варвара (Dubuisson, 2001, с. 2). Усе вищезазначене показує, чому Лукіан обрав для свого героя-скіфа таке ім'я, адже варвар мав асоціюватися в першу чергу з луком і стрілами.

Якщо ж говорити про реалії, то скіфів часто використовували для виконання поліцейських функцій у демократичних Афінах. Зброєю, яку їм давали, був лук (Фролов, 1998, с. 136–150). Це означає, що скіф, який прибував до Афін, швидко звикав до полісу завдяки своїм землякам (Mosley, 1971, р. 2–3).

С. Антонова пропонує виділити у новелі «Скіф» два протилежні образи варвара. Перший – Анахарсіс, який описується як типовий дикун. Другий – Токсаріс, який подається цивілізованим чужинцем, що долучився до благ античної культури (Antonova, 2019, р. 122) Треба звернути увагу, що для Лукіана мова – один з основних критеріїв варварства. Іншим таким критерієм є зовнішній вигляд: одяг, зачіска тощо. Анахарсіс зовсім не розуміє мови еллінів. Лукіан не дає детального опису одягу, однак зазначає, що вбрання скіфа викликало сміх у перехожих. До того ж, вказуючи, що Токсаріс виглядав як справжній еллін, автор уточнює: мав гладенько виголене обличчя і був без поясу з мечем (Lucian, 1959, р. 242–244). З цього можемо зробити висновок, що дикий варвар мав бути з бородою і обов'язково зі зброєю. Таке уявлення про вигляд «чужого» характерне для античної літератури II ст. Доречно буде згадати опис фрігійця Марсія Апулеєм у «Флоридах». Автор вказує, що він виглядає мов дикий звір: лютий, патлатий, в його бороді бруд і весь покритий шерстю (Апулей, 1988, с. 306–307).

Тобто, Анахарсіс – крайній дикун, Токсаріс – етнічний варвар, який перетворився на справжнього елліна. С. Антонова ставить риторичне питання, чому тоді Лукіан ідентифікує себе у новелі «Скіф» не з цивілізованим, а з диким скіфом. На нашу думку, це пояснюється тим, що автору було приємніше порівняти себе з відомим на весь античний світ образом мудреця. Ім'я «Анахарсіс» у II ст. було знане і говорило само за себе, а «Токсаріс» тільки вказувало на зброю, яка, до того ж, не вважалася маскуліною. Також, це могло бути відображення поступової еволюції самого автора: від розгубленого провінціала, якого лякає велике місто, до впевненого та авторитетного чоловіка, якого знають та поважають незважаючи на походження.

Виникає питання, чому Лукіан звертається до образу вигаданого Токсаріса. Враховуючи його походження, можна припустити, що автор провів паралель між цим героєм і собою. Лукіан у новелі «Скіф» порівнює переживання Анахарсіса, що опинився в Афінах після Скіфії, зі своїм власним страхом провінціала з Сирії перед великим містом. На нашу думку, Лукіан хотів провести ще одну паралель, але вже більш точну: на самому початку новели «Скіф» він вказує, що Токсаріс походив з «восьминогих», тобто бідних скіфів, які мали лише пару волів (Lucian, 1959, р. 240–241). На завершення, порівнюючи себе з Анахарсісом, він підкреслює, що цей скіф був царського походження на відміну від Лукіана, за що і просить вибачення у читача за свою нескромність (Lucian, 1959, р. 252–253). Можливо, образ Токсаріса мав про-

демонструвати, що не тільки чужоземний царевич може здобути звання мудреця серед еллінів, але й простий бідний варвар, який нічого не мав на батьківщині. Автору, який постійно підкреслював своє провінційне походження, було важливо донести це читачу. Демонструючи приклад Токсаріса, Лукіан тим самим возвеличує себе.

Цю колоритну постать Лукіан використовує і в іншому творі – «Токсаріс». У діалозі Лукіан зображує суперечку Токсаріса і елліна Меніппа. Останній – філософ-кінік із Гадари, образ якого часто використовує Лукіан у своїх творах. Праці Меніппа до нашого часу не збереглися, однак автору новел були добре відомі. Саме Меніппу приписують появу нового жанру сатири, яка буде названа за його іменем «меніпповою». Для неї характерне переплетіння філософських думок і комедійних ситуацій. Саме у цього філософа Лукіан навчився поєднувати у своїй сатири Платона і Арістофана (Halliwell, 2008, p. 429–233).

Усе починається з того, що Меніпп запитує, чому в Скіфії шанують чужоземців Ореста і Пілада. Токсаріс пояснює цей культ тим, що серед його земляків дуже цінують справжню дружбу. Слід зазначити, що культ Ореста і Пілада у Скіфії жодним з античних авторів більше не описується (Hall, 2013, p. 167). Після згадки цього культу починається суперечка, де ж дружба міцніша: в Скіфії чи в Елладі. Це буде своєрідна дуель між Меніппом і Токсарісом: герої по черзі наводять по п'ять прикладів, які мають переконати опонента. За умовами змагання, це мають бути реальні особи, яких знали, або чули від своїх знайомих учасники суперечки. У цих історіях ми знову зможемо оцінити творчу фантазію Лукіана. Першим висловлюється Меніпп, а після – Токсаріс.

Ось історії Меніппа. Перший приклад – дружба Агафокла і Дінія. Останній закохався в розбещену жінку, яка виманила в нього усі гроші, а коли юнак розорився – кинула його заради іншого коханця. Агафокл прийшов на допомогу і, продавши усе своє майно, передав гроші Дінію. Потім нещасний коханець убиває зрадливу жінку та її чоловіка і відправляється у вигнання. Вірний Агафокл розділяє долю свого товариша. Другий приклад – Дамон і Евтідік. Друзі потрапили у сильну бурю, під час плавання. Коли один з них опинився за бортом – інший не задумуючись кинувся в море. Третій приклад – Евдамід і Аретей. Перший заповів другу дбати про стару матір і видати заміж доньку. Аретей виконав обіцянку: дбав про стареньку і справив весілля дівчині, давши їй таке ж придане як і власній дитині. Четвертий приклад – Зенотомід і Менекрат. Останній був бідний і мав дуже потворну доньку. Він сильно хвилювався, що ніхто не візьме за дружину дівчину і після його смерті вона буде жити в злиднях. Зенотомід вирішив одружитися на ній, давши їй багате придане. Боги нагородили чоловіка, наділивши їх дуже гарними дітьми. Приклад п'ятий – Димитрій і Антифіл. Останній став жертвою наклепу і був кинутий у в'язницю. Усі знайомі відвернулися від нього і лише товариш розділяв з ним усі біди та нещастя (Lucian, 1962, p. 101-162).

Токсаріс відзначає, що приклади дружби еллінів досить прості: одружився на негарній доньці друга, дав придане тощо. Скіф підкреслює (точніше, Лукіан), що у Скіфії, де постійно триває війна, є більше можливостей проявити себе. Тепер починаються історії Токсаріса. Перший приклад – Дандамід і Амізок. Останній потрапив у полон до сарматів. Дандаміт прийшов до ворогів і просив викупити товариша. Так, як шатри і худоба скіфів були розграбовані, він не міг пропонувати нічого цінного і сармати попросили його очі. Заради викупу Амізока, скіф дав позбавити себе зору. Другий приклад – Белітт і Баст. Коли на одного з друзів напав лев, інший кинувся на допомогу і позбавив життя хижака, але і сам загинув. Третій приклад – Макент, Лонхат і Арсаком. Коли один з друзів просив руки доньки царя Боспору і йому відмовили – товариші підіймають справжню війну, щоб помститися за образу. Четвертий приклад – Токсаріс (той, що розповідає) і Сісінн. Скіфи відправляються в Елладу для навчання. На чужині у них викрали речі і вони не мають коштів, щоб жити. Тоді Сісінн стає гладіатором, щоб його товариш мав можливість навчатися. Під час бою він ледь не помер, але вижив, повернувся до Скіфії та одружився на сестрі Токсаріса. П'ятий приклад – Абавах і Гіндап. Під час пожежі чоловік кинувся рятувати свого друга, забувши про власну дружину і дітей (Lucian, 1962, p. 162–204).

Цікаво, що Лукіан наводить у цій частині новели сюжети, які частково відображають дійсність. Лукіан розповідає про обряд побратимства, який описував Геродот в «Історії» (Геродот, 1888, с. 334). У сюжеті, де скіф відмовляється возливати вино в якості жертви богам і випиває його, простежується уявлення про особливу «любов» скіфів до вина, яке побутувало в античному світі. Майже усі приклади самопожертви заради друга відбуваються під час війни між скіфами і сарматами. Ця подія мала місце, але не раніше кінця IV ст. до н.е. Токсаріс, який, за Лукіаном, був сучасником Анахарсіса, мав би жити в VI ст. до н.е.

У кінці діалогу настає мир і Меніпп з Токсарісом заключають між собою союз «ксенії». Це означало, що вони будуть допомагати і захищати один одного в будь-якій ситуації. (Lucian, 1962, p. 204–207). Для нашого дослідження важливо відзначити, що прояви вірності другу у еллінів мають більш комерційний характер. У той же час як Токсаріс демонструє приклади героїчні, коли дружба проявляється під час боїв не на життя, а на смерть. Це зайвий раз підкреслює спробу ідеалізації примітивних народів, характерну для авторів I-II ст. Вона була викликана низкою причин. По-перше, в період правління династії Антонінів Римська імперія досягає максимуму своїх територіальних володінь і починає дбати про захист своїх кордонів (Грант, 1998, с. 93–119). Це призводить до ближчого знайомства з іншими народами та їх культурою. Також, римляни, для яких мужність (*virtus*) була найвищою якістю, мають звикати до інших реалій, коли на першому місці не завоювання, а захист. По-друге, період II ст. став етапом «нового класицизму», коли на заміну помпезності і надприродності, яка була популярна в I ст., повертаються

канони простоти і правильності (Кнабе, 1998, с. 12–13). Образ незіпсованого дикуна, який зберіг природню мудрість, ідеально підходить для критиків римського суспільства II ст.

Висновки. У своїх сатиричних новелах Лукіан Самосатський використовує популярний для II ст. типаж варвара-філософа Анахарсіса, який протиставляється розбещеним сучасникам. Автор проводить між собою та цим героєм паралель, натякаючи на своє провінційне походження. Лукіан не обмежується одним скіфським мудрецем, а додає ще одного героя – Токсаріса. У новелі «Скіф» він є героєм-провідником, який знайомить Анахарсіса з Солоном. Ім'я нового героя перекладається як лучник, вказуючи на його варварське походження. Лукіан підкреслював, що Токсаріс був рядовим скіфом, але після навчання виглядав і говорив як справжній еллін. Таким чином, автор демонстрував, що завдяки своїм талантам і розуму можна досягти визнання не зважаючи на походження. Тим не менш, у Лукіана еллінський світ далеко не ідеальний. Так, в іншій новелі Токсаріс на протривагу еллінській «комерційній» дружбі, наводив приклади зразкової скіфської. Така ідеалізація примітивних народів узгоджується з античною літературною традицією I-II ст.

Список використаних джерел і літератури:

Апулей. (1988). *Метаморфози и другие сочинения*: пер. с лат. (Р. Урбан). Москва: Худож. лит., 399 с.

Берд, М. (2020). *S.P.Q.R. Історія Давнього Риму*: пер. з англ. (О. Дем'ячук). Київ: Форс Україна, 2020, 480 с.

Геродот. (1888). *Історія в дев'яти книгах*: пер. с древнегреч. (Ф. Мищенко) (в 2 т. Т.1). Москва: тип. Е. Потапова, 396 с.

Головач, У., Маханець, О. & Різун, Н. (2015). Лукіан «Як писати історію»: досвід перекладу і коментування. *Українська мова*, 4, 90–99.

Грант, М. (1998). *Римские императоры: Биографический справочник правителей Римской империи 31 г. до н.э. – 476 г. н.э.*: пер. с англ. (М. Гитт). Москва: Терра, 400 с.

Зайцев, А. (2001). Лукіан из Самосаты – древнегреческий интеллигент эпохи упадка. *Лукиан. Сочинения* (в 2 т. Т. 1, с. 1–16.). Санкт-Петербург: Алетейя.

Іванчик, А. (2005). *Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII-VII вв. до н.э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история*. Москва: Палогограф, 311 с.

Кнабе, Г. (1981). *Корнелий Тацит. (Время. Жизнь. Книги)*. Москва: Наука, 208 с.

Кумінова, К. (2018). Образи Анахарсіса та Скіла в античній літературі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, (4) (139), 41–45.

Маринович, Л. (2006). Возникновение и эволюция доктрины превосходства греков над варварами. *Античная цивилизация и варвары*. Москва: Наука, 5–30.

Фролов, Э. (1998). Скифы в Афинах. *Вестник Древней Истории*, 1, 132–152.

Antonova S. (2019). *Barbarian or Greek? The charge of barbarism and early Christian apologetics*. Leiden-Boston: Brill, 336 p.

- Dubuisson, M.** (2001). Barbares et barbarie dans le monde gréco-romain: du concept au slogan. *L'Antiquité Classique*, 70, 1–16.
- Hall, E.** (1993). Asia unmanned: Images of victory in classical Athens. *War and Society in the Greek World*. London-New York: Rutledge, 108–134.
- Hall, E.** (2013). *Adventures with Iphigenia in Tauris: A Cultural History of Euripides' Black Sea Tragedy*. Oxford: Oxford University Press, 378 p.
- Halliwell, S.** (2008). *Greek Laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*. Cambridge: Cambridge University Press, 616 p.
- Isaac, B.** (2004). *The invention of racism in classical antiquity*. Princeton: Princeton University Press, 563 p.
- Lucian of Samosata.** (1959). *The Scythian or the Consul: with an english translation by K. Kilburn*. Loeb Classical Library 430. Cambridge, MA: Harvard University Press, 239–259.
- Lucian of Samosata.** (1962). *Toxaris, or Friendship: with an english translation by A. M. Harmon*. Loeb Classical Library 302. Cambridge, MA: Harvard University Press, 101–209.
- Mosley, D. J.** (1971). Greeks, barbarians, language and contact. *Ancient Society*, 2, 1–6.
- Vlassopoulos, K.** (2012). The barbarian repertoire in Greek culture. *APIAΔNH*, 18, 53–80.

References:

- Apulej.** (1988). *Metamorfozy i drugie sochineniya* [Metamorphoses and other writings]: per. s lat. (R. Urban). Moscow: Khudozhestvennaya Literatura, 399 p. [in Russian].
- Berd, M.** (2020). *S.P.Q.R. Istoriya Davnogo Rimu* [SPQR: A History of Ancient Rome]: per. z angl. (O. Dem'yanchuk). Kyiv: Fors Ukraïna, 2020, 480 p. [in Ukrainian].
- Gerodot.** (1888). *Istoriya v devyati knigah* [History in Nine Books]: per. s drevnegrecheskogo (F. Mishchenko) (Vol. 1). Moscow: tip. E. Potapova, 396 p. [in Russian].
- Golovach, U., Mahanec, O. & Rizun, N.** (2015). Lukian «Yak pisati istoriyu»: dosvid perekladu i komentuvannya [Lucian „How to Write a History”: the Experience of Translation and Commentary]. *Ukraïns'ka mova*, 4, 90–99. [in Ukrainian].
- Grant, M.** (1998). *Rimskie imperatory: Biograficheskii spravochnik pravitelej Rimskoj imperii 31 g. do n.e. – 476 g. n.e.* [Roman Emperors: A Biographical Companion of the Rulers of Roman Empire of 31 BC – AD 476]. Moscow: Terra, 400 p. [in Russian].
- Zajcev, A.** (2001). Lukian iz Samosaty – drevnegrecheskij intelligent epohi upadka [Lucian of Samosata is an ancient Greek intellectual of the era of decline]. *Lukian. Sochineniya* (Vol. 1, p. 1–16). Sankt-Peterburg: Aletejya. [in Russian].
- Ivanchik, A.** (2005). *Nakanune kolonizacii. Severnoe Prichernomor'e i stepnye kochevniki VIII–VII vv. do n.e. v anticnoi literaturnoj tradicii: fol'klor, literatura i istoriya* [On the Eve of Colonization. The Northern Black Sea Region and the Steppe Nomads of 8th – 7th Centuries BC in the Classical Literary Tradition: Folklore, Literature and History]. Moscow: Nauka, 311 p. [in Russian].
- Knabe, G.** (1981). *Kornelij Tacit. (Vremya. Zhizn'. Knigi)*. [Cornelius Tacitus: Time, Life, Books]. Moscow: Nauka, 208 p. [in Russian].
- Kuminova, K.** (2018). Obrazi Anaharsisa ta Skila v antichnij literaturi [Images of Anacharsis and Scyles in the Ancient Literature]. *Visnik Kiïvs'kogo nacional'noho universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya*, (4 (139), 41–45. [in Ukrainian].

Marinovich, L. (2006). Vozniknovenie i evolyuciya doktriny prevoshodstva grekov nad varvarami [Emergence and Evolution of the Doctrine Concerning Superiority of the Greeks over the Barbarians]. *Antique civilization and barbarians*. Moscow: Science, 5–30. [in Russian].

Frolov, E. (1998). Skify v Afinah [Scythians in Athens]. *Vestnik Drevnej Istorii*, 1, 132–152. [in Russian].

Antonova S. (2019). *Barbarian or Greek? The charge of barbarism and early Christian apologetics*. Leaden-Boston: Brill, 336 p. [in English].

Dubuisson, M. (2001). Barbares et barbarie dans le monde gréco-romain: du concept au slogan. *L'Antiquité Classique*, 70, 1–16. [in French].

Hall, E. (1993). Asia unmanned: Images of victory in classical Athens. *War and Society in the Greek World*. London-New York: Rutledge, 108–134. [in English].

Hall, E. (2013). *Adventures with Iphigenia in Tauris: A Cultural History of Euripides' Black Sea Tragedy*. Oxford: Oxford University Press, 378 p. [in English].

Halliwell, S. (2008). *Greek Laughter. A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity*. Cambridge: Cambridge University Press, 616 p. [in English].

Isaac, B. (2004). *The invention of racism in classical antiquity*. Princeton: Princeton University Press, 563 p. [in English].

Lucian of Samosata. (1959). *The Scythian or the Consul: with an english translation by K. Kilburn*. Loeb Classical Library 430. Cambridge, MA: Harvard University Press, 239–259. [in English].

Lucian of Samosata. (1962). *Toxaris, or Friendship: with an english translation by A. M. Harmon*. Loeb Classical Library 302. Cambridge, MA: Harvard University Press, 101–209. [in English].

Mosley, D. J. (1971). Greeks, barbarians, language and contact. *Ancient Society*, 2, 1–6. [in English].

Vlassopoulos, K. (2012). The barbarian repertoire in Greek culture. *APIAΔNH*, 18, 53–80. [in English].

Отримано: 10.06.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.87-101
УДК 94(477)«1739/1769»

ФЕДЧУК Олександр – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (iskanderbey@i.ua)

ORCID 0000-0002-7726-9003
Researcher ID CAN-0437-2022

FEDCHUK Oleksandr – PhD-student of the Department of History of Ancient and Medieval History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Kyiv, Ukraine (iskanderbey@i.ua)

Бібліографічний опис статті: Федчук, О. (2022). Зовнішньополітична діяльність кримських ханів у 40–60-х рр. XVIII ст. та її вплив на модернізацію країни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 87–101.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КРИМСЬКИХ ХАНІВ У 40–60-х рр. XVIII ст. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МОДЕРНІЗАЦІЮ КРАЇНИ

Анотація. *Мета дослідження* – прослідкувати зовнішньополітичну діяльність кримських ханів у 40–60-ті рр. XVIII ст. в період між російсько-турецькими війнами 1735-1739 рр. і 1768-1774 рр. та напередодні встановлення російського протекторату над Бахчисараєм та визначити її вплив на модернізацію країни. **Методологія дослідження** спирається на загальнонаукові методи (аналіз та синтез джерел, індукцію та дедукцію), загальноісторичні (емпіричний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний методи) та спеціально-історичні (реконструкцію, періодизацію, історико-синхронний та просопографічний методи). **Наукова новизна** дослідження полягає у виокремленні періоду першої епохи реформ з контексту історії Кримського ханства, визначенні внеску ханів у модернізацію держави та порівнянні їхніх реформ з аналогічними процесами в країнах Європи. **Висновки.** Напередодні російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Кримське ханство перебувало у стані затяжної кризи. Війна показала неможливість кримчаків протистояти модернізованим російським військам, а країна була зруйнована. Тому, перед ханами постала необхідність проведення реформ для модернізації кримських інститутів. Бахчисарай перебував у політичній та культурній орбіті Османської імперії – тому джерелом натхнення реформ кримських ханів були діяння османських султанів. Однак, модернізація Криму мала локальні особливості. Менлі II Гераєм, Селяметом II Гераєм та Арсланом Гераєм були здійснені поверхневі реформи. Через опір певних категорій населення період цих перетворень змінився періодом реакції Селіма II Герая, а внаслідок внутрішньополітичної боротьби – радикальними реформами Кирила Герая. Зовнішня політика Кримського ханства (за винятком правління Селіма II Герая, Халіма Герая та Арслана Герая) ґрунтувалась на протистоянні Росії. Внаслідок нестабільності в Криму, непослідовної політики Гераїв, браку часу, втручання Стамбулу, несприятливої геополітичної парадигми та нової російської агресії перша епоха реформ у Кримському ханстві зазнала фіаско.

Ключові слова: Кримське ханство, Гераї, модернізація, реформи, Новий час.

FOREIGN POLITICAL ACTIVITIES OF THE CRIMEAN KHANS IN THE 40-60s OF THE 18th CENTURY AND INFLUENCE ON THE MODERNIZATION OF THE COUNTRY

Abstract. *The purpose of the research is to trace the foreign policy activities of the Crimean khans in the 40-60s of the 18th century in the period between the Russian-Turkish wars of 1735-1739 and 1768-1774 and on the eve of the establishment of the Russian protectorate over Bakhchisarai and to determine its influence on the modernization of the country. The research methodology is based on general scientific methods (analysis and synthesis of sources, induction, and deduction), general historical (empirical, historical-comparative, historical-typological, and historical-systemic methods), and special-historical (reconstruction, periodization, historical-synchronic and prosopographic methods). The scientific novelty of the research lies in distinguishing the period of the first era of reforms from the context of the history of the Crimean Khanate, determining the contribution of the khans to the modernization of the state, and comparing their reforms with similar processes in European countries. Conclusions. On the eve of the Russian-Turkish war of 1735-1739, the Crimean Khanate was in a state of protracted crisis. The war showed the impossibility of the Krymchaks to resist modernized Russian troops, and the country was destroyed. Therefore, the khans faced the need to carry out reforms to modernize Crimean institutions. Bakhchisarai was in the political and cultural orbit of the Ottoman Empire – therefore, the actions of the Ottoman sultans were the source of inspiration for the reforms of the Crimean Khans. However, the modernization of Crimea had local features. Mengli II Geray, Selamet II Geray and Arslan Geray carried out construction works and carried out superficial reforms. Due to the resistance of certain categories of the population, the period of these transformations was replaced by the period of reaction of Selim II Geray, and as a result of internal political struggle, by the radical reforms of Qirim Geray. The foreign policy of the Crimean Khanate (except for the reigns of Selim II Geray, Halim Geray, and Arslan Geray) was based on opposition to Russia. As a result of the instability in Crimea, the inconsistent policy of the Geray, the lack of time, the interference of Istanbul, the unfavorable geopolitical paradigm, and the new Russian aggression, the first era of reforms in the Crimean Khanate suffered a fiasco.*

Key words: *Crimean Khanate, Geray, modernization, reforms, Modern History.*

Постановка проблеми. В масовій свідомості Кримське ханство заведено сприймати державою, яка не прагнула подолати викликів XVIII ст. Винятком з правил вважаються нововведення Шагіна Герая (1777-1782, 1782-1783 рр.) направлені на модернізацію Кримського ханства за зразком реформ Петра I. Однак, діяння Шагіна Герая базувались на переосмисленні досвіду попередників. Процеси призвичаєння Кримського ханства під потреби «Галантної доби» розпочалися за Менглі II Герая (1724-1730, 1737-1740 рр.), продовжувались за Селямета II Герая (1740-1743 рр.), Арслана Герая (1748-1756, 1767 рр.) і досягли піку за Кирима Герая (1758-1764, 1768-1769 рр.). Ці хани черпали натхнення не лише з російського досвіду, але й з османського та західноєвропейського. Розуміння причин, сутності і результатів їх модернізаційної політики дозволяє усвідомити причини встановлення російського сюзеренітету над Кримським ханством та ліквідації його незалежності. Тому, дослідження проблематики зовнішньополітичної діяльності кримських ханів у 40–60-х рр. XVIII ст. вартує нашої уваги.

Аналіз джерел та останні дослідження. Робота ґрунтується на джерелах, які різняться за походженням, інформативністю і ступенем правдивості. За походженням їх можна поділити на мусульманські та християнські, а за інформативністю та правдивістю на документальні, наративні та усні. З наративних мусульманських джерел варто виділити роботи кримськотатарських хроністів Халіма Герая-султана, Саїда-Мухаммеда Різи та записи безіменного османського літописця. Серед тюрко-мусульманських документальних джерел особливу цінність становлять ярлики Селямета II Герая, Максуда Герая (1767-1768 рр.) і Кирила Герая та матеріали дипломатичного листування ханів з іноземними володарями. До групи християнських наративних повідомлень входять нотатки австрійських, французьких та російських авторів: Н. Клеємана, Ш. Пейсонеля, Ф. Тотта та П. Зубарева. До документальних християнських джерел належать протоколи російського посла О. Нікіфорова та кореспонденція урядовців Речі Посполитої. Усним християнським джерелом є свідчення грецького авантюриста А. Хрісовері про його родичку Дінору. Проблематиці модернізаційних процесів Кримського ханства у 40–60-х рр. XVIII ст. присвячені роботи В. Смірнова (Смирнов, 1889), Т. Мундта (Мундт, 1909), А. Емінової (Eminova, 2018), І. Заатова (Заатов, 2020), М. Даніша (Даниш, 2015), В. Грибовського (Грибовский, 2009; Грибовський, 2020). Російський тюрколог В. Смірнов у своїй праці аналізує зовнішню та внутрішню політику кримських ханів у XVIII ст. Робота німецького мислителя Теодора Мундта присвячена аналізу правління Кирила Герая та його взаєминам з Пруссією. Кримськотатарський мистецтвознавець Ісмет Заатов прослідковує динаміку і характер реформ Кирила Герая. Словацький історик Мирослав Даніш аналізує дипломатичну діяльність барона Тотта у Бахчисараї та характеризує генезу кримсько-французьких взаємин. У роботах українського історика В. Грибовського аналізується еволюція відносин між Бахчисараєм і ногайськими ордами Північного Причорномор'я у 40–60-х рр. XVIII ст. та діяльність Якуба-аги за правління Кирила Герая, Селіма III Герая (1765-1767 рр.), Арслана Герая та Максуда Герая. Попри ґрунтовність доробку дослідників – вони не виділяють першої епохи реформ з контексту історії Кримського ханства та приділяють значну увагу постаті Кирила Герая, тоді як діяльність його попередників висвітлена обмаль.

Мета статті – прослідкувати зовнішньополітичну діяльність кримських ханів у 40–60-ті рр. XVIII ст. в період між російсько-турецькими війнами 1735-1739 рр. і 1768-1774 рр. та напередодні встановлення російського протекторату над Бахчисараєм та визначити її вплив на модернізацію країни.

Виклад основного матеріалу. На початку XVIII ст. у Бахчисараї правив Девлет II Герай (1699-1702, 1709-1713 рр.), який вміло знаходив баланс між інтересами карачі-беїв та вдало проявив себе у кримсько-московських війнах. У Криму виник консенсус, за яким трон мав успадкувати його старший син Делі Бахті Герай. Однак, це не влаштувало братів хана, що прагнули збе-

реження старого порядку престолонаступництва та Османську імперію, бо антиросійська політика володаря заважала реалізації Адріанопольської угоди. Тому, Стамбул відсторонив Девлета II Герая від влади, а його брат Каплан Герай (1707-1708, 1713 -1715, 1730-1736 рр.) був змушений протистояти своїм племінникам: Делі Бахті Гераяу та Багадуру Гераяу, які підняли «qazaq sıqmaq» проти дядька. В державі розпочалась міжусобиця, а ряд султан-огланів і мірз покинули Крим. Залежність кримської економіки від османської (яка переживала важкі часи) і занепад Речі Посполитої (головний торговий партнер Бахчисараю) спричинили фінансово-економічну кризу в ханаті. Менглі II Гераяу вдалося приборкати опозицію, але участь кримчаків у війнах з Сефевідами та Афшаридами заважала ханові проводити реформи. Стамбул втручався у внутрішні справи Криму і змінював ханів на престолі наче чиновників. Росія, головний ворог ханства – сама перебувала в династичній кризі й не загрожувала Криму. Фактор військової поразки від росіян не міг стимулювати Крим. Однак, поки в Османській імперії тривала епоха «Lâle devri», а російську армію модернізували спадкоємці Петра I – Гераї почивали на лаврах попередників.

Ця безпечність дорого коштувала Каплану Гераяу. В 1733 р. кримчаків розбив брагунський бей Айдемір (Сеид Мухаммед Риза, 1832, с. 338–339). А в 1735 р., росіяни скористались з відсутності хана в Криму та розробили план його захоплення. Каплан Герай повернувся назад і наступного року зустрівся з Б. Мініхом під Ором. Російська армія з легкістю розбила кримсько-ногайське військо та захопила всі фортеці Ору. Згодом, росіяни здобули Бахчисарай і спалили його. Аналогічна доля спіткала Салачи, Акмесджід та Ѓозлеве. Османці назначили замість Каплана Герая сина Девлета II Герая – Фетха II Герая (1736-1737 рр.), який скористався відступом Мініха і відправив чапул на Лівобережжя. Проте, у 1737 р. до Криму увірвався П. Лассі, який розбив хана під Салгіром, захопив і сплюндрував тимчасову столицю Карасубазар. Тоді, Стамбул повернув на престол Менглі II Герая, який організував партизанський рух в Криму і здійснив серію контр-атак. Калга Арслан Герай (сина Девлета II Герая) розбив під Ором калмиків, після чого під Переволочною кримчаки розгромили Ю. Леслі. Ханський брат Сафа Герай і султан-оглан Месуд Герай (син Арслана Герая) стримували союзних Росії австрійців у Молдові, а правитель намагався деблокувати Озю. На обох напрямках Гераям не вдалось розгромити противника, але кримчаки сили отримали стратегічну перевагу і російська експедиція на Кубань у 1739 р. була розбита. Походи Мініха та Лассі обернулись для Криму катастрофою: в країні лютувала епідемія чуми (від якої помер хан), міста лежали в руїнах, а найбоекзатніші нукери (включно з трьома Ширінами і двома султан-огланами) полягли в бою. Халім Герай та Саїд-Мухаммед Риза пояснювали поразку Криму занепадом мусульманських цінностей (Халим Гирей Султан, 2004, с. 106–108, 120–122; Смирнов, 1889, с. 57; Соловьєв, 1878, с. 398; Hammer-Purgstall, 1831, р. 512–513; Сеид Мухаммед Риза, 1832, с. 346). Такого

спустошення Крим ще не зазнавав, тому перед Менглі II Гераєм постала необхідність негайної реставрації інфраструктури.

Отже, перша епоха перетворень у Криму розпочалась у 1739 р. В цей час у країнах Західної й Центрально-Східної Європи тривала доба Просвітництва, а в Османській імперії проводив модернізацію Махмуд, який запрошував французьких інструкторів, фінансував будівництво споруд у стилі османського бароко, відновив типографію в Стамбулі, провів монетну реформу та налагоджував зв'язки з провідними західними країнами (Sakaoglu, 2015, s. 309, 311, 315–318, 321, 323). Проте, така політика не мала характеру глибокої вестернізації, а носила косметичний характер. Вона не усувала нагальних проблем і не могла зупинити кризи в Османській імперії, яку можна було подолати лише з допомогою радикальних реформ. Гераї належали до османського «Kulturkreis» і прагнули оновити Кримське ханство за зразком Стамбулу. Однак, через смерть хана в 1740 р. нововведення Менглі II Герая носили ще більш поверхневий характер, ніж реформи Махмуда. В Карасубазарі Менглі II Герай збудував Текіє Хан-джамі та планував заснувати ханський палац (Халим Гирей Султан, 2004, с. 119). У царині зовнішньої політики володар домігся від беклербея Кафі Реджепа-паші участі кримчаків в османсько-російських перемовинах у Белграді і на поліг на тому, щоб росіяни покинули Озю, некрасовці та ногайські біженці з Торгутського ханства залишались у Криму, а Бахчисарай зберігав сюзеренітет над Дунайськими князівствами. Однак, умови трактату були болючими для Криму. Він позбувався сюзеренітету над Кабардою і територій в басейні Міуса та Орела. Єдина перевага угоди для Криму полягала у тому, що вона чітко фіксувала кримсько-російські кордони і позбавляла ногайські орди можливості переміщатись по обидва їх боки (Соловьєв, 1878, с. 432–435; Грибовский, 2009, с. 68).

Селямет II Герай повернув столицю до Бахчисараю, відбудував місто, почав відновлення Хансараю (за зразком Топкапи) та Гьозлеве і намагався заручитись підтримкою нащадків Девлета II Герая (Халим Гирей Султан, с. 119; Смирнов, 1889, с. 67). Хан відмовився від архаїчного титулу «Uluğ Yürtniñ ve Tahtı Qırım ve Deşti Qırçaqnıñ uluğ padişahı», оскільки ще в 1596 р. кримчаки визнали за московитами право володіння більшою частиною «Taht Memleketi». Відтепер Селямет II Герай почав титулуватися, як «Qırım ve Or ve Bucaq ve Quban ve Çerakise-i Kuhistan ve amme-i aşair Noğaylüyân sahra nişananiñ Han-ı aʿzami Selâmet Geray Han hazretimizden»: тобто згадував лише за ті землі, якими володів де-факто (Абдулджемилев, 2018, с. 174–176). Тому, коли торгутський хан Дондук-Омбо мав конфлікт з російськими чиновниками та вирішив визнати сюзеренітет Бахчисараю – володар відмовив йому (що з обуренням зустріла кримська еліта). (Зубарев, 1898, с. 466). В спадок від попередників Селямету II Герая дісталась ізоляція Криму від більшості європейських країн, бо після російської інвазії їхні посольства покинули Бахчисарай. Відносини з Варшавою були зіпсовані з часів Саадета IV Герая (1717-1724 рр.), який обурювався російською присутністю у Варшаві та на-

зивав Августа II «російською заразою» за його орієнтацію на Петербург. У 1734 р. Каплан Герай встановив контакт зі Станіславом Лещинським та вирушив у Дагестан щоб відволікти росіян від облоги Гданську. Однак, зрештою Лещинський зазнав поразки, а Крим почали тероризувати Польщу чапулами і листуватись з лідерами народової партії: Ю. Потоцьким і Я. Браніцьким. Тому, посольства Ю. Лопуського за 1739 і 1741 рр. не змогли знайти спільної мови з Кримом, оскільки ті не бажали відпускати полонених поляків, а Август III відмовився прохати росіян віддати захоплену кримську амуніцію. Щоправда, після кримсько-польського розмежування середньої течії Південного Бугу на користь Криму – посольство Лопуського в 1742 р. було прийнято з гостинністю, а хан (вперше з 1592 р.) видав королеві ярлик з правом володіння землями «Тохтамишевого дару» (Benningesen, 1978, p. 349; Podhorodecki, 1987, p. 245; Konopczyński, 1936, p. 87, 104, 142, 146, 149–152). Для Веттінів ординські мітологемами не відігравали жодної ролі, однак в очах кримської еліти хан зміг отримати статус арбітра у вирішенні «польського питання», оскільки він «дарував» Августу III права на престол. Правитель проводив кроки щодо зближення зі Швецією на антиросійській основі, але листування Селямета II Герая та Фредеріка не призвело до вагомих зрушень (Абдулджемілев, 2018, с. 174–176). Хан домігся поновлення виплат данини Дунайськими князівствами і шантажував Росію долею полонених для вирішення територіальних суперечок, однак росіяни ігнорували його слова (Халим Гирей Султан, 2004, с. 123). Авторитет Бахчисараю за другого царювання Менглі II Герая та Селямета II Герая впав настільки низько, що на межі 30-х і 40-х рр. XVIII ст. Крим відвідали лише молдавський, волоський та польський послани і османський чауш, а шведи закрили посольство в Криму, бо не бачили перспектив співпраці з ним. Для порівняння: за Каплана Герая в Бахчисараї щорічно зупинялись сотні іноземців. Герая не визнавали нових геополітичних реалій і продовжували керуватись старими мітологемами у взаєминах з державами, які оперували принципами «Realpolitik». Прорахунки хана налаштували проти нього улемів, які утворили реакційну партію Криму. Зрештою, ханський племінник Азамат Герай написав на дядька донос у Стамбул, який відсторонив хана за порушення умов Белградської угоди (Смирнов, 1889, с. 69–73). Якихось вагомих зрушень у плані реформ за Селямета II Герая не відбулось, а кримчаки губили дорогий час який можна було спрямувати на модернізацію.

За правління Селіма II Герая (1743-1748 рр.) у Кримському ханстві отримала владу партія реакції. Селім II Герай змусив черкесів платити йому «ауір-ік» та висилати аманатів. За османські кошти він продовжив будівельні роботи попередників (Зубарев, 1898, с. 460; Пейсонель, 2009, с. 43). Хан слухняно підкорявся Стамбулу, оскільки реакційну партію пов'язували з османцями, яким не було вигідне надмірне посилення Бахчисараю. Задля збереження миру з Росією володар був змушений поступатись інтересами Криму. За вимогою Махмуда хан переселив ногайців Єдисану на Кубань і лише після набі-

гу запорожців дозволив їм повернутися. Османці збудували на Кубані фортецю Ачу, яка стримувала ногайські чапули. Росіяни не сприймали хана, як самостійного володаря і зверталися до Махмуда з проханням оселити в Криму російського резидента (у відповідь на що отримали відмову) (Зубарев, 1898, с. 461–462; Соловьєв, 1872, с. 172–173). Ці події разом з участю в непопулярній війні з Афшаридами сприяли створенню опозиції, щорегулярно виступала проти хана. Селім II Герай хитрістю усунув конкурентів: Азамата Герая і нуреддіна Селіма Герая (син Делі Бахті Герая) відправивши обох на війну з Надір-Шахом, де ті загинули. З допомогою османців правитель придушив «qazaq sıqmaq» на чолі з калгою Шагін Гераєм та султан-огланом Махмудом Гераєм і привів до покори буджакців, Ширинів та Мансурів (Халим Гирей Султан, 2004, с. 123). Вельможі, що програли «qazaq sıqmaq» тікали з Криму до Османської імперії, Речі Посполитої, Молдавського князівства і Торгутського ханства, а в державі утворився кадровий голод і розпочалася інфляція бешліка. Селім II Герай став першим ханом, який почав гоніння на християн (руйнував церкви та вигнав єзуїтів), що псувало імідж Криму на Заході та дозволило російському консулу спекулювати на їх становищі (Пейсонель, 2009, с. 38, 49). В спадок наступникам Селім II Герай залишив державну стабільність, однак важку економічну стагнацію

Невдачі реакціонерів сприяли приходу до влади героя війни з Росією – Арслана Герая, на якого реформатори поклали велику надію. Можливо, опорою правителя були Аргини, оскільки їхній придворний літописець вкрай позитивно характеризує його правління. Хан оголосив амністію учасникам попередніх «qazaq sıqmaq» і запросив їх до Криму. Його брат Кирим Герай, племінники Селім Герай, Мегмед Герай (сини Фетха II Герая), Рахім Герай (син Мегмеда Герая) і Ахмед Герай (син Махмуда Герая), Максуд Герай (син Селямета II Герая) і сини Шехбаз Герай та Девлет Герай отримали головні ординські посади (Негри, 1844, с. 391–392). Таким чином, було усунуто проблему кадрового голоду, а управління ханством тепер здійснювали талановиті політики. Арслан Герай завершив оновлення кримської інфраструктури. В Ѓозлеве, Салачику, Орі та Акмесджіді відновилося життя, а головні пам'ятки цих міст було відновлено. З допомогою османських інженерів кримчаки збудували укріплення в Чонгарі, Уч-Оба та Чуваші. Нуреддін та сераскер Буджаку Кирим Герай активно розбудовував Кавшан, який перетворився на велелюдне місто. Про розкішність інтер'єру цих споруд свідчить те, що на початку ХХ ст. купці були готові заплатити 500 руб. за свічник з ханського медресе у Салачику (Клеєман, 1783, с. 56–57; Халим Гирей Султан, 2004, с. 125–126). За наказом правителя в Криму було засновано поштову службу, яка полегшила комунікацію між бейліками (Пейсонель, 2009, с. 39). Також, Арслан Герай вивів Єдисан з-під верховенства Буджаку і призначив для нього окремого сераскера (Грибовский, 2009, с. 76). Стамбул замирився з Афшаридами і кримчаків перестали залучати до походів в Іран. Здавалося, що настав час для здійснення нових реформ, але хан виявився нерішучим у зовнішній політиці.

Арслан Герай проводив миротворчу політику щодо Петербургу. Під тиском Росії хан мусив припинити набіги на Кабарду, а у 1751 р. росіяни збудували фортецю Єлизаветград, яка завадила переселенню російських підданих до «Ханської України». Від експансії з боку Росії Крим врятувало різке погіршення взаємин Петербурга зі Швецією та Пруссією, після чого росіяни перестали звертати на Крим увагу. Оскільки відбудова Криму здійснювалась за османські кошти – це ще більше прив'язало економіку Бахчисараю до стагнаційних процесів Стамбулу та спричинило інфляцію бешліка, яка досягла апокаліптичних масштабів (кримчаки де-факто припинили карбування монети). Ситуацію в країні ускладнювала політика Девлета Герая і Шехбаза Герая – нових сераскерів Буджаку та Єдисану, які намагалися встановити там фіксовані податки і почали репресії проти місцевої знаті. Це призвело до того, що єдисанський мірза Кутлуг-Акай Гаджи направив посольство до Польщі та Росії з пропозицією перекочувати туди (лише відмова з боку Варшави та Петербурга змусила ногайців припинити перемовини). Крім ногайців, проти хана інтригувала партія реакціонерів (після доносу її представника Кирилми Різи-ефенді османці відправили Арслана Герая у відставку), а міжнародне становище Криму погіршувалось з кожним роком. Стамбул почав розглядати кримських ханів як звичайних чиновників, що принижувало гідність Герайів (Соловьєв, 1873, с. 183–185; Грибовський, 2009, с. 77).

Не складались відносини Криму зі Святим Престолом, бо єзуїтська місія (якій хан дозволив повернутись назад) втрутилась у конфлікт між калгою Селімом Гераєм і бейлербеєм Кафи на стороні османців, що викликало гнів хана, який спровадив місіонерів до Стамбулу (Пейсонель, 2009, с. 50). Деяких успіхів Бахчисарай досяг у Молдові та Волощині (чій господарі регулярно виплачували гарадж і «vergü») попри те, що Константин (V) Раковіце скаржився османцям на кримські чапули), у Черкесії (горяни повставали проти Криму, однак зазнавали поразки і продовжували платити «ayırlıq») та в ногайському питанні (Арслан Герай оселив в Єдичкулі аймаки, що втекли від калмиків). (Пейсонель, 2009, с. 17; Халим Гирей Султан, с. 123–124). За посередництва Стамбулу хан зблизився з Францією (союзник османців і противник росіян), яка відновила в Криму постійне дипломатичне представництво та послала військових інструкторів для підготовки капикулу. В Крим надійшла велика партія французької зброї, яка потрапила навіть до ногайців. Однак, у 1756 р. Франція зблизилась з Росією проти Пруссії і спонукала кримчаків зробити теж саме (Kołodziejczyk, 2011, с. 202–203; Грибовський, 2009, с. 92). Отже, внаслідок важкої для Криму міжнародної ситуації та внутрішньої напруги – політика поверхневих реформ зазнала краху.

Жахливі результати правління Халіма Герая (1756-1758 рр.), котрий непотизмом і невмілою кадровою політикою спричинив ногайський «qazaq sıq-taq» (під час якого хан спонукав запорожців до нападу на Єдисан) та ганебна поразка від абазинів (в битві з горянами загинув племінник хана Девлет Герай) сприяли зародженню в Кримському ханстві руху за радикальні рефор-

ми під керівництвом Кирила Герая. Подібно до старшого брата – новий хан знаходив баланс між різними гілками роду Гераяв та посадив султан-огланів на різні посади. До прикладу, посаду калги почергово займали ханський брат Гаджи Герай, його племінники Селім Герай (син Арслана Герая), Саадет Герай (син Делі Бахті Герая) і Максуд Герай. На місце нуреддіна було призначено Селіма Герая, а згодом Ахмеда Герая (син Махмуда Герая) і Месуда Герая. Шехбаз Герай отримав посади ор-бея та сераскера Буджаку, а ханзаде Бахт Герай став сераскером Єдисану. Кирил Герай тримав амбітних родичів у межах ханату, але позбавляв їх влади при підозрі на непокору. Аналогічну політику хан проводив щодо карачі-беїв та улемів. Опорою правителя були капікулу, чії представники Гаджи-Мегмед (візир) та Абдуллаг-ефенді (чухадар) стали співаторами ханських реформ (Грибовський, 2009, с. 81, 83; Халім Гирей Султан, 2004, с. 126–127; Никифоров, 1844, с. 377). Внаслідок цього, представники кримської еліти почали конкурувати між собою за вплив на хана, а не займалися інтригами проти нього. Не воліючи повторити долю попередників, Кирил Герай підкупив чиновників Ізмаїлу та Бендер для того, щоб ті лобіювали його інтереси перед султаном. Не меншу винахідливість хан виявив у взаєминах з буджакцями, які допомогли йому прийти до влади, однак своєю участю в пlynдруванні Молдови під 1757 р. погіршували відносини між Бахчисараєм та Яссами. Кирил Герай виплатив Іоанну Теодору Каллімакі компенсацію за дії буджакців, заборонив їм нападати на Молдову, переселив буджакців до Єдичкулю і дозволив грабувати Росію (попри протести з боку османців). Статус Єдичкулю підвищився після того, як ханзаде Багадура Герая було призначено його першим сераскером. Своєю чергою, єдичкульців було переселено до Буджаку, а коли Кавшан отримав статус другої столиці ханату – регіон почав бурхливо розквітати (Смирнов, 1889, с. 81–82, 86; Пейсонель, 2009, с. 57; Свиньин, 1867, с. 188; Грибовський, 2009, с. 89).

Кирил Герай орієнтувався на досвід Махмуда, Османа III та Мустафи, однак пропагував західну культуру більш активніше за османців. Хан публічно розпивав вино, споживав страви французької кухні, ходив у гаптованій алмазами шапці, цінював п'єси Мольєра та був знайомий з ідеями Монтег'є (хоча надавав перевагу Ібн-Хальдуну). (Тотт, 1883, с. 147–148; Смирнов, 1889, с. 108). Він оточив себе чужоземцями. Його гекімом-баші став тюркізований француз Бланшет, перекладачами ісламізований єврей з Бранденбурга Мустафа-ага і литовський татарин Я. Рудзевич (Якуб-ага), а придворним лікарем німець Фрезе. Французи, австрійці та поляки грали на сцені Хансарая. Молдавані постачали ханові музичні інструменти. Наложницею Кирила Герая була грекня з Салонік Дінора (Діляра) (Клеєман, 1783, с. 47, 54, 56–59; Мундт, 1909, с. 36; Грибовський, 2020, с. 199, 203; Фёдоров, 1890, с. 321). З допомогою перського архітектора Омєра володар оновив Хансарай, Кавшан і Ашлама-сарай в стилі кримськотатарського рококо (варіація османського бароко). В Бахчисараї з'явилися багатопверхові будинки, театри та акведук (Клеєман, 1783, с. 210; Халім Гирей Султан, 2004, с. 128–129). Внутрішня по-

літика була спрямована на всебічну модернізацію країни: здійснив монетну реформу (встановив нове співвідношення бешліку та акче), провів геологічні розвідки в Беслене та Криму для виявлення там золота і срібла, привчив ногайців Єдичкулю вирощувати хліб та сприяв їх седентаризації, почав будувати новий порт на Дніпрі та надав привілеї громаді чінгене (Никифоров, 1844, с. 377; Смирнов, 1889, с. 87–88; Клеєман, 1783, с. 210; Заатов, 2020, с. 109–110; Мундт, 1909, с. 22; Eminova, 2018, с. 26–29). На відміну від діяльності Шагіна Ґерая (виховувався дядьком і почерпнув від нього західницькі ідеї) та Мустафи III (чиї нововведення викликали опір яничар) – реформи Кирила Ґерая не викликали спротиву кримського суспільства, оскільки хан мав високий авторитет серед нукерів і сприймався кримчаками як батир, а не як теоретик. Про статус Кирила Ґерая свідчить те, що для втихомирення єдичкульців, які погрожували Селіму III Ґераю переселенням до Росії вистачило усного зауваження від экс-хана. Цікаво, що за свідченням барона Тотта, попри образ просвіченого володаря – Кирил Ґерай мав деспотичний характер і карав підданих за найменшу провинність попри їх походження (Грибовский, 2009, с. 90; Тотт, 1883, с. 154). Проте, недостатнє забезпечення Криму ресурсами, османський опір монетній реформі, згорання реформ окремими ханами: Селімом III Ґераєм, Арсланом Ґераєм та Максудом Ґераєм і їхній обмежений масштаб не сприяли модернізації ханату.

У царині зовнішньої політики Кирил Ґерай рішуче протистояв Росії (неприятель до якої успадкував від батька) і повернув титулатуру попередників Селямета II Ґерая. Він мав на меті прибити батіг на воротах Петергофу і змусити Романових поновити виплату «тіз» (Смирнов, 1889, с. 87). Для здійснення намірів хан прагнув створити коаліцію проти росіян, намагався заручитися підтримкою французького посла Пейсонеля і австрійського дипломата Клеємана для боротьби з Росією, однак Париж і Відень були залучені у війні з Пруссією та намагались схилити татар до співпраці з Росією (Kołodziejczyk, 2011, р. 203–205). Тоді, Кирил Ґерай у 1758 р. прийняв посольство А. фон Гольца і запропонував Фрідріху II союз проти Петербурга. Король прийняв пропозицію і через П. Боскампа намагався залучити Крим до бойових дій проти австрійців та росіян. Для узгодження умов союзу до Берліну вирушив Якуб-ага. Своєю чергою, хан вважав що війна з Віднем шкодить інтересам країни і погодився воювати лише з Росією, куди він здійснив серію чапулів. При цьому, дозволив пасіонарним кримчакам та ногайцям найматись до прусського війська (Kołodziejczyk, 2011, с. 204). Росіяни поскаржились на Крим Стамбулу та вмовили Мустафу III на присутність їхнього резидента в Бахчисараї, а спроби хана зірвати російсько-османські перемовини призвели до його відставки. Варто зазначити, що Кирил Ґерай мав претензії до османців, які сприяли детронізації його батька (Пейсонель, 2009, с. 11). За свідченням Тотта і Катерини II – винуватцями смерті хана були садразам Ягликджизаде Мегмед Емін-паша та придворний лікар Григорія Каллімакі – Сірополо. Обидва політики мали конфлікт з ханом і бажали його смерті (характерно, що їх обох згодом стратили

за шпигунство на користь Росії) (Смирнов, 1889, с. 108; Тотт, 1883, с. 183–184). Щоправда, у смерті хана також звинувачують кримських вельмож та природні причини (Даниш, 2015, с. 41–42).

Специфічно склались взаємини Кирила Герая з Річчю Посполитою. Кримчаки продовжували конфліктувати з Августом III, а коли в 1763 р. їхніх купців пограбували в Польщі – хан погрожував Варшаві війною, від якої поляків врятувала смерть короля. Однак, оскільки новий правитель Станіслав II Понятовський теж був ставлеником росіян – він став ворогом Бахчисараю. Щоправда, до самої Речі Посполитої Кирил Герай ставився прихильно й неодноразово попереджав поляків щодо загарбницьких планів Петербурга. Хан листувався з Браніцьким, а у 1768 р. уклав антиросійський союз з Барською конфедерацією і заборонив нукерам бешкетувати на її території (Копорczyński, 1936, р. 171–172; Тотт, 1883, с. 145, 175). Хан встановив приязні взаємини з Військом Запорізьким. У 1758 р. він заборонив ногайцям грабувати козаків. Через десять років вдячні запорожці підписали з Кримом мирну угоду (Свиньин, 1867, с. 188; Тотт, 1883, с. 142). Про дієвість політики Кирила Герая свідчить те, що Селім III Герай проводив перемовини з Віднем, Максуд Герай співпрацював з польською опозицією, а Якуб-ага (за проміжних володарів отримав статус гетьмана «Ханської України») заохочував переселення українців, євреїв та поляків до Балти і сприяв розгортанню російсько-османської конфронтації (за що був підвищений Кирилом Гераєм до рангу візира після повторної інтронізації) (Kołodziejczyk, 2011, р. 206; Грибовський, 2020, с. 207, 211, 217–221). Ще більшою специфічністю характеризувались відносини Кирила Герая з Молдовою. Спершу правитель знайшов спільну мову з Григорієм Каллімакі (був посередником у кримсько-польських перемовинах 1763 р.) Проте, в подальші роки між ним і молдавським господарем вибухнув особистий конфлікт достеменно нез'ясовано походження (Копорczyński, 1936, р. 171–172).

Згодом, Османська імперія вступила у війну з Росією, Максуд Герай не виявив здібностей полководця, а французи розірвали альянс з росіянами. Тоді, османці повернули владу Кирилу Гераю, який спустошив землі довкола Бахмуту і Єлизаветграду та взяв 15 тис. полонених. Хан отримав військову допомогу від османців, некрасовців та молдаван і прийняв посольство лезгинських вільних спільнот, які обіцяли прислати йому 30 тис. воїнів для війни з Росією. До нових походів Кирила Герая підбурювали французькі емісари Тотт і П. Руффін (Даниш, 2015, с. 39; Тотт, 1883, с. 155, 157–158). Однак, раптова смерть хана та невміле керівництво його наступників спричинили мавсовий перехід ногайців на бік ворога (чому сприяв Якуб-ага, який по смерті патрона підтримав росіян як гарантів стабільності його статусу) та поразку Криму у війні з Росією (остання відверто злорадствувала смерті Кирила Герая) (Смирнов, 1889, с. 108). По смерті хана до влади повернулись реакціонери, однак вони не змогли подолати викликів, що стояли перед Кримом. Згодом, радикальні реформатори знову прийшли до влади, але в ханаті вже

не було людини, яка мала достойний Кирима Герая авторитет для здійснення реформ, а завдяки діяльності Сахіба II Герая (1771-1775 рр.) та Шагіна Герая їхню партію стали пов'язувати з російським впливом. Через це неприязнь кримчан до змін виявилась такою сильною, що впродовж ста років татари категорично відмовлялись при звичаїтись до умов Нового часу й перебували у стані кризи «чорного століття».

Висновки. Отже, на початку XVIII ст. в Кримському ханстві тривала важка політична і фінансово-економічна криза, його правителі були зайняті міжусобицями, часто змінювали один одного на престолі й не приділяли належної уваги модернізації країни. В результаті серії російських навал кримська інфраструктура та господарство були зруйновані, кримчаки позбулись сюзеренітету над Кабардою, а ханат було поставлено на межу виживання. Тому, під час останнього царювання Менглі II Герая в державі розгорнувся процес адаптації Кримського ханства до умов Нової доби. Спершу реформи носили поверхневий характер – хани відбудовували міську інфраструктуру, реставрували оборонні споруди, здійснювали кадрові перестановки, намагались узалежнити ногайські орди. Однак, ці перетворення не подолали кризу в державі та викликали опір з боку невдоволених, які утворили реакційну партію для протидії модернізації. Лише за правління Кирима Герая вдалось подолати їхній опір та розпочати радикальну модернізацію Кримського ханства. Проте, переважна частина ханських реформ не увінчалась успіхом. Кримський Юрт перебував у культурній орбіті Османської імперії і хани копіювали модернізаційну політику османських султанів, однак у силу політичної нестабільності в Бахчисараї не могли її закріпити. Селямет II Герай, Арслан Герай і Кирим Герай були сучасниками панєвропейського явища освіченого абсолютизму, а останній взагалі захоплювався культурою Західної Європи. В силу особистих якостей Кирима Герая – його політика не викликала опору консервативних сил на відміну від аналогічної діяльності османців та його племінника. У сфері зовнішньої політики Менглі II Герай, Селямет II Герай, Кирим Герай, Селім III Герай та Максуд Герай здійснювали курс спрямований на протистояння Росії та союз з її супротивниками. Селім II Герай, Халім Герай та Арслан Герай намагались не конфліктувати з росіянами. Спроби модернізації Кримського ханства були запізними, що було неприпустимо в умовах посилення загрози з боку Росії. Неприятлива геополітична кон'юнктура, протиріччя між реформаторами та реакціонерами, втручання османців у справи Бахчисараю, архаїчність державного ладу, часта зміна правителів на престолі, російська агресія та узалеження Криму від Росії нівелювали сутність модернізаційних реформ.

Список використаних джерел і літератури:

Абдужемилев, Р. Р. (2018). Письмо хана Селямета Гирея королю Швеции за 1742 г. *Крымское историческое обозрение*, 1, 172–176.

Грибовский, В. (2009). Управление ногайцами Северного Причерноморья в Крымском ханстве (40–60-е годы XVIII в.). *Тюркологический сборник 2007–2008 (2009): История и культура тюркских народов России и сопредельных стран*, 19, 67–97

Грибовський, В. (2020). Якуб Рудзевич і Максим Залізняк – два гетьмани та володарі однієї булави. *Збірник наукових і науково-популярних статей, присвячених 250-літтю національно-визвольного повстання 1768-1770 років*, 199–227

Даниш, М. (2015). Дипломат словацкого происхождения барон Франтишек Тотт при дворе крымского хана Гирея. «Запад-Восток»: науч.-практ. ежегод., (8), 35–48.

Заатов, И. А. (2020). Крым Гирей I – родоначальник классического театра в Крыму (к вопросу 257-летия опыта крымских татар первых театральных постановок европейского театра). *Крымское историческое обозрение*, 1, 100–135.

Зубарев, П. (1898). К истории наших связей с Крымом (Посылка поручика Зубарева в Бахчисарай в 1747). *Русский архив*, 12, 458–467.

Клеман, Н. Э. (1783). *Клеманово путешествие из Вены в Белград, Новую Килию, також и в Земли Буджатских и Нагайских Татар и во весь Крым с возвратом через Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением описания достопамятностей крымских*: пер. с нем. (И. Одинцов). Санкт-Петербург: Издательство при Государственной Военной коллегии, 250 с.

Мундт, Т. (1909). *Крым Гирей, союзник Фридриха Великого. Пролог столкновений между Турцией и Россией. Теодора Мундта*: пер. с нем. (В. Остерман). ИТУАК, 43, 1–88.

Негри, А. Ф. (1844). Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов. *Записки Одесского общества истории и древностей* (далі – ЗООИД) (Т.I). Одесса: Городская типография, 380–392.

Никифоров, А. Ф. (1844). Донесение российского посла Никифорова о низложении Крым-Гирея. ЗООИД (Т.I). Одесса: Городская типография, 375–378.

Пейсонель, Ш. (2009). *Записка о Малой Татарии*. Днепропетровск: Герда, 80 с.

Свиньин, П. П. (1867). Описание Бессарабской области. ЗООИД (Т.VI). Одесса: Городская типография Сод. Алексомати, 175–323.

Сейд Мухаммед, Риза. (1832). *Ас-себ-ус-сейяр фи ахбар мулюк-ит-татар. Ассебь о-ссейяр, или Семь планет, содержащих историю крымских ханов от Менгли-Гирей хана I-го до Менгли-Гирей хана II-го т.е. с 871/1466 по 1150/1737 г.*: пер. и ред. А. Казембека. Казань: Типография Казанского университета, 572 с.

Смирнов, В. Д. (1889). *Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии*. Одесса: Типография А. Шульце, 252 с.

Соловьёв, С. М. (1878). *История России с древнейших времен* (в 29 т., Т.20). Москва: Типография Московского университета, 485 с.

Соловьёв, С. М. (1872). *История России с древнейших времен* (в 29 т., Т.22). Москва: Типография Московского университета, 346 с.

Соловьёв, С. М. (1873). *История России с древнейших времен* (в 29 т., Т.23). Москва: Типография Московского университета, 372 с.

Тотт, Ф. (1883). Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. На Ново-Сербию: пер. с фр. (А. Татарчевский). *Киевская старина*, 9-10, 135–198.

Фёдоров, И. Ф. (1890). Невольница Крым-Гирея. *Исторический вестник*, 40, 320–333.

Халим, Гирей Султан. (2004). *Розовый куст крымских ханов или история Крыма*: пер. с крым. (А. Ильми). Симферополь: Доля, 159 с.

Benningsen, A., Boratav, P. N., Desai, D. & Lemerrier-Quelquejay, Ch. (1978). *Le Khanat de Crimée dans les Archives de Musée du Palais de Topkapı*. Paris and the Hague: Mouton, 458 p.

Hammer-Purgstall, J. (1831). *Geschichte des Osmanischen Reiches: vom Carlowiczzer bis zum Belgrader Frieden 1699-1739* (Band. VII, von. X). Pest: Hartlebens C. A. Verlage, 630 s.

Kołodziejczyk, D. (2011). *The Crimean Khanate and Poland Lituania: international diplomacy of the European periphery (15-th – 18-th century) a study of piece treaties followed by an annotated edition of relevant documents*. Leiden-Boston: Brill, 1134 p.

Konopczyński, W. (1936). *Polską a Turcją 1683-1792* (T. I. z II). Warszawa: nakladu Instytutu Wschodniego w Warszawie, 316 s.

Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w.* Warszawa: Książka i Wiedza, 358 s

Sakaoğlu, N. (2015). *Bu Müllkün Sultanları*. Istanbul: Alfa Yayınları, 550 s.

References:

Abduzhemilev, R. R. (2018). Pis'mo khana Selyameta Gireya korolyu Shvetsii za 1742 g. [The letter of Selyamet Geray Khan to the king of Sweden from 1741]. *Krymskoye istoricheskoye obozreniye*, 1, 172–176. [in Russian].

Gribovskiy, V. (2009). Upravleniye nogaycami Severnogo Prichernomor'ya v Krymskom hanstve (40–60-e gody XVIII v.) [Crimean Khanate control aspects of the Nogays of the Northern Black sea region]. *Tyurkologicheskiy sbornik 2007-2008 (2009): Istoriya i kul'tura tyurkskikh narodov Rossii i sopredelyonnykh stran*, 19, 67–97. [in Russian].

Hrybovskiy, V. (2020) Yakub Rudzhevych i Maksym Zalizniak – dva hetmany ta volodari odniiei bulavy. [Yakub Rudziewicz and Maksym Zalizniak – two hetmans and owners of one bulawa]. *Zbirnyk naukovykh i naukovo-populiarnykh statei, prysviacheniyi 250-littiu natsionalno-vyzvolnoho povstannia 1768-1770 rokiv*, 199–227. [in Ukrainian]

Danish, M. (2015). Diplomat slovatskogo proiskhozhdeniya baron Frantisek Tott pri dvore krymskogo khana Gireya [Baron Frantisek Tott, a diplomat of the Slovak origin at the court of the Crimean Khan Giray]. *«Zapad-Vostok»: nauch.-prakt. yezhegod.*, (8), 35–48. [in Russian].

Zaotov, I. A. (2020). Krym Girey I – rodonachal'nik klassicheskogo teatra v Krymu (k voprosu 257-letiya opyta krymskikh tatar pervykh teatral'nykh postanovok yevropeyskogo teatra) [Crym Girey I – the founder of the classical theater in the Crimea (on issue of 257 years experience of the Crimean Tatar's first theatrical productions of the European type theater)]. *Krymskoye istoricheskoye obozreniye*, 1, 100–135. [in Russian].

Zubarev, P. (1898). K istorii nashikh svyazey s Krymom (Posylka poruchika Zubareva v Bakhchisaray v 1747) [Back to history of our relations with Crimea (Lieutenant Zubarev travelling to Bakhchysarai)]. *Russkiy arkhiv*, 12, 458–467. [in Russian].

Kleeman, N. E. (1783). *Kleyemanovo puteshestviye iz Veny v Belgrad, Novuyu Kiliyu, takozh i v Zemli Budzhatskikh i Nagayskikh Tatar i vo ves' Krym s vozvratom cherez Konstantinopol', Smirnu i Triyest v Avstriyu v 1768, 1769 i 1770 godakh, s priobshcheniyem opisaniya dostopamyatnostey krymskikh* [Kleeman's travelling from Vienna to Belgrade, New Kilia and to the lands of Budjak and Nogais Tatars returning back to Crimea via Constantinople, Smyrna and Austrian Trieste in 1768, 1769 and 1779 with the description of Crimean sightseings]: per. s nem. (I. Odintsov). Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo pri Gosudarstvennoy Voyennoy kollegii, 250 s. [in Russian].

Mundt, T. (1909). *Krym Girey, soyuznik Fridrikha Velikogo. Prolog stolknoveniy mezhdu Turtsiyey i Rossiyey. Teodora Mundta* [Crym Girey, the ally of Frederick the Great. Prologue of collision between Turkey and Russia. By Teodor Mundt]: per. s nem. (V. Osterman). ITUAK, 43, 1–88. [in Russian].

Negri, A. F. (1844). Izvlecheniya iz turetskoy rukopisi Obshchestva, sodержashchey istoriyu krymskikh khanov [An abstract from the Turkish manuscript of the Society including

history of the Crimean khans]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey* (ZOOID) (Vol.I). Odessa: Gorodskaya tipografiya, 380–392. [in Russian].

Nikiforov, A. F. (1844). Doneseniye rossiyskogo posla Nikiforova o nizlozhenii Krym-Gireya [The Russian's ambassador Nikiforov report touching Crym Girey's deposition]. *ZOOID* (Vol.I). Odessa: Gorodskaya tipografiya, 375–378. [in Russian].

Peysonel', Sh. (2009). *Zapiska o Maloy Tatarii* [The notes about Little Tatar]. Dnepropetrovsk: Gerda, 80 s. [in Russian].

Svin'in, P. P. (1867). Opisaniiye Bessarabskoy oblasti [Bessarabian oblast description]. *ZOOID* (Vol. VI). Odessa: Gorodskaya tipografiya Sod. Aleksomati, 175–323. [in Russian].

Seid Mukhammed, Riza. (1832). *As-seb-us-seyyar fi akhbar mulyuk-it-tatar. Asseb" o-sseyyar, ilm Sem' planet, soderzhashchikh istoriyu krymskikh khanov ot Mengli-Girey khana I-go do Mengli-Girey khana II-go t.ye. s 871/1466 po 1150/1737 g.* [As-seb-us-seyyar fi akhbar mulyuk-it-tatar. Asseb" o-sseyyar or Seven planets containing the history of the Crimean khans from Mengli-Girey I to Mengli-Girey II that is from 871/1466 till 1150/1737]: per. i red. A. Kazembeka. Kazan': Tipografiya Kazanskogo universiteta, 572 s. [in Russian].

Smirnov, V. D. (1889). *Krymskoye khanstvo pod verkhoventvom Osmanskoy Party v XVIII stoletii* [The Crimean Khanate under the rule of Ottoman Porte in the XVII century]. Odessa: Tipografiya A. Shul'tse, 252 s. [in Russian].

Solov'yev, S. M. (1878). *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen* [History of Russia from Ancient times]. (Vol.20). Moskva: Tipografiya Moskovskogo universiteta, 485 s. [in Russian].

Solov'yev, S. M. (1872). *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen* [History of Russia from Ancient times]. (Vol.22). Moskva: Tipografiya Moskovskogo universiteta, 346 s. [in Russian].

Solov'yev, S. M. (1873). *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen* [History of Russia from Ancient times]. (Vol.23). Moskva: Tipografiya Moskovskogo universiteta, 372 s. [in Russian].

Tott, F. (1883). *Zapiski barona Totta o tatarskom nabege 1769 g. Na Novo-Serbiyu* [The notes of baron Tott about the Tatarian raid on New Serbia in 1769]: per. s fr. (A. Tatarchevskiy). *Kiyevskaya starina*, 9-10, 135–198. [in Russian].

Fedorov, I. F. (1890). *Nevol'nitsa Krym-Gireya* [Crym Girey's slave-girl]. *Istoricheskiy vestnik*, 40, 320–333. [in Russian].

Khalim, Girey Sultan. (2004). *Rozovyy kust krymskikh khanov ili istoriya Kryma* [The Crimean khans Rosetree or history of the Crimea]: per. s krym. (A. Il'mi). Simferopol': Dolya, 159 s. [in Russian].

Benningesen, A., Boratav, P. N., Desaive, D. & Lemerrier-Quelquejay, Ch. (1978). *Le Khanat de Crimée dans les Archives de Musée du Palais de Topkapı*. Paris and the Hague: Mouton 1978, 458 p. [in French].

Hammer-Purgstall, J. (1831). *Geschichte des Osmanischen Reiches: vom Carlowicz bis zum Belgrader Frieden 1699-1739* (Band. VII, von. X). Pest: Hartlebens C. A. Verlage, 630 s. [in German].

Kołodziejczyk, D. (2011). *The Crimean Khanate and Poland Lituania: international diplomacy of the European periphery (15-th – 18-th century) a study of piece treaties followed by an annotated edition of relevant documents*. Leiden-Boston: Brill, 1134 p. [in English].

Konopczyński, W. (1936). *Polską a Turcją 1683-1792* (T. I. z II). Warszawa: nakladu Instytutu Wschodniego w Warszawie, 316 s. [in Polish].

Podhorodecki, L. (1987). *Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w.* Warszawa: Książka I Wiedza, 358 s. [in Polish].

Sakaoglu, N. (2015). *Bu Mülkün Sultanları*. Istanbul: Alfa Yayınları, 550 s. [in Turkish].

Отримано: 05.06.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.102-115
УДК 94(477)«1658»:327(438)

ЮГА Олександр – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (juha@kpnpu.edu.ua)

ORCID 0000-0001-9872-8929

YUHA Oleksandr – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of World History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (juha@kpnpu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Юга, О. (2022). Гадяцький договір 1658 р. у політичній свідомості правлячої верхівки Речі Посполитої. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 102–115.

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 р. У ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ ПРАВЛЯЧОЇ ВЕРХІВКИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Анотація. Метою статті є з'ясування та висвітлення сприйняття політичною елітою Речі Посполитої Гадяцького договору 1658 р. та ставлення її представників до його затвердження. **Методологічні засади дослідження** ґрунтуються на застосуванні теоретичних принципів історичного пізнання (об'єктивності, історизму, всебічності, системності та альтернативності) й конкретно-історичних методів (проблемно-хронологічний, системного аналізу, історико-порівняльний, ретроспекції, синхронний і діахронний) здійснення науково-дослідної діяльності. Їх комплексне застосування сприяло науковості у висвітленні відображення Гадяцького договору 1658 р. у політичній свідомості політичної верхівки Речі Посполитої. **Наукова новизна** полягає у комплексному розгляді проблеми сприйняття річпосполитською владною верхівкою Гадяцького договору через посередництво рівня політичної свідомості її представників та з'ясуванні мотивів відмови від «нових пунктів» І. Виговського навесні 1659 р. **Висновки.** З'ясовано, що найбільше невдоволення представників річпосполитської еліти викликали статті Гадяцького договору, що стосувалися ліквідації унії, чисельності реєстру та зайняття посад на території Руського князівства винаятково православною шляхтою. Поступки в названих питаннях активізували діяльність противників примирення з козацькою Україною. Значну роль відігравав також вплив папського престолу, який реалізовувався через нунція. Враховуючи масштаби спротиву, королівський двір став на шлях перегляду гадяцьких домовленостей. У результаті тривалих дискусій на сеймі 1659 р. Гадяцький договір усе ж був ратифікований, однак його зміст значно різнився від первинного варіанту. Політична еліта спромоглася домогтися поступок від української сторони, внаслідок чого Велике князівство Руське позбавлялося своїх найважливіших прав. Оскільки ратифікований сеймом договір ігнорував найвагоміші інтереси козацької України, відтак реалізація його умов не могла стати га-

рантією розв'язання «української проблеми». Ключовою причиною такої позиції владної верхівки був рівень її політичної свідомості, у якій отожднювалися власні станові інтереси з державними, а тому, на переконання як шляхти, так і більшості урядовців жодні істотні поступки козацькій Україні були неприпустимі.

Ключові слова: Гадяцький договір, українська проблема, політична свідомість, політична еліта, Річ Посполита.

THE AGREEMENT OF GADIAC IN 1658 IN THE POLITICAL CONSCIOUSNESS OF THE RULING TOP OF THE COMMONWEALTH

Abstract. The purpose of the article is to clarify and highlight the perception of the political elite of the Commonwealth of the Treaty of Hadiach of 1658 and the attitude of its representatives to its approval. **Methodological principles** of the study are based on the application of theoretical principles of historical knowledge (objectivity, historicism, comprehensiveness, systematics and alternatives) and specific historical methods (problem-chronological, systems analysis, historical-comparative, retrospective, synchronous and diachronic) implementation of research activities. Their comprehensive application contributed to the scientific nature of the reflection of the Treaty of Hadiach of 1658 in the political consciousness of the political elite of the Commonwealth. **The scientific novelty** lies in a comprehensive consideration of the problem of perception of the Polish-Lithuanian ruling elite Gadyatsky Treaty through the mediation of the political consciousness of its representatives and clarifying the motives for abandoning the “new points” I. Vyhovsky in the spring of 1659. **Conclusions.** It was found that the greatest dissatisfaction of the representatives of the Polish-Lithuanian elite was caused by the articles of the Treaty of Hadiach concerning the liquidation of the union, the number of the register and the holding of positions in the territory of the Russian principality exclusively by the Orthodox nobility. Concessions on these issues intensified the activities of opponents of reconciliation with the Cossack Ukraine. The influence of the papal throne, which was realized through the nuncio, also played a significant role. Given the scale of the resistance, the royal court set out to revise the viper's arrangements. As a result of long discussions in the Sejm in 1659, the Treaty of Hadiach was ratified, but its content differed significantly from the original version. The political elite managed to obtain concessions from the Ukrainian side, as a result of which the Grand Duchy of Russia was deprived of its most important rights. Since the treaty ratified by the Sejm ignored the most important interests of Cossack Ukraine, the implementation of its terms could not be a guarantee of solving the “Ukrainian problem”. The key reason for this position of the ruling elite was the level of its political consciousness, which identified their own interests with those of the state, and therefore, according to both the nobility and most government officials, no significant concessions to Cossack Ukraine were unacceptable.

Key words: Treaty of Hadiach, Ukrainian problem, political consciousness, political elite, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Постановка проблеми. Однією з важливих подій в історії польсько-українських відносин середини XVII ст. стало підписання 16 вересня 1658 р. Гадяцького договору, що передбачав утворення в структурі державного тіла Речі Посполитої Руського князівства. На перший погляд, це був шанс нарешті припинити тривалу і виснажливу кровопролитну війну та досягти порозуміння. Проте, реальна можливість втілення його умов в життя на практи-

ці залежала від спроможності річпосполитської політичної еліти до компромісів, що, у свою чергу зумовлювалося специфікою політичної свідомості її представників, сутність й особливості якої досить добре розкривають дискусії з питання укладеної в Гадячі угоди, чому власне і приділена увага у пропонуваній статті.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу дослідження становлять археографічні публікації, в яких вміщені матеріали, що дозволяють проаналізувати сприйняття Гадяцького договору представниками політичної еліти Речі Посполитої та їх позиції у питанні його ратифікації. В контексті історіографічних здобутків з порушеної проблеми потрібно назвати праці В. Брехуненка (Брехуненко, 2008, 2014), В. Газіна (Газін, 2012, 2015), М. Дроздовського (Drozowski, 2008), Т. Кемпи (Кемпа, 2008), К. Коссаржецького (Коссаржецький, 2008), А. Міроновича (Mironowicz, 2008), П. Кролля (Кроль, 2008; Kroll, 2008), П. Кулаковського (Кулаковский, 2008), А. Пернала (Перналь, 2013; Pernal, 2010), В. Смоля і В. Степанкова (Смолій, Степанков, 2009) тощо.

Мета дослідження полягає у тому, щоб розкрити вплив сформованої станом на середину XVII ст. політичної свідомості владної еліти Речі Посполитої на сприйняття нею Гадяцького договору 1658 р.

Виклад основного матеріалу. Після смерті Б. Хмельницького та з приходом до влади в козацькій Україні І. Виговського владна верхівка Речі Посполитої сподівалася на досягнення порозуміння з Чигирином. У значній мірі це було зумовлено планами королівського двору реформувати державний устрій Речі Посполитої та зміцнити королівську владу, обмеживши водночас політичний вплив сейму (Czaplinski, 1957, р. 303–329). Саме в цьому контексті король та частина політичної еліти і прагнули скористатися підтримкою Війська Запорозького, зокрема, щоб змусити шляхту до поступок.

Важливим кроком на шляху реалізації зазначених задумів стало досягнення в жовтні 1657 р. домовленості з Чигирином про продовження перемир'я до Великодня й визначення лінії розмежування для української сторони по р. Случ, а для польської – по р. Горинь (Газін, 2012, с. 106; Kaszmarczyk, 2007, р. 79–80; Kroll, 2008, р. 40). А влітку 1658 р. у Межиріччі були розроблені умови майбутнього договору, за якими Військо Запорозьке мало підпорядковуватися гетьману, а посади в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств могла займати лише шляхта православної віри (Герасимчук, 1994, с. 85–87; Кемпа, 2008, с. 136). За результатами подальших переговорів 16 вересня 1658 р. відбулося укладення Гадяцького договору, у змісті якого йшлося про утворення у державній структурі Речі Посполитої Руського князівства. Виникає питання – як до цього поставилася політична еліта Польсько-Литовської держави?

Насамперед важливо зазначити, що ще з початку XVII ст. її представники побоювалися, щоб козаки не створили «у великій Речі Посполитій іншу республіку» (Жерела, 1908, с. 124). Тобто, вже тоді у політичній свідомос-

ті річпосполитської владної верхівки Військо Запорозьке сприймалося як військово-політична корпорація з потенційним державотворчим потенціалом, спроможним на утворення у «державному тілі» Речі Посполитої «іншої республіки», що розглядалося як політична катастрофа, яку не можна було допустити. Більше того, враховуючи зусилля Війська Запорозького у напрямі відстоювання інтересів православної віри, у представників правлячої верхівки утверджувалося розуміння того, що козацтво ставало дієвим виразником інтересів усього руського (українського) народу, що було небезпечним, бо могло надати змісту Люблінської унії іншого, небажаного, трактування та зміцнити суб'єктність «руського народу» в державній структурі Речі Посполитої. Зрозуміло, що розгортання у 1648 р. і перебіг упродовж наступних років національно-визвольної боротьби українців лише посилили значені побоювання представників владних кіл Польсько-Литовської держави.

Виходячи з такого сприйняття подій, дізнавшись про укладення у вересні 1658 р. Гадяцького договору, частина урядовців висловлювала незадоволення його умовами. Навіть звучали звинувачення на адресу польських комісарів, які, мовляв, погодилися на значні поступки козацькій Україні (Памятники, 1898, с. 347–348; Перналь, 2013, с. 251–252). Так, литовський канцлер К. Пац підозрював, що «напевно і від Литви козакам щось відірвано всупереч інструкціям сейму» та обіцяв, що буде «противитися» постановам договору. Також наполягав на необхідності «спочатку з Москвою укласти договір, а потім спільно з Москвою шведів змусити до згоди». Свою позицію аргументував тим, що «заспокоївши ці дві сторони, легко буде на свій бік схилити козаків і знову їх хлопами зробити» (Kubala, 1922, р. 582–583). Таке формулювання литовського урядовця дозволяє припустити, що частина литовської еліти (подібну позицію займав також і литовський польний гетьман В. Госевський (Коссаржецький, 2008, с. 211)) прагнула повернути в Україні стан справ, який існував ще до 1648 р.

Ознайомившись наприкінці жовтня зі статтями Гадяцького договору, король скликав нараду сенату. Найбільше невдоволення серед її учасників, зокрема М. Пражмовського, Б. Лещинського і Є. Любомирського, викликали ті статті, що стосувалися питання ліквідації унії, обсягу реєстру (60 тис. осіб) та зайняття посад на теренах Руського князівства лише православними (Памятники, 1898, с. 347; Kubala, 1922, р. 121–122). Розкритикував договір і папський нунцій П. Відоні, який був впевнений, що король «за надто велику ціну купляє той мир» (Перналь, 2013, с. 253; Mironowicz, 2008, р. 174; Pernal, 2010, р. 257; Wiszowata-Walczak, 2008, р. 297–300). Його позиція спровокувала гострі дебати між католицькими й уніатськими біскупами. Слід зазначити, що задля збереження своїх маєтків і костелів на українських теренах, католики готові були підтримати затвердження умов Гадяцького договору, зокрема і в частині ліквідації унії (Mironowicz, 2008, 180; Mironowicz, 1996, р. 152, 156–158). За таких умов король, щоб не провокувати загострення небажаного внутрішньополітичного конфлікту і не спричинити зриву затвердження

договору з козацькою Україною, вирішив спробувати через посередництво чергового раунду переговорів з українським урядом добитися згоди на внесення змін до тих статей, які викликали особливо гостре несприйняття урядовців. Насамперед йшлося про вимогу ліквідації унії (Памятники, 1898, с. 348; Кемпа, 2008, с. 139).

Саме з цією метою до Чигирини було відправлено С. Беньовського (Памятники, 1898, с. 348; Перналь, 2013, с. 254). Причому у Варшаві сподівалися без особливих зусиль досягти бажано цих цілей. Така впевненість була спричинена поширенням інформації про ускладнення становища козацької України через загостренням відносин з Московією (Смолій, Степанков, 2009, с. 310; Kroll, 2008, р. 103). Водночас, розуміючи, що І. Виговський потребуватиме швидкого затвердження договору з Річчю Посполитою та отримання від неї військової допомоги не лише для боротьби з Московією, а й для подолання внутрішньої опозиції, Я. Казимир (щоб підтвердити також своє доброзичливе ставлення до гетьмана і досягти бажаних змін до змісту договору) наказав коронному гетьману відправити в Україну 5 тисяч жовнів (Kroll, 2008, р. 103).

Потрібно зазначити, що посла було відправлено до Чигирини перед початком засідань надзвичайного сейму, на якому власне і мало розглядатися питання затвердження Гадяцького договору. В інструкціях на сеймики Ян Казимир повідомляв, що «повертається до тіла (Речі Посполитої – О. Ю.) вся Україна» та звертався до шляхти з проханням підтримати затвердження договору на сеймі (Akta sejmikowe, 1955, р. 655). Проте, шляхта не те що не поспішала виконувати королівське прохання, але й висловлювала невдоволення у зв'язку з відсутністю інформації про зміст укладеного договору. За таких умов значна частина сеймиків воеводств заборонили своїм послам погоджуватися на затвердження будь-яких угод, зміст яких не буде повідомлений у посольській ізбі та радили ретельно відстоювати територіальну цілісність Речі Посполитої (Архив, 1888, с. 48, 59; Akta grodzkie, 1911, р. 278; Брехуненко, 2014, с. 174). Інтриги додавало також і досить абстрактне формулювання у самій королівській інструкції на сеймики: «дещо (?)», тоді (у вересні 1658 р. – О. Ю.) ухвалене з Військом Запорозьким панами комісарами, явним стане станам на сеймі» (Akta sejmikowe, 1955, р. 655). Однак більшість шляхти все ж дослухалася заклику короля (Akta grodzkie, 1931, р. 154; Drozdowski, 2008, р. 148). Особливо це стосувалося воеводств, сусідніх з майбутнім Руським князівством, які вже були виснажені тривалим протистоянням (Кроль, 2008, с. 164).

17 березня 1659 р. розпочалися засідання сейму. Аналіз їх перебігу засвідчує, що затвердження Гадяцького договору на практиці виявилось надзвичайно складною справою, адже проти виступила значна частина урядовців (Перналь, 2013, с. 259). Серед найактивніших були куявський біскуп К.Ф. Чартгорський, луцький Я.С. Виджга та київський Т. Уейський, яких підтримували литовські сенатори (Газін, 2015, с. 91–92; Mironowicz, 1996, р. 155–

171; Szwaba, 1993, p. 36). Традиційно найбільше несприйняття викликали пункти про ліквідацію унії та зайняття представниками козацької України місць у сенаті та у посольській ізбі. Показовим у цьому відношенні був виступ 27 березня коронного підканцлера Б. Лещинського. Він зазначав, що затвердження угоди замість повернення втрачених провінцій Речі Посполитої, навпаки спричинить витворення на частині її території окремої держави (Biblioteka Muzeum, p. 538–541).

Особливо складним випробуванням для політичної свідомості владної еліти Речі Посполитої стало намагання українського уряду змінити умови договору в контексті зміцнення самостійності Руського князівства та повноважень гетьмана. Зокрема, у розроблений для офіційного посольства до Варшави спеціальній інструкції вже було передбачено змінену назву передбаченого договором Руського князівства, до якого додавався термін Велике. Нова назва чітко засвідчувала бачення українською правлячої верхівкою статусу князівства за зразком ВКЛ. Йшлося також і про розширення території Великого князівства Руського за рахунок включення до його складу Волинського, Руського і Подільського воеводств (Оляничин, 1990, с. 341–344; Когут, 2011, с. 57–58). Наголошувалося, що саме в гетьмана мала бути повнота всієї влади «над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні», а також «правом (оголошення) війни» (Памятники, 1898, с. 348; Kroll, 2008, p. 197–198). Зміст інструкції чітко вказував на спроби Чигирин домогтися розширення самостійності Великого князівства Руського у складі федеративної Речі Посполитої. Причому це планувалося здійснити таким чином, що за своїм статусом воно володіло б куди більшим внутрішньополітичним суверенітетом, аніж навіть Литва. Серед цілого ряду інших пропозицій, саме ці пункти були найбільшими подразниками для політичної свідомості політичної еліти Речі Посполитої.

9 квітня 1659 р. була зібрана рада сенату, на якій і розглядалися пропозиції української сторони. Очевидно, вони викликали категоричне несприйняття більшості її учасників, у зв'язку з чим сенатори спільно з королем прийняли рішення знову відправити до Чигирин посла, який повинен був запропонувати нову редакцію угоди (Памятники, 1898, с. 348). Натомість 20 квітня до Варшави прибули вже уповноважені українські послы Ю. Немирич та К. Виговський (Ochmann-Staniszevska, Staniszewski, 2000, p. 278), які чітко дали зрозуміти, що успішне завершення переговорів можливе лише за умов надання Варшавою гарантій збереження усіх вольностей та виконання адресованих королю і сенаторам вимог (Kroll, 2008, p. 200).

Через п'ять днів після прибуття українських послів до Варшави в коронного канцлера М. Празмовського відбулася перша їх зустріч з сеймовою депутацією польських політиків. До її складу входили куявський біскуп К. Чарториский, познанський В. Толібовський, луцький Я. Видзга, київський Т. Уейський, познанський воевода Я. Лещинський, поморський С. Кобержицький, К. Євлашевський, С. Беньовський та цілий ряд послів з

посольської ізби (Ochmann-Staniszevska, Staniszewski, 2000, p. 279, 283–284). Розмови були досить напружені. Так, підканцлер О. Нарушевич висловлював невдоволення надто великою чисельністю українського війська, в чому урядовець вбачав небезпеку для Речі Посполитої. На позицію значної частини литовських урядовців впливали плани і політичні комбінації литовського канцлера К. Паца, який шляхом зриву затвердження Гадяцького договору прагнув полегшити досягнення порозуміння з Москвою (Kubala, 1922, p. 226; Szwaba, 1993, p. 36). Щодо коронних політиків, то проти договору виступали в першу чергу ті з них, чиї маєтності знаходилися на теренах Руського князівства (Архив, 1888, с. 48).

Вагомий вплив на позицію представників річпосполитської політичної еліти мала інформація про погіршення становища козацької України, спричинене наступальними діями російських військ. З однієї сторони, це живило сподівання на те, що І. Виговський, потребуючи військової допомоги від Речі Посполитої, займе поступливішу позицію щодо вимог Варшави. Проте, водночас, польські урядовці усвідомлювали, що надмірний тиск на українських послів може зірвати справу затвердження порозуміння та підштовхнути козацьку Україну в сторону Московії або Османської імперії (Кроль, 2008, с. 170). Виходячи з розуміння різних небезпек і небажаних сценаріїв серед королівського оточення з'явилися пропозиції переведення уніатів на католицизм. В такий спосіб у Варшаві хотіли продемонструвати виконання одного з найбільш дискусійного пункту договору, оскільки в такому випадку на теренах Руського князівства існували б лише дві релігії – православ'я і католицизм. Але такий задум був категорично відхилений папським нунцієм (Migonowicz, 1996, p. 175–176; Wołoszyn, 2003, p. 216).

15 травня до Варшави повернувся королівський посол К. Перетяткович, який привіз відповідь І. Виговського на королівські і сенаторські пропозиції щодо внесення змін до змісту договору (Памятники, 1852, с. 330). Потрібно зазначити, що московська загроза для козацької України посприяла польській політичній еліті, адже змусила гетьмана піти на поступки. Так, згідно зі зміненним варіантом договору, погодженим з гетьманом, передбачалося створення спеціальної комісії з представників Корони Польської, Великого князівства Литовського та козацької України, яка мала залагодити релігійну справу в частині повернення православній Церкві майна, конфіскованого уніатами й єзуїтами, римо-католицьке духовенство не повинно було мати жодної юрисдикції над православним духовенством і лише православна шляхта могла займати посади канцлерів Великого князівства Руського. Питання про ліквідацію унії замовчувалося (Памятники, 1852, с. 334–339). Тобто, І. Виговський задля досягнення остаточного порозуміння з Річчю Посполитою та отримання від неї військової допомоги проти Московії змушений був відмовитися від частини раніше озвучених вимог.

22 травня 1659 р. сейм затвердив Гадяцький договір (Перналь, 2013, с. 269–271). Як уже з'ясовано в історіографії, ратифікований варіант догово-

ру був далеким від угоди, укладеної у вересні 1658 р. Серед найголовніших змін було: вилучення статті про ліквідацію унії, зміна процедури зайняття посад на теренах Руського князівства, зменшення козацького реєстру з 60 до 30 тисяч осіб, зміни в правах на зовнішньополітичні відносини (Гадяцька угода, 2008, с. 15–16, 18–20; Кемпа, 2008, с. 145; Кулаковський, 2008, с. 123–124; Мицик, 2004, с. 45; Скочиляс, 2008, с. 106; Таїрова-Яковлева, 2008, с. 40; Щербак, 2008, с. 40; Kroll, p. 2008, 210; Stradomski, 2008, p. 274, 284–285; Tazbir, 2008, p. 28–30).

Таким чином, правляча верхівка Речі Посполитої доклала максимум зусиль, щоб не дозволити уряду І. Виговського відстояти пункти, які стосувалися надання Великому князівству Руському прав і статусу, які були у ВКЛ. Як зазначив З. Вуйцік, «офіційні польські кола швидко почали відходити від гадяцьких концепцій, повертаючись до позиції безоглядного підпорядкування собі України» (Wójcik, 1968, p. 230). За словами В. Брехуненка, після ратифікації «українській стороні дісталася лише куца станова козацька автономія в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств з деякими елементами автономії територіальної, але без жодного натяку на статус третього державотворчого члена Речі Посполитої» (Брехуненко, 2014, с. 175).

У контексті пошуку пояснень негативного сприйняття частиною польської й литовської шляхти Гадяцького договору, зауважимо, що воно формувалося під значним впливом тривалих традиційних уявлень про місце козаків у структурі державного організму Речі Посполитої, яким відводилася роль «членів тіла Речі Посполитої, але таких, як волосся і нігті – тілу дійсно потрібні, але коли дуже виростуть, одні – обтяжують голову, а другі – прикро ранять. Тому їх треба частіше обтинати» (Брехуненко, 2008, с. 50; Прицак, 2003, с. 290–292). Унаслідок цього, за влучним висловлюванням А. Перналя, шляхта, «заклопотана своїми класовими (становими – О. Ю.) інтересами, не була ані далекоглядною, ані щедрою» (Перналь, 2013, с. 273) у контексті спроби піти на значні поступки.

Важливо також зауважити, що сам факт заміни в остаточному варіанті договору терміна «Князівство Руське» на «Військо Запорозьке» засвідчував несприйняття політичною елітою Речі Посполитої характеру порозуміння як «рівного з рівним», про що було домовлено в Гадячі. Така заміна була не випадковою, адже вживання терміна «Князівство Руське» сприймалося б європейською спільнотою в якості ідентифікації окремої держави, натомість «Військо Запорозьке» могло трактуватися лише як військово утворення, що перебувало на службі Речі Посполитої (Щербак, 2008, с. 39).

Висновки. Отже, після надання інформації про укладення Гадяцького договору та його зміст у середовищі річпосполитської політичної еліти розгорнулися дискусії. Найбільше несприйняття викликали ті статті, які стосувалися ліквідації унії, чисельності реєстру та зайняття посад на території Руського князівства винятково православною шляхтою. Будь-які розмо-

ви про можливі поступки в зазначених питаннях відразу спричиняли активність противників примирення з козацькою Україною. Значну роль відігравав також вплив папського престолу, що реалізовувався через нунція. Враховуючи масштаби спротиву, королівський двір обрав стратегію внесення змін до укладеного договору. У результаті тривалих обговорень на сеймі Гадяцький договір хоч і був ратифікований, однак його зміст значно відрізнявся від первинного варіанту. Політична еліта спромоглася домогтися поступок від української сторони, внаслідок чого Велике князівство Руське позбавлялося своїх найважливіших прав і навіть втрачало проповану українською стороною назву.

Ратифікований сеймом договір був надзвичайно вигідний для Речі Посполитої. Проте, виходячи з того, що він ігнорував найвагоміші інтереси козацької України, реалізація його умов не могла стати гарантією розв'язання «української проблеми». Категоричне небажання річпосполитської еліти визнавати Руське князівство рівноправним третім суб'єктом Польсько-Литовської держави приховувало загрозу поновлення українсько-польського конфлікту.

Ключовою причиною такої позиції річпосполитської владної верхівки був саме рівень її політичної свідомості, в якій ототожнювалися власні станові інтереси з державними, а тому, на переконання як шляхти, так і більшості урядовців жодні істотні поступки козацькій Україні були неприпустимі. Традиційна для шляхетського стану сарматська ідеологія спонукала ревно стежити за тим, щоб не допустити якнайменшого приниження (у свідомості самої шляхти) шляхетського гонору, що вбачалося навіть у самій можливості поступок козацтву, яке, в очах шляхти заслуговувало на статус «слухняних підданих» і не більше того.

Список використаних джерел і літератури:

Архив Юго-Западной России. (1888). (Т. 2, Ч. 2). Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 722 с.

Брехуненко, В. (2008). Козацько-польські домовленості XVI – першої половини XVII ст. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 49–66.

Брехуненко, В. (2008). На шляху до Гадяча 1658 р.: козацький традиціоналізм і гадяцький дискурс. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 69–88.

Брехуненко, В. (2014). *Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст.* Київ: Темпора, 503 с.

Гадяцька угода 1658 року. Документи. (2008). *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 11–30.

Газін, В. В. (2015). Між Гадячем та Переяславом: Москва та Варшава в боротьбі за Україну в 1658-1659 рр. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: зб. наук. пр., (4). Кам'янець-Подільський, 87–102.

Газін, В. В. (2012). Станіслав Казімеж Беневський в польсько-українському політичному діалозі другої половини 17-х рр. XVII ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: зб. наук. пр., (3). Кам'янець-Подільський, 103–110.

Герасимчук, В. (1994). Матеріали до історії козащини XVII віку. *Василь Герасимчук: життя і творчість (1880-1944)*. Львів, 13–134.

Жерела до історії України-Руси. (1908). (Т. VIII: Матеріали до історії української козаччини, Т. 1: Документи по рік 1631). Львів: [Б.в.], 407 с.

Кемпа, Т. (2008). Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 128–147.

Когут, З. (2011). Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича. *Український історичний журнал*, 3, 50–73.

Коссаржецький, К. (2008). Велике князівство Литовське і Гадяцька унія. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 177–227.

Кроль, П. (2008). Коронна шляхта і Гадяцька унія. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 148–176.

Кулаковський, П. (2008). Козацьке посольство на сейм 1659 року. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 109–127.

Мицик, Ю. (2004). *Гетьман Іван Виговський*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 84 с.

Оляччин, Д. (1990). Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка (ЗНТШ)*, (222). Львів, 327–350.

Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. (1852). (3), отд. 3 (1652-1660). Киев, 442 с.

Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. (1898). 2-е изд., отд. 3: Материалы для истории Малороссии. Киев, 154–355.

Перналь, А. Б. (2013). *Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659 рр.*: пер. з пол. о. проф. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 400 с.

Пріцак, Л. (2003). *Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648-1657 рр.* Харків: Акта, 493 с.

Скоциляс, І. (2008). Ідея Гадяцької унії як легітимізація правового та матеріально-го статусу Східної церкви в Речі Посполитій (приклад Львівської єпархії). *350-letcie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 89–124.

Смолій, В. А. & Степанков, В. С. (2009). *Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)*. Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 448 с.

Таїрова-Яковлева, Т. (2008). Гадяцька угода – текстологічний аналіз. *Гадяцька унія 1658 року*. Київ, 31–49.

Щербак, В. (2008). Гадяцький трактат в контексті українського державотворення. *350-letcie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 35–41.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. (1911). (Vol. 21: Lauda sejmikowe. Lauda wiszeńskie 1648-1672 (Wyd. A. Prochaska)). Lwów, 786 s.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. (1931). (Vol. 24: Lauda sejmikowe halickie 1575-1695 (Wyd. A. Prochaska)). Lwów, 586 s.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego (Wyd. A. Przyboś). (1955). (Vol. II: 1621-1660). Wrocław, 816 s. [

Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. Rkps. 1656. Zbiór różnych akt, listów, mów, diariuszów i wierszy z wieku XVI i XVII, 840 s., mf. 16460, 538–541.

Сzapliniski, W. (1957). Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego. *Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655-1660*. (1). Warszawa, 303–329.

Drozdowski, M. R. (2008). Unia Hadziacka w opinii szlacheckiej. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 133–153.

Dzięgielewski, J. (2008). Postanowienia komisji hadziackiej a zasady konstytucyjne Pierwszej Rzeczypospolitej. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 125–132.

Kaczmarczyk, J. (2007). *Rzeczpospolita Trojga Narodów – mit czy rzeczywistość*. Kraków: Księgarnia akademicka, 182 s.

Kroll, P. (2008). *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 452 s.

Kubala, L. (1922). *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657-1660*. Lwów, 655 s.

Mironowicz, A. (2008). Kwestia prawosławia w ustaleniach hadziackich i konstytucji za twierdzącej. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 2008, 203–222.

Mironowicz, A. & Staniszewski, Z. (1996). *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*. Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 323 s.

Ochmann-Staniszevska, S. (2000). *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy: Prawo, doktryna, praktyka*. (Vol.I.). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 595 s.

Pernal, A.B. (2010). *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648-1659*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 392 s.

Stradomski, J. (2008). Postanowienia hadziackie w świetle katolicko-unicko-prawosławnej polemiki religijnej XVI-XVII wieku. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 351–367.

Szwaba, M. (1993). Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku. *Studia wschodnie*. Wrocław, 33–37.

Tazbir, J. (2008). Ugoda Hadziacka jako utopia szlachecka. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 23–34.

Wisowata-Walczak, K. (2008). Nuncjusz jednej misji. Piotr Vidoni – nuncjusz w Rzeczypospolitej 1652-1660. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 305–326.

Wójcik, Z. (1968). *Dziki Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa, 238 s.

Wołoszyn, J. W. (2003). *Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648-1696*. Warszawa: «Semper», 329 s.

References:

Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy [Archive of Southwestern Russia]. (1888). (Vol. 2, Ch. 2). Kyev: Typ. H. T. Korchak-Novytskoho. 722 s. [in Russian].

Brekhunenko, V. (2008). Kozatsko-polski domovenosti XVI – pershoi polovyny XVII st. [Cossack-Polish agreements of the XVI – first half of the XVII century]. *Hadiatska uniiu 1658 roku*. Kyiv, 49–66. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2008). Na shliakhu do Hadiacha 1658 r.: kozatskyi tradytsionalizm i hadiatskyi dyskurs [On the way to Gadyach in 1658: Cossack traditionalism and Gadyach discourse]. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 69–88. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2014). *Skhidna brama Yevropy. Kozatska Ukraina v seredyni XVII – XVIII st.* [Eastern gate of Europe. Cossack Ukraine in the middle of the XVII – XVIII centuries]. Kyiv: Tempora, 503 s. [in Ukrainian].

Hadiatska uhoda 1658 roku. Dokumenty [The Treaty of Hadiach of 1658. Documents]. (2008). *Hadiatska uniiu 1658 roku*. Kyiv, 11–30. [in Ukrainian].

Hazin, V. V. (2015). Mizh Hadiachem ta Pereiaslavom: Moskva ta Varshava v borotbi za Ukrainu v 1658-1659 rr. [Between Gadyach and Pereiaslav: Moscow and Warsaw in the struggle for Ukraine in 1658-1659]. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*: zb. nauk. pr., (4). Kamianets-Podilskyi, 87–102. [in Ukrainian].

Hazin, V. V. (2012). Stanislaw Kazimierz Bienievsii v polsko-ukrainskomu politychnomu dialozi drugoi polovyny 50-kh rr. XVII st. [Stanislaw Kazimierz Benewski in the Polish-Ukrainian political dialogue of the second half of the 1650s.]. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*: zb. nauk. pr., (3). Kamianets-Podilskyi, 103–110. [in Ukrainian].

Herasyimchuk, V. (1994). Materialy do istorii kozachchyny XVII viku [Materials on the history of the Cossacks of the XVII century]. *Vasyl Herasyimchuk: zhyttia i tvorchist (1880-1944)*. Lviv, 13–134. [in Ukrainian].

Zherela do istorii Ukrainy-Rusy [Sources for the history of Ukraine-Russia]. (1908). (Vol. VIII: Materialy do istorii ukrainskoi kozachchyny, Vol. 1: Dokumenty po rik 1631). Lviv: [B.v.], 407 s. [in Ukrainian].

Kempa, T. (2008). Konfesiina problema v Hadiatskii uhodi [Confessional problem in the Hadiach agreement]. *Hadiatska uniiia 1658 roku*. Kyiv, 128–147. [in Ukrainian].

Kohut, Z. (2011). Kordony Ukrainy: terytorialni vizii kozakiv vid hetmana B. Khmelnytskoho do hetmana I. Samoilovycha [Borders of Ukraine: territorial visions of the Cossacks from Hetman B. Khmelnytsky to Hetman I. Samoilovich]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 50–73. [in Ukrainian].

Kossarzhetskyi, K. (2008). Velyke kniazivstvo Lytovske i Hadiatska uniiia [The Grand Duchy of Lithuania and the Union of Hadiach]. *Hadiatska uniiia 1658 roku*. Kyiv, 177–227. [in Ukrainian].

Kroll, P. (2008). Koronna shliakhta i Hadiatska uniiia [Crown gentry and Hadiach Union]. *Hadiatska uniiia 1658 roku*. Kyiv, 148–176. [in Ukrainian].

Kulakovskiy, P. (2008). Kozatske posolstvo na seim 1659 roku [Cossack Embassy in the Diet of 1659]. *Hadiatska uniiia 1658 roku*. Kyiv, 109–127. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (2004). *Hetman Ivan Vyhovskiy* [Hetman Ivan Vyhovsky]. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Akademiia», 84 s. [in Ukrainian].

Olianchyn, D. (1990). Punkty Ivana Vyhovskoho ukrainskym poslam na varshavskiy seim 1659 roku [Points of Ivan Vyhovsky to the Ukrainian ambassadors to the Warsaw Sejm in 1659]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (ZNTSh)*, (222). Lviv, 327–350. [in Ukrainian].

Pamiatnyky, yzdannyye Vremennoi komysseyi dlia razbora drevnykh aktov [Monuments issued by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts]. (1852). (3), otd. 3 (1652-1660). Kiev, 442 s. [in Russian].

Pamiatnyky, yzdannyye Kyevskoi Komysseyi dlia razbora drevnykh aktov [Monuments issued by the Kiev Commission for the analysis of ancient acts]. (1898). 2-e yzd., otd. 3: Materyaly dlia ystoryi Malorossyy. Kiev, 154–355. [in Russian].

Pernal, A.B. (2013). *Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina: dyplomatychni vidnosyny 1648-1659 rr.* [The Commonwealth of Two Nations and Ukraine: Diplomatic Relations 1648-1659]: per. z pol. o. prof. Yuriiia Mytsyka za uchasti Inny Tarasenko. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 400 s. [in Ukrainian].

Pritsak, L. (2003). *Osnovni mizhnarodni dohovory Bohdana Khmelnytskoho 1648-1657 rr.* [The main international treaties of Bohdan Khmelnytsky 1648-1657]. Kharkiv: Akta, 493 s. [in Ukrainian].

Skochyliias, I. (2008). Ideia Hadiatskoi unii yak lehitymizatsiia pravovoho ta materialnoho statusu Skhidnoi tserkvy v Rechi Pospolytii (pryklad Lvivskoi yeparkhii) [The idea of

the Hadiach Union as a legitimization of the legal and material status of the Eastern Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth (example of the Lviv Eparchy)]. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 89–124. [in Ukrainian].

Smolii, V.A. & Stepankov, V.S. (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648-1676 rr.)* [Ukrainian national revolution of the XVII century. (1648-1676)]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 448 s. [in Ukrainian].

Tairova-Yakovleva, T. (2008). Hadiatska uhoda – tekstolohichniy analiz [The Hadiach Agreement is a textual analysis. The Union of Hadiach in 1658]. *Hadiatska uniiia 1658 roku*. Kyiv, 31–49. [in Ukrainian].

Shcherbak, V. (2008). Hadiatskyi traktat v konteksti ukrainskoho derzhavotvorennia [The Treaty of Hadiach in the Context of Ukrainian State-Building]. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 35–41. [in Ukrainian].

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. (1911). (Vol. 21: Lauda sejmikowe. Lauda wiszeńskie 1648-1672 (Wyd. A. Prochaska)). Lwów, 786 s. [in Polish].

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. (1931). (Vol. 24: Lauda sejmikowe halickie 1575-1695 (Wyd. A. Prochaska)). Lwów, 586 s. [in Polish].

Akta sejmikowe województwa krakowskiego (Wyd. A. Przyboś). (1955). (Vol. II: 1621-1660). Wrocław, 816 s. [in Polish].

Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowi. Rkps. 1656. Zbiór różnych akt, listów, mów, diariuszów i wierszy z wieku XVI i XVII, 840 s., mf. 16460, 538–541. [in Polish].

Czaplinski, W. (1957). Proby reform panstwa w czasie najazdu szwedzkiego. *Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655-1660*, (1). Warszawa, 303–329. [in Polish].

Drozdowski, M. R. (2008). Unia Hadziacka w opinii szlacheckiej. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 133–153. [in Polish].

Dzięgielewski, J. (2008). Postanowienia komisji hadziackiej a zasady konstytucyjne Pierwszej Rzeczypospolitej. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 125–132. [in Polish].

Kaczmarczyk, J. (2007). *Rzeczpospolita Trojga Narodów – mit czy rzeczywistość*. Kraków: Księgarnia akademicka, 182 s. [in Polish].

Kroll, P. (2008). *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 452 s. [in Polish].

Kubala, L. (1922). *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657-1660*. Lwów, 655 s. [in Polish].

Mironowicz, A. (2008). Kwestia prawosławia w ustaleniach hadziackich i konstytucji zatwierdzającej. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 203–222. [in Polish].

Mironowicz, A. & Staniszewski, Z. (1996). *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*. Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 323 s. [in Polish].

Ochmann-Staniszevska, S. (2000). *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy: Prawo, doktryna, praktyka*. (Vol.I.). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 595 s. [in Polish].

Pernal, A.B. (2010). *Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina. Stosynki dyplomatyczne w latach 1648-1659*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 392 s. [in Polish].

Stradomski, J. (2008). Postanowienia hadziackie w świetle katolicko-unicko-prawosławnej polemiki religijnej XVI-XVII wieku. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 351–367. [in Polish].

Szwaba, M. (1993). Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku. *Studia wschodnie*. Wrocław, 33–37. [in Polish].

Tazbir, J. (2008). Ugoda Hadziacka jako utopia szlachecka. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 23–34. [in Polish].

Wiszowata-Walczak, K. (2008). Nuncjusz jednej misji. Piotr Vidoni – nuncjusz w Rzeczypospolitej 1652-1660. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: «DiG», 305–326. [in Polish].

Wójcik, Z. (1968). *Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa, 238 s. [in Polish].

Wołoszyn, J. W. (2003). *Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648-1696*. Warszawa: «Semper», 329 s. [in Polish].

Отримано: 06.04.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.115–126

УДК 94(477).08«1944/1947»

КОРОТАЄВ Олександр – аспірант кафедри історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпро, індекс 49000, Україна (korotaev013@gmail.com)

ORCID 0000-0002-4460-0118

KOROTAIEV Oleksandr – PhD-student of the Department of history of Ukraine, Oles Honchar Dnipro National University, 72 Gagarina Avenue, Dnipro, index 49000, Ukraine (korotaev013@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Коротаєв, О. (2022). Радянські спецслужби та утворення Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (1944-1947 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 115–126.

РАДЯНСЬКІ СПЕЦСЛУЖБИ ТА УТВОРЕННЯ ВСЕСОЮЗНОЇ РАДИ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ (1944-1947 рр.)

Анотація. Мета дослідження – на основі аналізу розсекречених документів з архівів колишнього КГБ, дослідити питання походження найбільшого союзу євангеліків СРСР – Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ); встановити роль, яку відіграли радянські спецслужби в цьому процесі. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз і синтез; метод індуктивної та дедуктивної логіки) та спеціально-історичних (історико-логічний та системно-структурний) методів. **Наукова новизна:** введено в науковий обіг ряд невідомих документів, на основі яких з'ясовано походження міжконфесійного релігійного союзу ВРЄХБ, визначено роль, яку грали радянські спецслужби в цьому процесі; розшифровано агентурні псевдоніми найцінніших агентів НКГБ-МГБ (республіканського та обласних пре-

світерів) серед євангеліків УРСР; наданий основний перелік завдань, які вони виконували на користь НКГБ-МГБ. **Висновки.** В ході дослідження встановлено, що міжконфесійний союз ВРЄХБ виник не за бажанням віруючих, а з ініціативи радянських органів держбезпеки. Цим доведено вірність гіпотези, висунутої західними та українськими істориками, на противагу радянсько-російській концепції походження ВРЄХБ. Також встановлено мету створення цього союзу. Вона полягала у прагненні НКГБ-МГБ взяти під негласний централізований контроль діяльність найбільших євангельських конфесій СРСР (євангельських християн і баптистів) та менш чисельних деномінацій (п'ятидесятників, дарбістів, тверезників, колосковців), зменшити їх чисельність, уніфікувати віровчення, секуляризувати та радянїзувати їх громади. Поставлені цілі досягалися шляхом використання агентури з числа пресвітерсько-керівного складу ВРЄХБ, яку було впроваджено на керівні посади в союзи. Органи НКГБ-МГБ виконували при цьому організуючі, контролюючі та супроводжуючі функції.

Ключові слова: НКГБ-МГБ, євангельські християни-баптисти, агентурно-оперативна діяльність, агентура, цілком таємні (секретні) документи, оперативна розробка.

SOVIET SPECIAL SERVICES AND THE ESTABLISHMENT OF THE ALL-UNION COUNCIL OF EVANGELICAL BAPTIST CHRISTIANS (1944-1947)

Abstract. *The purpose of the study is to investigate the origin of the largest union of evangelicals in the USSR – the All-Union Council of Evangelical Christian-Baptists (AUCECB); to establish the role played by the Soviet special services in this process. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis and synthesis; method of inductive and deductive logic) and special-historical (historical-logical and systemic-structural) methods. The scientific novelty – a number of completely secret documents were introduced into scientific circulation, on the basis of which the origin of the inter-confessional religious union of the AUCECB was clarified, the role played by the Soviet special services in this process was determined; the agent pseudonyms of the most valuable agents of the NKGB-MGB (republican and regional presbyters) among the evangelicals of the Ukrainian SSR were deciphered; the main list of tasks they performed for the benefit of the NKGB-MGB was provided. Conclusions.* In the course of the research, it was established that the inter-confessional union of the AUCECB did not arise at the request of the believers, but at the initiative of the Soviet state security agencies. This proves the validity of the hypothesis put forward by Western and Ukrainian historians, as opposed to the Soviet-Russian concept of the origin of the AUCECB. The purpose of creating this union is also established. It lies in the desire of the NKGB-MGB to take under covert centralized control the activities of the largest evangelical denominations of the USSR (Evangelical Christians and Baptists) and smaller denominations (Pentecostals, Darbists, teetotalers, Koloskovites), and reduce their number, unify their beliefs, secularize and Sovietize them community. The set goals were achieved through the use of agents from among the presbytery-management staff of the AUCECB, who were introduced to leadership positions in the union. At the same time, the bodies of the NKGB-MGB performed organizing, controlling, and supporting functions.

Key words: NKGB-MGB, evangelical Christians-Baptists, agent-operational activity, agency, classified (secret) documents, operational development.

Постановка проблеми. У науковій історіографії існують два протилежні погляди на питання походження найбільшого союзу євангеліків СРСР – Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (далі ВРЄХБ). Перша точка зору репрезентована працями відомих радянських/російських вчених С. Савінського (Савінский, 1999; Савінський, 2001), М. Одинцова та А. Кочетової (Одинцов, Кочетова, 2014), Т. Нікольської (Никольская, 2009) тощо. За їх твердженням це протестантське об'єднання виникло винятково з ініціативи самих віруючих як закономірне завершення тривалого процесу взаємодії двох споріднених релігійних конфесій (євангельських християн та баптистів) без втручання радянських владних структур. Їх опонентами є не менш відомі західні та українські історики – В. Заватські (Заватські, 1995), В. Войналович (Войналович, 2005), О. Бажан та Ю. Данилюк (Бажан, Данилюк, 2000а; Бажан, Данилюк, 2000b) тощо. Вони, навпаки, стверджують, що каталізатором утворення ВРЄХБ була саме радянська держава, а не приватна ініціатива віруючих.

На підтвердження висунутих гіпотез обидва табори дослідників наводять різну наукову аргументацію, однак погоджуються із тим, що питання походження радянського міжконфесійного союзу залишається все ж таки відкритим. Як зазначав російський історик Л. Митрохін, причиною цьому слугувала тривала засекреченість документів радянських спеціальних структур, які займалися впровадженням радянської атеїстичної політики. Дослідження цієї документації, у разі її розсекречення, на думку історика, змогло б пролити світло на питання походження ВРЄХБ (Митрохин, 1997, с. 400).

Зміна політичної ситуації в Україні призвела до прийняття Верховною Радою України Закону «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» (09.04.2015), що створило юридичні передумови для пошуку відповіді на питання про характер походження ВРЄХБ.

Аналіз джерел та останні дослідження. Дослідження ґрунтується переважно на архівних джерелах, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) (фонди 1–3, 9, 13, 16, 71). Окремі документи (різні статистичні дані, матеріали про роботу Уповноваженого з питань релігійних культів УРСР) акумульовані в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Державному архіві Дніпропетровської області (Держархів Дніпропетровської обл.).

Вивченням роботи радянських спецслужб у середовищі євангельських християн та баптистів (ЄХБ) займалися такі історики, як О. Бажан, Ю. Данилюк, О. Лахно (Бажан, Лахно, 2010) та О. Висовень (Висовень, 2014; Висовень, 2017; Висовень, 2021). Деякі з аспектів агентурно-оперативної роботи радянських органів держбезпеки серед цієї конфесії були також розкриті в працях Л. Бабенко (Бабенко, 2005; Бабенко, 2018), О. Тригуба (Тригуб, 2021), О. Лисенка (Лисенко, 2012) та Д. Веденєєва (Веденеев, 2016). Однак пи-

танню про походження самого союзу ВРЄХБ та ролі радянських спецслужб у цьому процесі в названих студіях не приділено достатньої уваги. Дана робота є спробою заповнити існуючі прогалини з цієї тематики.

Мета статті – на основі аналізу розсекречених документів з архівів колишнього КДБ, дослідити питання походження найбільшого союзу євангеліків СРСР – Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів; встановити роль, яку грали радянські спецслужби в цьому процесі.

Виклад основного матеріалу. 10 листопада 1944 р. офіційні радянські джерела (газета «Известия», вип. № 266 за 1944 р.), а пізніше друкований орган ВРЄХБ «Братський вісник» (1945/1), повідомили радянському суспільству про утворення нового міжконфесійного союзу євангеліків СРСР – ВРЄХБ з центром у Москві. Повідомлялося, що утворення нового релігійного союзу мало добровільний характер, а призначення його керівництва (республіканських та обласних пресвітерів) відбувалося винятково на демократичних засадах. «Дружно родину» нового союзу спочатку склали євангельські християни та баптисти, однак потім до складу ВРЄХБ увійшли Всеукраїнський та Всепольський союзи християн віри євангельської п'ятидесятників, національні братства Прибалтики (Латвії та Естонії), Союз вільних християн (дарбівців) Закарпаття, Союз християн у душі апостолів (смородинців), Союз християн-тверезників (колюсовців) та Союз церков Христових Західної Білорусі та України. Таким чином, ВРЄХБ став найбільшим релігійним об'єднанням євангеліків в СРСР та налічував у часи свого розквіту до трьох мільйонів adeptів (Синичкин, <http://www.rusbaptist>). Вказане релігійне об'єднання проіснувало майже пів століття (до лютого 1990 р.), і факт його існування завжди тлумачився радянською пропагандою та радянськими (а пізніше й більшістю російських істориків), як доказ існування свободи совісті та віросповідання в післявоєнному СРСР.

Аналіз нещодавно розсекречених документів органів НКГБ-МГБ¹, що зберігаються в ГДА СБУ (м. Київ) дозволив спростувати дані твердження. Автору вдалося встановити пряму причетність радянських спецслужб до створення ВРЄХБ та введення адміністративної структури управління цим союзом. Так, директивою НКГБ УРСР № 8180/2 від 22 вересня 1944 р. вводилася посада республіканського уповноваженого (пресвітера) ВРЄХБ² по

¹ Автор свідомо вживає аббревіатуру назв НКВД – НКГБ – МГБ – КГБ в російськомовному варіанті, солідаризуючись з думкою, що склалася у вітчизняній історіографії про їх українське походження та повну політичну і адміністративно-управлінську підпорядкованість Москві, в тому числі в питаннях формування та комплектації їх кадрового складу (Шапалов, 1997, с. 5–18). Додатковим фактором мого вибору саме такої форми написання, послугувала також наявність академічної структури (відділу) по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ при Інституті історії НАН України та одноіменного часопису («З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»), який і закріпив цю традицію. Такий підхід суголосний й вимогам українського правопису, за яким власні назви слід подавати незмінними (без перекладу).

² Посада дорівнювала чину митрополита в РПЦ.

Україні та посади обласних уповноважених (обласних пресвітерів) ВРЄХБ. За сприяння НКГБ СРСР на посаду республіканського пресвітера УРСР було призначено О. Андреева (агент «Рязанський»). Кандидатури ж для посад старших обласних пресвітерів України підбирали із числа «перевіреної агентури» вже обласні управління НКГБ (ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 208–209).

Згідно із директивою НКГБ СРСР № 157 від 12 грудня 1944 р. обласні управління НКГБ УРСР зобов'язувалися провести об'єднання помісних громад євангельських християн із баптистами та підпорядкувати їх впливу московського центру. Процес об'єднання громад наказувалося провести руками республіканського та обласних пресвітерів ВРЄХБ. «Для централізації керівництва» на чолі об'єднаних громад ЄХБ необхідно було поставити обласних пресвітерів ВРЄХБ, призначених із числа перевірених агентів НКГБ. У разі виникнення спротиву об'єднаним процесам зі сторони рядових вірян, обласні управління НКГБ повинні були придушувати їх оперативним шляхом. Кожну об'єднану громаду органи НКГБ зобов'язувалися забезпечувати надійною агентурою із числа рядових вірян (ГДА СБУ, ф. 9 СС/СР, спр. 19, арк. 223–224).

Реалізація названих директив органами НКГБ викликала жвавий протест серед віруючих (особливо баптистів, менш репрезентованих в новому союзі). Для його придушення був реалізований ряд агентурно-оперативних справ – «Евангелисты», «Мракобесы», «Уповающие», «Бурьян», «Иуды», «Пришельцы», «Фараоны» тощо (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 565, арк. 22–24, 29–31, 42; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 569, арк. 20–21, 30–31, 35–36; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 564, арк. 17). Тому вже у лютому 1946 р. об'єднання ЄХБ України під орудою Всесоюзної ради ЄХБ і створення інституту уповноважених (обласних пресвітерів) ВРЄХБ під кураторством НКГБ було завершено.

Доповідаючи у Москву про пророблену роботу, голова НКГБ УРСР С. Савченко зазначав: «з метою підпорядкування нашому впливу діяльності основної сектантської течії в Україні “євангельських християн та баптистів” нами завершено роботу зі створення інституту старших обласних пресвітерів “ВРЄХБ” та впроваджено на ці посади _____¹ із числа сектантських авторитетів» (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 565, арк. 2). Оскільки документу присвоїли високий гриф секретності, прізвища агентів у тексті не представлено. Аналізуючи інші цілком таємні документи органів НКГБ–МГБ УРСР, вдалося з'ясувати, що цими агентами в Україні були: республіканський пресвітер ВРЄХБ по УРСР О. Андреев (агент «Рязанський») (ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1103, арк. 14) та три його заступники: агент «Антип» (прізвище наразі не з'ясовано) (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 511, арк. 19), А. Міцкевич (агент «Косарев») та Д. Пономарчук (агент «Березовський») (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 564, арк. 21). На посаду обласних пресвітерів ВРЄХБ радянські спецслужби впровадили: по Київській області – Г. Аксьонова (агент «Строгий») (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 3, спр. 32, арк. 50), Дніпропетровській – М. Мельникова

¹ Так в оригіналі документу.

(агент «Миргородський») (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 2750, арк. 65), Миколаївський – Ф. Мітряєва (агентурний псевдонім не встановлено) (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 573, арк. 154), Херсонський – К. Калібабчука (агент «Петровський») (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 738, арк. 231); Закарпатський – Є. Штумпфа (агент «Альфа») (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 566, арк. 67), Львівський – С. Бричука (агент «Павлов») (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 737, арк. 13), Кам'янець-Подільський – В. Лук'янчука (агентурний псевдонім не встановлено) (ГДА СБУ, ф. 9, спр. 88, арк. 87–89; ГДА СБУ, ф. 3, оп. 1, спр. 330, арк. 59), Тернопільський – П. Теслика (агент «М») (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 2587, арк. 337) тощо.

У результаті таких дій радянських органів держбезпеки вже на 1947 р. агентурний апарат серед євангельських конфесій УРСР (3/4 з яких становили ЄХ та Б) налічував 2 392 особи (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 476, арк. 229). З аналізу документації голови Ради у справах культів (далі РСРК) УРСР П. Вільхового встановлено, що загальна чисельність керівного апарату ВРЄХБ по Україні на 1947 р. налічувала разом 1 905 осіб (1 – республіканський пресвітер; 3 – його заступники; 25 – старших обласних пресвітерів; 9 – їх помічників та 1 867 – пресвітерів помісних громад), а загальна чисельність союзу ВРЄХБ в УРСР складала близько 120 тис. осіб (ЦДАВО, ф. 4648, оп. 4, спр. 27, арк. 86).

Завдяки дослідженню змісту цілком таємних документів НКГБ-МГБ також вдалося встановити й перелік основних завдань, які виконувала їх аген тура із числа пресвітерсько-керівного складу ВРЄХБ. До них відносилися: 1) здійснення контролю за діяльністю членів, підвідомчих їм громад, з метою недопущення «антирадянських випадів» з їх боку; 2) пошук «посібників фашистів», «зрадників» батьківщини, «антивоєнників», агентири іноземних розвідок, яка могла б залишатись і діяти в релігійному середовищі після відступу нацистів; 3) виявлення та агентурна розробка громад ЄХБ (а пізніше й інших конфесій), керівництво яких не бажало реєструватися в РСРК та вступати у ВРЄХБ тощо (ГДА СБУ, ф. 9 СР/СР, спр. 19, арк. 224; ГДА СБУ, ф. 9 УР/СР, спр. 74, арк. 14; ГДА СБУ, ф. 9 УР/СР, спр. 88, арк. 87–89; ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 6, арк. 46–47; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 539, арк. 200–204; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 564, арк. 22; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 565, арк. 39, 40; ГДА СБУ, ф. 71, оп. 6, спр. 124, арк. 29–30). З документації органів НКГБ-МГБ випливає, що цей перелік завдань не був фіксованим. Їх могли змінювати відповідно до потреб оперативної необхідності або політичної обстановки в країні та за її межами. Загалом, упродовж 1945–1947 рр. антирелігійні підрозділи НКГБ-МГБ УРСР, реалізуючи дані завдання через свою аген туру, «викрили» в середовищі ЄХБ 21 «антирадянське» угруповання та заарештували 480 вірян (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 476, арк. 224).

Органи НКГБ-МГБ та РСРК ставили перед пресвітерсько-керівним складом ВРЄХБ, окрім оперативних завдань, ще й завдання суто організаційного характеру. Наприклад, від них вимагали виховувати членів ВРЄХБ у радянському дусі (т.зв. «патріотична робота»), зменшувати кількість гро-

мад ВРЄХБ та їх чисельний склад, стежити, щоб дії членів помісних громад не виходили за межі суто формального відправлення релігійних культів тощо (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 539, арк. 200–204). На виконання цих завдань Президія ВРЄХБ своїми інструктивними листами, написаними всупереч радянському законодавству про культу, зобов'язала республіканських та обласних пресвітерів через пресвітерів помісних громад закрити недільні школи при помісних громадах; заборонити участь (а пізніше і присутність) дітей на богослужіннях; зменшити кількість хрещень, обмеживши вік охрещених (осіб молодших від 18-25 років не допускали до хрещення) (ЦДАВО, ф. 4648, оп. 4, спр. 110, арк. 56); обмежити число проповідників (не більше 3-5 осіб на громаду); ввести цензуру на зміст їх проповідей (ЦДАВО, ф. 4648, оп. 4, спр. 95, арк. 31, 32) та припинити евангелізаційну діяльність і надання будь-якої матеріальної допомоги незаможним членам громади (ЦДАВО, ф. 4648, оп. 4, спр. 2, арк. 24, 50). Натомість Президія ВРЄХБ вимагала від республіканських та обласних пресвітерів розпочати через пресвітерів помісних громад «патріотичну» роботу, спрямовану на виховання підопічної пастви в радянському дусі. Для цього пресвітерів зобов'язали наполегливо запобігати спробам ухилання пастви від служби в РСЧА «зі зброєю в руках» та відзначення державних (комуністичних) свят (Міжнародного Дня робітників, Дня перемоги над Німеччиною, Дня пам'яті В. Леніна, Дня перемоги над Японією, річниці Жовтневої революції, Дня сталінської Конституції тощо) нарівні з релігійними (Братский вестник, 1945/1, с. 7; Братский вестник, 1946/2, с. 13–15). На сторінках «Братського вісника» (офіційного друкованого органу ВРЄХБ) дедалі частіше публікували заклики Президії ВРЄХБ до прояву «патріотизму» віруючими, «сумлінного виконання законів та розпоряджень уряду»; обов'язковості проходження служби в РСЧА адептами культу «зі зброєю в руках»; організації черги молитовно-патріотичних зібрань, присвячених важливим подіям в історії СРСР; прийняття участі в радянських мітингах та демонстраціях, у виборах у Верховну та місцеві ради; звершення колінопреклоненої молитви на початку богослужінь «за нашу країну – СРСР і усі народи, що її населяють, та за Радянський Уряд» тощо (ЦДАВО, ф. 4648, оп. 4, спр. 24, арк. 5; Братский вестник, 1945/1, с. 7; Братский вестник, 1945/2, с. 40; Братский вестник, 1945/3, с. 12; Братский вестник, 1946/2, с. 13–15).

Водночас, на сторінках журналу пресвітери-агенти друкували статті «патріотичного» змісту, присвячені звеличенню «Країни Рад» та її очільників – «великого вождя світового пролетаріату» Й. Сталіна та «геніального організатора», «вчителя» та «творця Радянської держави» В. Леніна (Братский вестник, 1945/1, с. 6–8, 12; Братский вестник, 1945/2, с. 3; Братский вестник, 1945/3, с. 2; Братский вестник 1946/2, с. 14). А в одному з чисел «Братського вісника», присвяченому 30-й річниці «Великого Жовтня», голова ВРЄХБ Я. Жидков взагалі провів паралель між християнською та комуністичною ідеологіями: «Чимало ясных виразів Самого Христа і Його апостолів говорять про те, що принципи, покладені в основу Жовтневої революції, близькі словами і вченню Христа і

Його апостолів, а значить і дорогі всім нам, віруючим в Христа, Спасителя нашого <...>. Ми, віруючі в Христа Ісуса, повинні добре знати, що Господь наш, керуючий народами і царствами, на місці тюрми народів – царської Росії – висунув славетний радянський лад. Це сталося на основі слів Писання <...> Бог не тільки поставив, а й зміцнив радянську державу» (Братський вестник, 1947/4, с. 5–6). В такий спосіб Я. Жидков від імені усіх adeptів ВРЄХБ висловлював повну підтримку та лояльність радянській владі, вивіщуючи її в очах тих же самих adeptів у ранг «богообраної».

Як стверджував заступник голови РСРК І. Полянського полковник НКГБ Ю. Садовський, використовуючи церкву в політичних цілях, органи НКГБ-МГБ мали на меті через РСРК, Президію ВРЄХБ та інститут її пресвітерів «висушити» та «вихолостити» діяльність помісних громад ЄХБ, звести її до суто «механічного» задоволення релігійних потреб віруючих, а самі громади – перетворити з релігійних організацій у державні радянські установи (Держархів Дніпропетровської обл., ф. 6463, оп. 1, спр. 1, арк. 42 зв.). У своїй доповіді (1947 р.), адресованій членам ЦК ВКП(б) та радянському уряду, той же Ю. Садовський зазначав, що, використовуючи Всесоюзну Раду ЄХБ, інститут її уповноважених та друкований орган «Братський вісник», РСРК (а де-факто НКГБ-МГБ) добилися в конфесійному середовищі РСРП таких результатів: «1. Майже повністю викорінені, раніше панівні, так звані антивоєнні настрої, тобто відмова від служби в армії зі зброєю в руках. Ілюстрацією цього стану є майже поголовна участь військовозобов'язаних баптистів у Вітчизняній війні та доволі широко розгорнута в громадах патріотична робота, що не припинено й дотепер; 2. Поступово вводиться чітка централізація та ієрархічна система, що займає місце колишньої фактичної децентралізації і анархічного існування окремих громад. Тільки релігійно-консультативні функції керівних колегіальних центрів, властиві їм у недалекому минулому, поступилися нині місцем твердому адміністративно-організаційному курсу, що здійснюється одноосібним представником центру, з одночасним збереженням і релігійного авторитету <...>. Цей курс, що докорінно змінює і вже змінив обриси колишнього сектантства, досить послідовно і чітко проводився ВРЄХБ через його республіканських і обласних «старших пресвітерів» (аналогічних митрополитам і єпископам православної церкви), через періодичний орган ВРЄХБ – журнал «Братський вісник» і за допомогою циркулярних листів ВРЄХБ, адресованих місцевим громадам <...>» (Германюк, 2008, с. 149).

Завдяки такій злагодженій діяльності керівництва ВРЄХБ і НКГБ-МГБ в період з 1944 по 1947 рр., за даними голови РСРК УРСР П. Вільхового, кількість громад ЄХБ УРСР скоротилася з 2 174 (110 тис. осіб) до 1 875 (95 457 осіб) (ЦДАВО, ф. 4648, оп. 4, спр. 4, арк. 81, 82). Паралельно із цим зростає кількість оперативних розробок «антирадянського» елементу в середині цих громад. Так, за даними МГБ УРСР, у 1950 р. їх співробітники розробляли за «антирадянську діяльність по сектантській лінії» вже 3 540 осіб (за 211 агентурни-

ми справами проходило – 1 635 осіб, за справами-формулярами – 1 529, за обліково-наглядовими справами – 376 осіб) (ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1102, арк. 34, 35).

Висновки. Отже, можна стверджувати, що аналіз уведених в обіг розсекречених матеріалів колишнього КГБ дав можливість встановити, що міжконфесійний союз ВРЄХБ виник не за бажанням віруючих, а з ініціативи радянських органів держбезпеки. Доведено правильність гіпотези, висунутої західними та українськими істориками, на противагу радянсько-російській концепції походження ВРЄХБ. Також встановлено мету створення цього союзу – прагнення НКГБ-МГБ взяти під негласний централізований контроль діяльність найбільших євангельських конфесій СРСР (євангельських християн і баптистів) та менш чисельних деномінацій (п'ятидесятників, дарбістів, тверезників, колосковців), зменшити їх чисельність, уніфікувати віровчення, секуляризувати та радянлізувати їх громади. Задекларовані цілі досягалися шляхом використання агентури з числа пресвітерсько-керівного складу ВРЄХБ, яку було впроваджено на керівні посади в даному союзі. Органи НКГБ-МГБ виконували при цьому організуючі, контролюючі та супроводжуючі функції.

Список використаних джерел та літератури:

Бабенко, Л. Л. (2005). Протестантські громади Буковини: репресії та переслідування 40–50-х років ХХ століття. *Краєзнавство*, 14, 78–83.

Бабенко, Л. Л. (2018). Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*, 28/1, 348–366.

Бажан, О. Г. & Данилюк, Ю. З. (2000а). *Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр.* [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”]. Київ: Інститут історії України НАН України, 329 с.

Бажан, О. Г. & Данилюк, Ю. З. (2000б). *Опозиція в Україні*. Київ: Рідний край, 616 с.

Бажан, О. Г. & Лахно, О. П. (2010). Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі євангельських християн-баптистів у 1960–1980-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1 (34), 282–300.

Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1945/1.

Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1945/2.

Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1945/3.

Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1946/2.

Братский вестник. Москва: ВСЕХБ. 1947/4.

Веденеев, Д. В. & Лисенко, О. Є. (2012). Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*, 4, 104–126.

Веденеев, Д. В. (2016). *Атеисты в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины*. Москва: Алгоритм, 496 с.

Висовень, О. І. (2017). Агентурно-оперативна та профілактична робота органів МДБ-КДБ УРСР щодо громади євангельських християн-баптистів (друга половина ХХ ст.). *Етнічна історія народів Європи*, (53), 123–129.

Висовень, О. І. (2014). Каральні заходи радянського тоталітарного режиму проти євангельських християн-баптистів УРСР (друга половина ХХ ст.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2 (43), 457–468.

Висовень, О. І. (2021). *Громади євангельських християн-баптистів радянської України в політичних, соціокультурних вимірах тоталітарної доби (40 – 80-ті рр. ХХ ст.)*: (дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Переяслав, 528 с.

Войналович, В. А. (2005). *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. Київ: Світогляд, 741 с. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Германюк, С. Г. (ред.). (2008). *Церковь должна оставаться церковью: необратимые десятилетия (1917-1937) в истории евангельского и баптистского движения*. Москва: МСЦ ЕХБ, 427 с.

Державний архів Дніпропетровської області (Держархів Дніпропетровської обл.).

Заватски, В. В. (1995). *Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны*. Москва: Гарант, 559 с.

Митрохин, Л. Н. (1997). *Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки)*. Санкт-Петербург: РХГИ, 480 с.

Никольская, Т. Л. (2009). *Русский протестантизм и государственная власть в 1905-1991 годах*. Санкт-Петербург, 356 с.

Одинцов, М. И. & Кочетова, А. С. (2014). *Конфессиональная политика в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.* Москва: Научно-политическая книга; Политическая энциклопедия, 317 с.

Савинский, С. Н. (1999). *История евангельских христиан баптистов Украины, России, Белоруссии (1867-1917)*. Санкт-Петербург: Библия для всех, 424 с.

Савинский, С. Н. (2001). *История евангельских христиан баптистов Украины, России, Белоруссии (1917-1967)*. Санкт-Петербург: Библия для всех, 441 с.

Синичкин, А. В. О динамике роста братства ЕХБ с 1945 по 1965 год. URL: <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/statist.htm> (дата звернення: 21.05.2022).

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

Шаповалов, Ю. І., Пристайко, В. І. & Золотарьов, В. А. (1997). *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи*. Київ: Абрис, 608 с.

Трыгуб, О. Р. (2021). Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in A Protestant Environment (1945 – 1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. Vol. 41: Iss. 4, Article 7. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/7> (дата звернення: 21.05.2022).

References:

Babenko, L. L. (2005). Protestantski hromady Bukovyny: represii ta peresliduvannya 40–50-kh rokov XX stolittia [Protestant communities in Bukovina: repression and persecution of the 1940s and 1950s]. *Kraieznavstvo*, 14, 78–83. [in Ukrainian].

Babenko, L. L. (2018). Protestantski konfesii v operatyvnykh rozrobkakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1940–1950-ti rr.) [Protestant denominations in the operational

developments of the Soviet state security agencies (1940s – 1950s)]. *Istoriia religii v Ukraini: Naukovyi shchorichnyk*, 28/1, 348–366. [in Ukrainian].

Bazhan, O. H. & Danyliuk, Yu. Z. (2000a). *Vyprobuvannia viroiu: Borotba za realizatsiiu prav i svobod viruiuchykh v Ukraini v druhii polovyni 1950-kh – 1980-ti rr.* [The Test of Faith: The Struggle for the Realization of the Rights and Freedoms of Believers in Ukraine in the Second Half of the 1950s and 1980s]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 329 s. [in Ukrainian].

Bazhan, O. H. & Danyliuk, Yu. Z. (2000b). *Opozytsiia v Ukraini* [Opposition in Ukraine]. Kyiv: Ridnyi kraj, 616 s. [in Ukrainian].

Bazhan, O. H. & Lakhno, O. P. (2010). Zakhody radianskykh spetssluzhb z obmezhenia opozytsiinoho rukhu v seredovyshti yevanhelskykh khrystyian-baptystiv u 1960–1980-kh rr. [Measures of the Soviet Special Services to Restrict the Opposition Movement among Evangelical Baptists in the 1960s and 1980s]. *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 1 (34), 282–300. [in Ukrainian].

Bratskiy viestnik [Fellowship Bulletin]. Moskva: VSEKhB. 1945/1. [in Russian].

Bratskiy viestnik [Fellowship Bulletin]. Moskva: VSEKhB. 1945/2. [in Russian].

Bratskiy viestnik [Fellowship Bulletin]. Moskva: VSEKhB. 1945/3. [in Russian].

Bratskiy viestnik [Fellowship Bulletin]. Moskva: VSEKhB. 1946/2. [in Russian].

Bratskiy viestnik [Fellowship Bulletin]. Moskva: VSEKhB. 1947/4. [in Russian].

Viedienieiev, D. V. & Lysenko, O. Ye. (2012). Relihiini konfesii Ukrainy yak ob'iekt operatyvnoi rozrobky nimetskykh i radianskykh spetssluzhb (1943–1945 rr.) [Religious denominations of Ukraine as an object of operational development of German and Soviet special services (1943–1945)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 104–126. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D. V. (2016). *Ateisty v mundirakh: Sovietskie spetssluzhby i religioznaia sfera Ukrainy* [Atheists in Uniforms: Soviet Secret Services and the Religious Sphere of Ukraine]. Moskva: Algoritm, 496 s. [in Russian].

Vysoven, O. I. (2017). Ahenturno-operatyvna ta profilaktychna robota orhaniv MDB-KDB URSS shchodo hromady yevanhelskykh khrystyian-baptystiv (druga polovyna XX st.) [Agency-operational and preventive work of the MGB-KGB of the USSR on the community of Evangelical Baptists (second half of the twentieth century)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, (53), 123–129. [in Ukrainian].

Vysoven, O. I. (2014). Karalni zakhody radianskoho totalitarnoho rezhymu proty yevanhelskykh khrystyian-baptystiv URSS (druga polovyna XX st.) [Punitive measures of the Soviet totalitarian regime against the Evangelical Baptists of the USSR (second half of the twentieth century)]. *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2 (43), 457–468. [in Ukrainian].

Vysoven, O. I. (2021). *Hromady yevanhelskykh khrystyian-baptystiv radianskoi Ukrainy v politychnykh, sotsiokulturnykh vymirakh totalitarnoi doby (40 – 80-ti rr. XX st.)* [Communities of Evangelical Baptists of Soviet Ukraine in the political, socio-cultural dimensions of the totalitarian era (40 – 80's of the twentieth century) (Candidate's thesis). Pereiaslav, 528 s. [in Ukrainian].

Voinalovych, V. A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutitsii v Ukraini 1940 – 1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs* [Party-State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine in the 1940s and 1960s: Political Discourse]. Kyiv: Svitohliad, 741 s. [in Ukrainian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Security Service of Ukraine Sectoral State Archive]. [in Russian].

Germanyuk, S. G. (red.). (2008). *Tserkov dolzhna ostavatsya tserkovyyu: neobratimyye desyatiletiya (1917-1937) v istorii evangeliskogo i baptistskogo dvizheniya* [The Church Must Remain the Church: Irreversible Decades (1917-1937) in the History of the Evangelical and Baptist Movement]. Moskva: MSTs EKHB, 427 s. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archives of Dnipropetrovsk region]. [in Russian].

Zavatski, V. V. (1995). *Evangelicheskoe dvizhenie v SSSR posle Vtoroy mirovoy voynyi* [Evangelical movement in the USSR after World War II]. Moskva: Garant, 559 s. [in Russian].

Mitrohin, L. N. (1997). *Baptizm: istoriya i sovremennost (filosofsko-sotsiologicheskie ocherki)* [Baptism: history and modernity (philosophical and sociological essays)]. Sankt-Peterburg: RHGI, 480 s. [in Russian].

Nikolskaya, T. L. (2009). *Russkiy protestantizm i gosudarstvennaya vlast v 1905-1991 godah* [Russian Protestantism and State Power in 1905-1991]. Sankt-Peterburg, 356 s. [in Russian].

Odintsov, M. I. & Kochetova, A. S. (2014). *Konfessionalnaya politika v Sovetskom Soyuze v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi 1941-1945 gg.* [Confessional policy in the Soviet Union during the Great Patriotic War of 1941-1945]. Moskva: Nauchno-politicheskaya kniga; Politicheskaya entsiklopediya, 317 s. [in Russian].

Savinskiy, S. N. (1999). *Istoriya evangelikh hristian baptistov Ukrainyi, Rossii, Belorussii (1867-1917)* [History of Evangelical Christian Baptists in Ukraine, Russia, Belarus (1867-1917)]. Sankt-Peterburg: Bibliya dlya vseh, 424 s. [in Russian].

Savinskiy, S. N. (2001). *Istoriya evangelikh hristian baptistov Ukrainyi, Rossii, Belorussii (1917-1967)* [History of Evangelical Christian Baptists in Ukraine, Russia, Belarus (1867-1917)]. Sankt-Peterburg: Bibliya dlya vseh, 441 s. [in Russian].

Sinichkin, A. V. *O dinamike rosta bratstva EKHB s 1945 po 1965 god* [On the growth dynamics of the ECB brotherhood from 1945 to 1965]. Retrieved from <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/statist.htm> [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Russian].

Shapovalov, Yu. I., Prystaiko, V. I. & Zolotarov, V. A. (1997). *ChK-GPU-NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty* [Cheka-GPU-NKVD in Ukraine: persons, facts, documents]. Kyiv: Abrys, 608 s. [in Ukrainian].

Trygub, O. P. (2021). Agent-Operational Activities of Soviet Security Services in A Protestant Environment (1945-1953). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. Vol. 41: Iss. 4, Article 7. Retrieved from <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/7> [in English].

Отримано: 23.05.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.127–138
УДК 327.56(533/534)«20»

ХОДЖІН Максим – аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (maximanic@gmail.com)

ORCID 0000-0001-8352-4878
Researcher ID CAF-0701-2022

HODGIN Maksym – PhD-student of the Department of World History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (maximanic@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Ходжін, М. (2022). Чинник суніто-шиїтського протистояння в зовнішньополітичній доктрині Ірану (70-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 127–138.

ЧИННИК СУНІТО-ШІЙТЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ ІРАНУ (70-ті рр. XX ст. — початок XXI ст.)

Анотація. *Мета статті* – дослідити місце та значення чинника суніто-шиїтського протистояння у зовнішньополітичній доктрині Ірану. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу та об'єктивності, всебічності і цілісності, системності та використання методів – аналізу та синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, вперше в українській історіографії доводиться, що чинник суніто-шиїтського протистояння є головним інструментом у зовнішньополітичній доктрині Ірану упродовж 70-х рр. XX ст. – початку XXI ст. **Висновки.** Автор доводить, що чинник суніто-шиїтського протистояння відіграє одну з визначальних ролей у зовнішній політиці Ірану. З початком Ісламської революції в Ірані прослідковується феномен «шиїтського відродження», що зрештою створило об'єктивну умову для перетворення цієї країни у регіонального лідера усього шиїтського руху. Після перемоги революції одним із основних напрямків зовнішньої політики стало установаження та розвиток відносин з усіма мусульманами світу. Однак основним пріоритетом цієї політики стали ісламські країни. Окрім того, у своїй зовнішній політиці керівництво Ірану використовує фактор суніто-шиїтського протистояння для реалізації власних зовнішньополітичних цілей і амбіцій, які полягали у перетворенні Ірану в провідного лідера мусульманського світу. Перемога революції під ісламськими гаслами в Ірані та встановлення режиму, при якому влада опинилася в руках шиїтського духовенства, будівництво держави за ісламською моделлю, конфронтація нового іранського режиму із США і проголошення ним зовнішньополітичного курсу на формування «ісламського світопорядку» – усе це справило велике вра-

ження на населення в інших мусульманських країнах, помітно ожививши інтерес до шиїтського ісламу, особливо серед молоді.

Ключові слова: Ісламська республіка Іран, Ісламська революція, аятола, суніто-шиїтське протистояння, зовнішня політика, «шиїтське відродження».

THE FACTOR OF SUNNI-SHIA OPPOSITION IN THE FOREIGN POLITICAL DOCTRINE OF IRAN (70s OF THE XX CENTURY – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY)

Abstract. *The purpose of the article is to investigate the place and significance of the factor of Sunni-Shia confrontation in Iran's foreign policy doctrine. The research methodology is based on the principles of concrete-historical approach and objectivity, comprehensiveness, and integrity, systematicity and the use of the methods of analysis and synthesis, historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, and problem-chronological methods. The scientific novelty lies in the fact that, for the first time in Ukrainian historiography, it is proven that the factor of Sunni-Shia confrontation is the main tool in Iran's foreign policy doctrine during the 70s of the XX century. – the beginning of the XXI century. Conclusions.* The author proves that the factor of Sunni-Shia conflict plays one of the defining roles in Iran's foreign policy. Since the beginning of the Islamic Revolution in Iran, the phenomenon of "Shia revival" has been observed, which ultimately created an objective condition for the transformation of this country into a regional leader of the entire Shia movement. After the victory of the revolution, one of the main directions of foreign policy became the establishment and development of relations with all Muslims of the world. However, the main priority of this policy became Islamic countries. In addition, in its foreign policy, the leadership of Iran uses the factor of Sunni-Shia confrontation to fulfil its own foreign policy goals and ambitions, which lied in turning Iran into a top leader of the Muslim world. The victory of the revolution under Islamic slogans in Iran and the establishment of a regime in which power was in the hands of the Shia clergy, the construction of a state based on the Islamic model, the confrontation of the new Iranian regime with the United States and its announcement of a foreign policy course for the formation of an "Islamic world order" – all of these made a great impression on population in other Muslim countries, noticeably reviving interest in Shia Islam, especially among the youth.

Key words: the Islamic Republic of Iran, Islamic Revolution, Ayatollah, Sunni-Shia confrontation, foreign policy, "Shia revival".

Постановка проблеми. Починаючи з кінця ХХ століття, чинник суніто-шиїтського протистояння вийшов за межі окремих країн Близького та Середнього Сходу й перейшов на новий рівень світової геополітики. Посилення зазначеного чинника, в першу чергу була зумовлена Ісламською революцією в Ірані у 1978-1979 рр.

Ця революція, викликана соціально-економічними та політичними причинами, набула релігійної шиїтської форми та спровокувала політизацію й інтернаціоналізацію протистояння між сунітами й шиїтами. Оскільки шиїти у більшості країн ісламського світу складають найменш забезпечену частину населення, вони виявилися готовими до закликів, які лунали в ході іранської революції. Досягнення цієї революції спричинили активізацію

діяльності шиїтського населення країн Арабського Сходу, що усвідомило – зміни можливі та ісламська альтернатива капіталізму і соціалізму не лише реально досяжна, але й ефективна.

З того часу ми прослідковуємо феномен «шиїтського відродження», що, в свою чергу, призвело до чергового загострення проблеми світового тероризму та екстремізму (Мельянцеv, 2011, с. 170). Окрім того, активізація суніто-шиїтського протистояння негативно впливає на сучасну соціально-економічну та безпекову ситуацію серед країн Близького та Середнього Сходу. Тому дослідження процесу використання чинника суніто-шиїтського протистояння в зовнішньополітичній доктрині Ірану є надзвичайно важливим і актуальним, як з позиції наукового інтересу, так і з позиції практичного використання отриманих знань при формуванні Україною власної виваженої та ефективної політики стосовно арабських країн.

Аналіз джерел та останні дослідження. У вітчизняній історіографії проблема суніто-шиїтського протистояння у зовнішній політиці Ірану досліджена недостатньо. Дотично нею займалися Я. Завада, М. Якубович, С. Зінько. Проблематика, якій присвячене наша стаття, займає вагоме місце в діяльності провідних арабських центрів та іранських дослідників. Особливо тут слід відзначити роботу Центру стратегічних досліджень Перської затоки у Лондоні, а також Бахрейнський та Еміратський центри стратегічних досліджень. Серед джерел – Конституція Ісламської Республіки Іран, митне право Ради співробітництв арабських держав Перської затоки, «Секретні документи Агентства військової розвідки США».

Мета статті – дослідити місце та значення чинника суніто-шиїтського протистояння у зовнішньополітичній доктрині Ірану.

Виклад основного матеріалу. Посилення ролі ісламу в політично-му житті багатьох країн ісламського світу почалося приблизно в середині 1960-х рр., тобто задовго до революції в Ірані (Ихсаноглу, 2013, с. 96). Серед факторів, які спричинили «ісламське пробудження», виділяють такі:

- очевидні ознаки кризи як західної, так і радянської моделей розвитку, на які орієнтувалася політична еліта у більшості мусульманських держав;
- поразка арабських країн у Шестиденній війні з Ізраїлем у 1967 р., яке підірвало вплив націоналістичних (світських) ідеологій, у тому числі насеризма і баасизма серед широких кіл населення мусульманських країн, і люди стали звертатися до ісламу у пошуках відповіді на актуальні питання буденного життя;
- невдачі міждержавних об'єднувальних процесів серед ісламських країн на національній основі (арабська єдність (панарабізм), інтеграція Магрибу), перед лицем інтеграції, що поглиблювалася на заході;
- значна фінансова допомога і певний політичний вплив, який здобули в зоні поширення ісламу Саудівська Аравія, Кувейт, Лівія й інші держави,

які у своїй зовнішній політиці дотримувалися курсу на мусульманську солідарність й активно допомагали ісламістським рухам в арабських країнах (Рагімова, 2008, с. 104).

Сама ж Ісламська революція в Ірані лине прискорила цей процес, надавши йому нової динаміки. Як наслідок у країні не лише відбулася зміна державного устрою (головою держави став духовний лідер – імам Хомейні) та політичної системи (норми життя регламентувалися шариатом, введеним у ранг закону), а й правлячого режиму. Окрім того, іранська революція вирішила проблему теології влади з позиції шиїзму й тим самим поставила головну зовнішньополітичну мету Ірану, що полягала в експорті Ісламської революції (Аль-Мусави, 2012, с. 21-22)

Після перемоги революції 9-11 лютого 1979 р. і проголошення 1 квітня того ж року Ісламської Республіки Іран (ІРІ) усе іранське суспільство було піддане тотальній ісламізації, з метою створення єдиної мусульманської общини – умми. У лютому 1979 р. новий духовний лідер ІРІ Р. Хомейні видав указ прем'єр-міністра Ірану Базаргана, який зобов'язував, провести загальнонаціональний референдум про майбутній державний устрій. На голосування виносилося тільки одне питання: чи «Згодні Ви із встановленням в Ірані ісламської республіки?». Слід зазначити, що ряд світських і релігійних діячів виступали проти подібного формулювання, пропонуючи такі назви, як «народно-демократична республіка» або «ісламська демократична республіка» (Defense Intelligence Agency Secret Documents, 2013, р. 1–3) Проте більше 90% населення, що брало участь у плебісциті позитивно відповіли на поставлене питання. Такий результат пояснюється тим, що для більшості жителів Ірану голосування за абстрактну «ісламську республіку» стало своєрідним відходом від монархічного минулого.

Загалом, своїм кінцевим успіхом у боротьбі за владу, Р. Хомейні та його послідовники повинні завдячувати, сформованій у попередній період єдності релігійного крила ісламського революційного руху, який заперечував його світську складову (Иран в мировой политике, 2017, с. 110–111). В подальшому, саме шиїтські релігійно-політичні ідеї та принципи діяльності склали основу та визначили головні особливості нової внутрішньої та зовнішньої політики держави. Вони ж сприяли також вирішенню соціального конфлікту у тогочасному іранському суспільстві, а також приведенню до влади «законодавця» (в даному випадку Р. Хомейні), який не був пророком, однак якого його послідовники за шиїтською традицією називали імамом.

Слід зазначити, що корінь основних догматів ідеології ісламської революції в Ірані тягнеться до раннього шиїтського ісламу. Ідеологи шиїзму, у тому числі й аятола Хомейні, у своїх проповідях і творах постійно покликалися на праці середньовічних авторитетних шиїтів, наприклад, таких, як історик і тлумач Корана з Куфи Джабір бін Язид аль-Джуфи, який одним з перших почав інтерпретувати деякі аяти Корана – натяк на Алі бін Абу Таліба (Аль-Мусави, 2012, с. 21-22).

Окрім того, іслам шийтського тлумачення у вирі революції породив унікальне явище іранського націоналізму, кинувши виклик не лише тогочасним країнам Близького та Середнього Сходу, але й світському культурницькому домінуванню у регіоні (Игнатенко, 2005, с. 34). Розроблена та втілена у життя концепція ісламської держави базувалась на ідеї безпосередньої участі шийтських духовних лідерів в управлінні. Сам імам Хомейні не займав ніяких офіційних посад, однак був визнаний усіма в якості рахбара («керівника») Ісламської Республіки (Common Customs Law, 2013). Своєю ідеєю створення держави виключно ісламського способу правління Хомейні кинув виклик усім тогочасним усталеним державотворчим традиціям, відмовившись, як від західної моделі загальної лібералізації та демократизації, так і від східної соціалістичної. У своїх промовах він наголошував на кардинальній відмінності ісламського правління від марксистської доктрини, що, у свою чергу, не були схожі й на інші відомі форми правління (Ислам: религия, 1984, с. 109).

Основні положення концепції ісламської влади Р. Хомейні були викладені в його книзі «Ісламська влада: правління богослова-правника». У цій книзі він доводив, що ісламська влада сприятиме створенню суспільства «влади всезагальної справедливості на землі» під управлінням (велайат) «справедливого факіха», здійсненню влади закону, який є одночасно і «наказом», і «приписом» Бога, а також спроможний тримати під своїм контролем всіх індивідів та ісламський уряд й створити владу всезагальної справедливості на землі» (Ислам: религия, 1984, с. 30–31).

Як бачимо, концепція ісламської влади Хомейні відноситься до шийтської ідеологічної системи світоглядного характеру, оскільки її основні параметри визначаються специфікою використання в ній «принципів релігії» (осул-е-дин) і «приписів релігії» (фору¹-е дин). У ній зберігається від попередньої шахської системи триєдина структурність, яка об'єднує в собі «божественно-соціальне-особистісне», однак принципово змінюється їхній зміст – зі світсько-монархічного до ісламського. При цьому, характерною рисою концепції Хомейні є ідея богообраності іранського народу під керівництвом мудрого керівника – носія божої благодаті. У своїх поглядах імам Хомейні поєднував ідеї мусульманської єдності з уявленнями про особливу місію мусульман, месіанську роль шийтського ісламу в ІРІ, що визначило перманентний характер ісламської революції і поставило в центр теоретичних побудов антагонізм між пригніченими й обездоленими (в лексиконі Р. Хомейні, мостазефін) з одного боку, і «пригнічувачами» чи «високомірними» (мостакберін), – з іншого.

Тут нам слід зазначити, що далеко не всі провідні представники шийтського духовництва з ентузіазмом сприймали теократичну модель управління державою. Серед незгодних з позицією Хомейні найбільш помітною фігурою був аятола Шаріатмадарі. Він вважав, що ісламське вчення не допускає активної та безпосередньої участі релігійних авторитетів у політичних процесах. З цього приводу, Шаріатмадарі неодноразово піддавав критиці по-

гляди Р. Хомейні і в цілому негативно сприймав факт прийняття ним титулу «імам», який в ув'язненні шіїтів зазвичай асоціювався з дванадцятим імамом Махді, пришествя якого віруючі шіїти чекали в майбутньому. Прибічники Шаріатмадарі неодноразово вступали у пряме протистояння з послідовниками Хомейні, головним чином представлених вихідцями з бідних традиційних верств суспільства.

Проте після гострої політичної боротьби на початку 80-х рр. XX ст. Шаріатмадарі був дискредитований своїми зв'язками з учасниками антиурядової змови на чолі з міністром закордонних справ Готбзаде й усунутий від влади (Разливаев, 2009, с. 119–120).

Стосовно зовнішньої політики ІРІ, то у її основу була покладена ідея протидії всім проявам пригнічення та несправедливості, що склала другий важливий принцип ісламської революції, який слідом за принципом «ні Захід, ні Схід – Іслам» визначив глобальні виміри зовнішньої політики країни. Вищезазначені принципи знайшли найбільш повне своє вираження в гаслі революції «Незалежність» (естеглал). У відповідності до цього гасла, Іран ніколи не був колонією і під «незалежністю» розумілася перш за все його вільна та ініціативна політична воля, як норма участі в міжнародних справах, яка забезпечує незалежність країни від впливу наддержав (Іслам: релігія, 1984, с. 203). В сучасній дипломатії ІРІ ця особливість зовнішньої політики проявилася у формуванні дипломатичної лінії Тегерану по відношенню до двохсторонніх, регіональних і світових проблем.

Слід зазначити, що після перемоги ісламської революції в Ірані, одним із основних напрямків зовнішньої політики ІРІ стало встановлення та розвиток відносин з усіма мусульманами світу. Однак основним пріоритетом цієї політики стали ісламські країни. Тут слід зазначити, що аятолла Хомейні поділяв країни «на ісламські та країни з неісламською владою в ісламських країнах» (Dr. Diwan Taskheer Khan, 2017, p. 45). У відповідності до цього підходу, в залежності від оцінки характеру правлячих режимів та їхньої зовнішньополітичної орієнтації всі країни ісламського світу в ІРІ почали поділятися на братні, дружні, нейтральні, ворожі.

Концепція зовнішньополітичної доктрини Ірану була найбільш повно відображена у прийнятій 15 листопада 1979 р. Конституції ІРІ (Конституція Ісламської Республіки Іран, 1989). У ній зовнішній політиці Ірану присвячено десятий розділ під назвою «Зовнішня політика», який складається з чотирьох статей (ст. 152–155). Так, у ст. 152 Конституції містяться основні принципи зовнішньої політики ІРІ, зокрема зазначається, що «Зовнішня політика Ісламської Республіки Іран заснована на запереченні всіх сфер і територіальної цілісності, захисті прав усіх мусульман і неприйняттю на себе будь-яких зобов'язань гегемонічних держав (до яких перш за все відносилися СРСР і США. – Авт.)», на мирних взаємовідносинах з державами, які не мають ворожих намірів стосовно Ірану» (Конституція Ісламської Республіки Іран, 1989).

Важливе значення для розуміння особливостей зовнішньої політики ІРІ як інструменту для реалізації його «всесвітньої місії» має ст. 154, в якій визначена основна зовнішньополітична мета Ісламської Республіки Іран – «благоженство (са'адат) людини», що реалізується для кожного жителя планети, і право всякого народу на «незалежність, свободу, владу істини і справедливості» (Конституція Ісламської Республіки Іран, 1989).

Крім того, в основу зовнішньої політики Ірану також була покладена ідея «експорту революції», яка, з одного боку виходила із розробленої аятолою Хомейні монової шіїтської ідеології, а з іншого боку була своєрідним прикриттям геополітичних амбіцій Ірану, спрямованих на досягнення статусу регіонального лідера на Близькому та Середньому Сході. Під гаслами захисту пригнічених мусульманських народів (під якими розумілися перш за все представники шіїтського віросповідання. – Авт.) Тегеран почав вести активну діяльність у міжнародних організаціях і недержавних проєктах, основним завданням яких було об'єднання мусульман й активізація їх на боротьбу проти засилля США у Перській затоці (Алиев, 2002, с. 102). Ця зовнішня політика отримала в регіоні широку міжнародну підтримку саме з боку шіїтів, оскільки вони у більшості країн ісламського світу склали найбільш безправну частину населення, і тому виявилися сприйнятливими до закликів іранських лідерів.

Слід також зазначити, що для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей ІРІ мала саму потужну в регіоні Перської затоки економіку та армію, а також значний людський потенціал, який нараховував 72 млн. осіб у 2010 р., половину з яких становила молодь до 20 років, здійснювала контроль за стратегічно важливими транспортними комунікаціями, виходом до моря, яскравим цивілізаційним спадком тощо. Поряд з цим керівництвом країни намагалося зберегти за нею другу позицію в системі ОПЕК до 2015 р. (7% виробництва і експорту нафти на світових енергетичних ринках), зайняти перше місце до 2025 р. в економіці, науці і технологіях у регіоні, стати «ісламською Японією» (Іран в мировій політиці, 2017, с. 207).

На початку 80-х рр. ХХ ст. іранська державна ідеологія прагне зробити акцент на двох чинниках, а саме на революційності Ірану та універсальному характері іранської моделі державного устрою, оскільки в Конституції зазначено створення зразкового ісламського суспільства на основі ісламських шіїтських приписів. Іранські апологети прагнуть не лише підтвердити вищі досягнення ісламської революції та їх всесвітнє значення, але й довести єдність Ірану з усією мусульманською уммою. Саме з цих міркувань Іран не визначається як шіїтська держава. У конституції відмічено, що «офіційною релігією Ірану є іслам джафаритського толку, що визнає існування 12 імаму, і цей принцип назавжди залишається незмінним. Інші ісламські вірування, зокрема ханафитське, шафіїтське, маликітське, ханбалітське і зейдитське, користуються повною повагою» (Марьясов, 1985, с. 10–11).

Ісламська Республіка Іран ставиться ними в один ряд з іншими напрямами й богословськими школами в ісламі, тим самим акцентуючи увагу на

єдності усіх мусульман і можливості для ІРІ зайняти особливе положення в політичному світі ісламу. Зафіксоване в Конституції ІРІ положення про те, що законотворчість, яка визначає принцип соціального управління, відповідає положенням Корану і Суні, покликане підтвердити нерозривний зв'язок Ірану з мусульманською спільнотою (Wehrey, 2008, p. 78).

Цей принципово важливий момент іранської ідеології знаходить широке застосування в зовнішній політиці. Так, згідно з доктриною аятоли Хомейні, в ісламській державі, що забезпечує рівність людей перед Аллахом, заможні громадяни виховані в душі ісламських норм поведінки, не можуть зловживати своїм капіталом, знанням і політичною владою, оскільки повинні будувати керуватися «добрими почуттями» (Wehrey, 2008, p. 89).

Важливо зазначити, що лідер іранської революції ніколи не підкреслював шийтський характер революції. Він завжди акцентував увагу на її загальноісламському утриманні революції, прагнучи переконати усю мусульманську умму в такому: попри те, що перша в історії ісламська революція була здійснена силами шийтів, проголошена в Ірані держава є саме «ісламською» в тому сенсі, який вкладають у це слово усі мусульмани, незалежно від течії або мазхаба (Warner, 2016).

Серйозною перевагою іранської моделі є те, що, будучи мало залежним від Заходу, зокрема, від США, Іран демонструє високу міру інтегрованості своєї економіки у світову систему господарювання, а також незалежність у зовнішній політиці, особливо у вибиранні засобів і методів реалізації своїх інтересів на світовій арені. Окрім цього, глобальною зовнішньополітичною метою Ірану є формування «великого простору» Ірану у рамках ірано-шийтської цивілізації.

Проте варто зазначити, що є цілком правомірно говорити про цілі Ірану в створенні єдиного «шийтського світу». ІРІ проводить «паншийтську» політику, що спрямована на захист шийтських общин регіону. На початку XXI ст. іранський вплив найбільш активно проявляється переважно серед шийтів-імамитів (тобто серед шийтів Іраку, Лівану, Кувейту, Бахрейн, Саудівської Аравії, Йорданії, Афганістану).

Загалом, якщо проаналізувати досвід експорту Ісламської революції в інші країни, і перш за все в ісламські держави, який здійснювався різнорізними засобами: військовим насиллям в Іраці, Лівані, Афганістані, напіввійськовими, охоплюючи терор та підіривну діяльність (Саудівська Аравія, Кувейт, Бахрейн, Об'єднані Арабські Емірати), а також мирними, шляхом пропаганди ісламу в Туреччині, Пакистані, Омані, Дубаї тощо. В результаті цієї політики Іран опинився у фактичній ізоляції не тільки від США та СРСР, а й навіть країн-учасників Руху неприєднання. Все це змусило іранське керівництво піддати свою зовнішньополітичну доктрину суттєвій корекції.

Починаючи з 1989 р., у зв'язку з приходом до влади нового рахбара А. Хаменеї, а також правління президентів ІРІ А.А. Хашемі-Рафсанжани (1989-1997 рр.) і М. Хатамі (1997-2005 рр.), була розроблена нова концеп-

ція зовнішньої політики Ірану. На відміну від попереднього періоду, ця концепція відзначалася своєю поміркованістю, з неї були вилучені найбільш радикальні положення, які були пов'язані з «експортом ісламської революції» воєнними та напіввоєнними методами, замінивши їх положеннями духовно-культурницької пропаганди ісламу та економічної співпраці. Сам Хаменеї з цього приводу зазначав, що Іран «іде по шляху творчого будівництва і відновлення своєї економіки», а «ісламська умма прагне отримати віру в себе, свою релігійну гідність і незалежність». Задля досягнення цієї мети рахбар ІРІ намагався створити об'єднаний фронт ісламських країн від Індонезії до Північної Африки» (Shanahan, 2000, р. 3).

Фактично Хаменеї започаткував період прагматичної дипломатії в історії сучасного Ірану. Ця політика, загалом була направлена на вихід країни з міжнародної ізоляції, через пошук спільних інтересів із сусідніми країнами. Крім того, сама зовнішня політика була переорієнтована із «експорту революції» на забезпечення власної внутрішньої безпеки та територіальної цілісності Ірану, а також на підтримку з ними добросусідських відносин з межуючими державами.

Після приходу до влади в 1997 р. М. Хатамі висунув концепцію «діалогу цивілізацій», яка виходячи з основних постулатів шіїтського віровчення, була структурована на три рівні:

- внутріісламського світу;
- міжісламською і західною (християнською) цивілізаціями;
- ісламом й іншими цивілізаціями та конфесіями (Mohammad Khatami, 2001, с. 89–90).

Одним з центральних положень концепції М. Хатамі стало твердження, про те, що лише ті культури і цивілізації змогли вижити і в подальшому розвиватися, які володіли вмінням «говорити», «слухати», і «розуміти» (Тронов, 2007, с. 31) На його думку, діалог у межах світу ісламу повинен вестися в ім'я повернення «в спільний ісламський дім» усіх мусульманських народів і створення «ісламського громадянського суспільства» (Іран в мировій політиці, 2017, с. 225). Хатамі також став першим з президентів ІРІ, який виступив за пошук діалогу та примирення між шіїтами і сунітами.

Однак, незважаючи на всі ці, на перший погляд миролюбиві ініціативи, головною метою ІРІ при президентстві Хатамі й надалі залишалося досягнення Іраном регіонального лідерства. Шлях до цього лідерства ним вбачався у виході ІРІ з міжнародної ізоляції. Активній реалізації цієї політики завадили трагічні події 11 вересня 2001 р. в США. Після них більшість країн регіону слідом за самими США посилили свій тиск на Іран. Як результат у релігійному керівництві Ірану, знову почали отримувати верх сили, які виступали за відновлення політики «експорту революції». Однак, це не принесло ні самій державі, ні її жителям ніякого позитиву, а лише затримало процес виходу ІРІ з міжнародної ізоляції.

Висновки. Таким чином, перемога революції під ісламськими гаслами в Ірані та встановлення режиму, при якому влада опинилася в руках шіїтського духовенства, будівництво держави по ісламській моделі, конфронтація нового іранського режиму із США та проголошення їм зовнішньополітичного курсу на формування «ісламського світопорядку» – усе це справило велике враження на населення в інших мусульманських країнах, помітно ожививши інтерес до шіїтського ісламу, особливо серед молоді. У всьому ісламському світі та за його межами різко зросла активність рухів, які згодом отримали назву «фундаменталістських». Розробляючи свою зовнішньополітичну доктрину, керівництво ІРІ намагалося максимально використати чинник суніто-шіїтського протистояння для вирішення власних проблем і зовнішньополітичних амбіцій, які полягали у перетворенню Ірану у провідного лідера мусульманського світу.

Список використаних джерел і літератури:

- Алиев, А. А.** (2002). *Иран vs Ирак: история и современность*. Москва: МГУ, 199 с.
- Аль-Мусави, Х.** (2012). *Лицо шиизма* (перевод с арабского книги «Сначала Аллах, потом история. Раскрытие тайн и оправдание пречистых имамов»). URL: https://issuu.com/badr_/docs/lico_shiizma (дата звернення: 04.03.2022).
- Игнатенко, А. А.** (2005). *Расколота умма в ожидании страшного суда. Нужна ли реформа исламу: материалы*. Казань, 119 с.
- Ислам: религия, общество, государство: сб. статей.* (1984). Москва, 290 с.
- Ихсаноглу, Э.** (2013). *Исламский мир в новом веке. Организация Исламского сотрудничества: монография*. Москва: ИВ РАН, 416 с.
- Конституція Ісламської Республіки Іран.* (1989). URL: https://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/law-library-files/Iran_Constitution_en.pdf (дата звернення: 12.11.2021).
- Марьясов, А. Г.** (1985). *Внешняя политика и дипломатия ИРИ (1979-1983 гг.): (автореф. дисс. ... канд. ист. наук)*. Москва, 23 с.
- Мамедов, Н. М.** (ред.). (2017). *Иран в мировой политике. XXI век / М.С. Каменева, И.Е. Федорова и др.* Москва: РАН; Изд. Воробьев А.В., 260 с.
- Мельянцеv, В. А.** (2011). *Причины кризиса в арабском мире. Восточная аналитика*, 2, 165–176.
- Рагимова, А. Ф.** (2008). *Политизация ислама в современной историографии. Историография общественных и политических движений в XX столетии: тенденции и проблемы*. Москва, 104 с.
- Разливаев, А. А.** (2009). *Исламский фактор в Турции и его влияние на вступление в Европейский Союз: (дисс. ... канд. пол. наук: 23.00.04)*. Москва, 191 с.
- Тронов, А.** (2007). *Иран, его арабские соседи и их отношение к ядерным амбициям ИРИ. Азия и Африка сегодня*, 1, 31–34.
- Common Customs Law of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf: Common Customs Law for GCC States. United Arab Emirates Federal Custom Authority. URL: <https://www.fca.gov.ae/en/homerightmenu/pages/gccstates.aspx?SelectedTab> (дата звернення: 05.01.2022).

Defense Intelligence Agency Secret Documents: Syria: Muslim Brotherhood. May 1982/ Document/Author:(b)(3):10USC424. URL: <https://syria360.files.wordpress.com/2013/11/dia-syria-muslimbrotherhoodpressureintensifies-2.pdf> (дата звернення: 07.02.2022).

Dr. Diwan Taskheer Khan. Mu'tazilaism. (2017). An Introduction to Rationality in Islam / International Journal of Engineering and Applied Sciences, Vol-4 – Issue-10. URL: https://www.ijeas.org/download_data/IJEAS0410018.pdf. (дата звернення: 12.11.2021).

Shanahan, R. «Iranian foreign policy under Rouhani». Sydney NSW 2000 Australia/ Lowy Institute for International Policy. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/188299/iranian-foreign-policy-under-rouhani.pdf> (дата звернення: 05.01.2022).

Warner, B. (2016). The Islamic Doctrine of Christians and Jews. В. *Center for the study of political Islam Czech Republic*, 2016. 4 p.

Wehrey, F. (2008). Saudi-Iranian Relations Since the Fall of Saddam: Rivalry, Cooperation and Implications for U.S. Policy. *Santa Monica, CA: RAND Corporation*, 130 p.

References:

Aliyev, A. A. (2002). *Iran vs Irak: istoriya i sovremennost'* [Iran vs Iraq: history and modernity]. Moskva: MGU, 199 s. [in Russian].

Al'-Musavi, KH. (2012). *Litsa shiizma* (perevod s arabskogo knigi «Snachala Allakh, potom istoriya. Raskrytiye tain i opravdaniye prechistyykh imamov» [The face of Shiism (translation from Arabic of the book "First Allah, then history. Revealing the secrets and justifying the pure imams)]). Retrieved from https://issuu.com/badr_/docs/lico_shiizma. [In Russian].

Ignatenko, A. A. (2005). *Raskolotaya umma v ozhidanii strashnogo suda. Nuzhna li reforma islamu* [A divided ummah awaiting a terrible judgment. Does Islam need a reform?]: materialy. Kazan', 119 s. [in Russian].

Islam: religiya, obshchestvo, gosudarstvo [Islam: religion, society, state]: sb. statey. (1984). Moskva, 290 s. [in Russian]

Ikhsanoglu, E. (2013). *Islamskiy mir v novom veke* [Islamic world in the new century]. *Organizatsiya Islamskogo sotrudnichestva: monografiya*. Moskva: IV RAN, 416 s. [in Russian].

Konstitutsiya Islams'koyi Respubliki Iran [Constitution of the Islamic Republic of Iran]. (1989). URL: https://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/library-files/Iran_Constitution_en.pdf [in Ukrainian].

Mamedov, N. M. (Ed.). (2017). *Iran v mirovoy politike. XXI vek* [Iran in world politics. XXI century] / M.S. Kameneva, I.Ye. Fedorova i dr. Moskva: RAN; Izd. Vorob'yev A.V., 260 s. [in Russian].

Mar'yasov, A. G. (1985). *Vneshnyaya politika i diplomatiya IRI (1979-1983 gg.)* [Foreign policy and diplomacy of Iran (1979-1983)]: (Extended abstract of Candidate's thesis). Moskva, 23 s. [in Russian].

Me'lyantsev, V. A. (2011). *Prichiny krizisa v arabskom mire* [Causes of the crisis in the Arab world]. *Vostochnaya analitika*, 2, 165–176. [in Russian].

Ragimova, A. F. (2008). *Politizatsiya islama v sovremennoy istoriografii* [Politization of Islam in modern historiography]. *Istoriografiya obshchestvennykh i politicheskikh dvizheniy v XX stoletii: tendentsii i problemy*. Moskva, 104 s. [in Russian].

Razlivayev, A. A. (2009). *Islamskiy faktor v Turtsii i yego vliyaniye na vstupleniye v Yevropeyskiy Soyuz* [The Islamic factor in Turkey and its impact on accession to the European Union]: (Candidate's thesis). Moskva, 191 s. [in Russian].

Tronov, A. (2007). Iran, yego arabskiye sosedi i ikh otnosheniye k yadernym ambitsiyam IRI [Iran, its Arab neighbors and their attitude towards nuclear ambitions of the Islamic Republic of Iran]. *Aziya i Afrika segodnya*, 1, 31–34. [in Russian].

Common Customs Law of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf: Common Customs Law for GCC States. United Arab Emirates Federal Custom Authority. Retrieved from <https://www.fca.gov.ae/en/homerightmenu/pages/gccstates.aspx?SelectedTab> [in English].

Defense Intelligence Agency Secret Documents: Syria: Muslim Brotherhood. May 1982/ Document/Author:(b)(3):10USC424. Retrieved from <https://syria360.files.wordpress.com/2013/11/dia-syria-muslimbrotherhoodpressureintensifies-2.pdf> [in English].

Dr. Diwan Taskheer Khan. Mu'tazilaism. (2017). An Introduction to Rationality in Islam / International Journal of Engineering and Applied Sciences, Vol-4 – Issue-10. Retrieved from https://www.ijeas.org/download_data/IJEAS0410018.pdf [in English].

Shanahan, R. «Iranian foreign policy under Rouhani». Sydney NSW 2000 Australia/ Lowy Institute for International Policy. Retrieved from <https://www.files.ethz.ch/isn/188299/iranian-foreign-policy-under-rouhani.pdf> [in English].

Warner, B. (2016). The Islamic Doctrine of Christians and Jews. B. *Center for the study of political Islam Czech Republic*, 2016. 4 p. [in English].

Wehrey, F. (2008). Saudi-Iranian Relations Since the Fall of Saddam: Rivalry, Cooperation and Implications for U.S. Policy. *Santa Monica, CA: RAND Corporation*, 130 p. [in English].

Отримано: 22.05.2022

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.139–154

УДК 930(477.83/.86)

КУЦИЙ Іван – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вулиця Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, індекс 46000, Україна (kutsyy@ukr.net)

ORCID 0000-0002-3556-1962

Researcher ID H-4431-2017

KUTSYI Ivan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 Maksyma Kryvonosa Street, Ternopil, index 46000, Ukraine (kutsyy@ukr.net)

КУЦА Ольга – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри теорії та методики української і світової літератури Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вулиця Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, індекс 46000, Україна (kop050953@tnpu.edu.ua)

ORCID 0000-0002-6147-2410

Researcher ID 3308214/olga-kutsa/

KUTSA Olga – Doctor of Philological Sciences, Professor, Professor of the Department of Theory and Methodology of Ukrainian and World Literature of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 Maksyma Kryvonosa Street, Ternopil, index 46000, Ukraine (kop050953@tnpu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Куций, І., Куца, О. (2022). Михайло Драгоманов і галичани: ще раз про «дисонанси» у взаєминах. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 139–154.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І ГАЛИЧАНИ: ЩЕ РАЗ ПРО «ДИСОНАНСИ» У ВЗАЄМИНАХ

Анотація. У статті конкретизовано основні етапи світоглядної еволюції М. Драгоманова у призмі його взаємин з діячами українського руху в Галичині. Акцентовано на специфіці рецепції цієї еволюції, на фактах відмови лідера від обще-

русизму та його переходу до нового виду українства. Виокремлено суперечності та непослідовності драгоманівських концепцій, які спричинили незгоди у середовищі галичан. **Метою** статті є аналітико-синтетичний розгляд складних стосунків М. Драгоманова із галицькою інтелігенцією у контексті суспільно-політичних трансформацій 70–80-х років XIX ст. **Методологічні** засади дослідження базуються на реалізації антропологічного підходу. Застосовано імагологію як стратегію дослідження образів «свого-чужого». У статті використано системний, генетичний, біографічний, просопографічний, герменевтичний та інші методи дослідження. **Науковою новизною** статті є певне переакцентування причин «задириливих» стосунків між Драгомановим і галичанами, а також увиразнення на тлі цих взаємин еволюції драгоманівських поглядів на сутність національного початку. У **висновках** зазначено, що діяльність М. Драгоманова у Галичині започаткувала новий етап у розвитку надніпрянсько-галицьких взаємин. Акцентовано, що їх загострення між Драгомановим і галичанами зумовлене цілим рядом причин: драгоманівським раціоналізмом та антиклерикалізмом, його пропагандою общеруських засад, настійливим підкреслюванням переваг російської літератури, не завжди коректними і реальними вимогами впровадження новоевропейського реалізму у складний контекст галицьких реалій. Підсумовано, що найголовнішими із причин стали драгоманівський характер та завчасна (Франко) поява Драгоманова на передньому плані галицько-надніпрянських взаємин.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, Галичина, новоевропейська доктрина, полеміка, українство, общерусизм, громадсько-політична тактика, драгоманівський характер.

MYKHAILO DRAHOMANOV AND HALYCHANS: ONCE AGAIN ABOUT THE "DISSONANCES" IN RELATIONSHIPS

Abstract. The article specifies the main stages of M. Drahomanov's worldview evolution in the light of his relations with the figures of the Ukrainian movement in Halychyna. Emphasis is placed on the specifics of the reception of this evolution, on the facts of the leader's rejection of All-Russianism and his transition to a new type of Ukrainianism. The contradictions and inconsistencies of Drahomanov's concepts, which caused disagreements among Halychans, are singled out. **The purpose of the article** is an analytical and synthetic review of the complex relations between M. Drahomanov and the intelligentsia of Halychyna in the context of social and political transformations in the 70s and 80s of the XIX century. **The methodological** foundations of the research are based on the implementation of an anthropological approach. Imagology is applied as a strategy for researching images of "one's own and another's". The article uses systemic, genetic, biographical, prosopographical, hermeneutic, and other research **methods**. **The scientific novelty** of the article is a certain re-emphasis on the reasons for the "pesky" relations between Drahomanov and Halychans, as well as the expression against the background of these relations of the evolution of Drahomanov's views on the essence of the national origin. **The conclusions** indicate that M. Drahomanov's activities in Halychyna initiated a new stage in the development of Dnipro Ukraine-Halychyna relations. It is emphasized that their aggravation between Drahomanov and Halychans is caused by a number of reasons: Drahomanov's rationalism and anti-clericalism, his propaganda of all-Russian principles, the persistent emphasis on the advantages of Russian literature, not always correct and realistic requirements for the introduction of new European realism into the complex context of Halychyna realities. It was concluded that

the most important reasons were Drahomanov's character and the early (Franko) appearance of Drahomanov at the forefront of Dnipro Ukraine-Halychyna relations.

Key words: *Mykhailo Drahomanov, Halychyna, new European doctrine, polemic, Ukrainianism, all-Russianism, social and political tactics, Drahomanov's character.*

Постановка проблеми. Проблема взаємин між Михайлом Драгомановим та галицьким П'ємонтом має досить розлогу наукову літературу у гуманітаристиці. Хоча видається, що тут уже все відомо: Драгоманов був соціалістом, заражав ним галичан; одні з них і Драгоманова, і соціалізм приймали, інші – демонстрували спротив. Все-таки конфігурація Галичина versus Україна виявилась такою дразливою, а галицький та наддніпрянський геополітичні й духовні простори настільки різними, що вчені й сьогодні продовжують спроби конкретизації окремих аспектів широкої теми.

Аналіз джерел та останні дослідження. У книзі «Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова» (2000 р.) А. Круглашов відстежує скрупульозне відчитування галицького сегменту. У цьому найповнішому на початку XXI ст. джерельно-фактуальному узагальненні теоретичної спадщини Драгоманова науковець зізнається, що проходив різні етапи само(рецепції) ученого-політика, намагався зрозуміти «драгоманівську інтригу», «мегафізичний вимір» ідей інтелектуала, їх живучість поза тогочасним контекстом. Йдеться, отже, про «драму інтелекту», що ставив такі масштабні завдання, яких не могли здолати насамперед обмеженість фізичного буття, «іншість» Галичини, що мала стати плацдармом всеукраїнської політичної акції, і непоступливість драгоманівських звичок мислити у сформованих категоріях. Заявлена у заголовку статті проблема порушувалася у монографії І. Райківського «Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття» (2012 р.), в якій фактологічно проілюстровано різні вектори українського питання. Автор торкається різнорідних джерел тогочасних непорозумінь («... величезний контраст між Львовом і Києвом»). Важливі для нас моменти відлуння «голосу» Драгоманова вияскривила А. Швець у комплексній інтелектуальній біографії Наталії Кобринської, генераційний вимір світу якої дослідниця увиразнила у призмі взаємин із Драгомановим. Вона, опираючись на численні архівні знахідки, увиразнила тло галичансько-драгоманівських відносин. У монографії стверджується «потужність» інтелектуального впливу Драгоманова у Галичині, його «європеїзм як цивілізаційний вектор націєтворення». Найповніше та «інше інтерпретаційне річище» стосунків Франка і Драгоманова, «несподівано-перспективні герменевтичні кола» їх прочитання простежуємо у двох розвідках Р. Піхманця. Автор актуалізував у них концепт «драгоманівський характер». Я. Грицак у своїй найновішій праці «Подолати минуле: глобальна історія України» (2021 р.) узагальнив позитивну функціональність у Галичині винайдені Драгомановим «нової формули» української ідентичності.

Метою статті є аналітико-синтетичний розгляд складних стосунків М. Драгоманова із галицькою інтелігенцією у контексті суспільно-політичних трансформацій 70–80-х років XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Михайло Галицький – не почесне ім'я Драгоманова, яким увійшло воно у публікації пізнішого часу, а псевдонім, що ним його лаяли у Київській громаді. Драгоманов неодноразово згадував у листуванні про «злу іронію», з якою прозивали його кияни Галицьким за те, що надто «вовзився» з галичанами та «приставав» з ними до громадівців. У Києві навіть прийнято було брати штраф з кожного із членів Громади, хто заговорить про солідарність з Галичиною. Драгоманов з усією силою своєї не поступливості «налягав», щоб відкинути антигалицької настрої.

Галицькими справами Драгоманов зацікавився на початку 60-х, а з 1863 р. читав майже все, що друкувалось в Галичині. Тоді українське питання він мислив надто вузько – був своєрідним «общеросом». Ідейна школа ліберальної російської молоді від часів В. Белінського і до О. Герцена великою мірою сформувала його світогляд 60-х років, що його М. Грушевський застерігав «не класти в купу» із світоглядом 80-х. Уже у 60-х рр. його погляди і заяви сприймали в українському середовищі як шкідливі. Причиною незгод була найперше недооцінка національного елемента. Викликала непорозуміння різна самоідентифікація із «руськістю»: щодо питання, «які ми, руські, в Галичині не було єдності» (Райківський, 2012, с. 596). Найрізкіші дисонанси зумовлювалися своєрідністю уже сформованого на той час характеру Драгоманова. «Маючи сильний полемічний темперамент, – писав М. Грушевський, – він взагалі був схильний занадто налягати на оборону своєї позиції даного моменту, спускаючи з очей свою власну еволюцію» (Михайло Драгоманов, 2001, с. 43). «Відхрещування» від політики діячів будь-якого рангу чи національності уже наприкінці 60-х рр. ставало причиною «доткливостей» та «гострих шпичок» у їхній бік. Коли О. Партицький у статті «Одповідь московським журналам» (1867 р.) категорично відкидав «нечистивий спосіб» редакторів і видавців «Москвы» і «Московских ведомостей» запідозрювати народівців в антиросійських тенденціях (адже вони приєдналися до Росії «яко вольний народ руський до вольного народу московського» і є далекими «від усякого політичного гукання»), то лідер зреагував досить гостро. Приступивши до скрупульозних студій над галицькими справами, він взявся писати про галицькі справи для росіян, щоб вказати на «ілюзорність» тверджень про «русский» театр і «русскую» літературу, загалом про «русских» у Галичині. Першою у задуманому циклі стала стаття «Галицко-русский театр», опублікована у «С.-Петербургских ведомостях» (1867 р.). Пізніше у листі до М. Бучинського він уточнював, що писав про галицькі справи насамперед для того, щоб створити противагу передрукам москвофільського «Слова» у «Голосе» і «Московских ведомостях». При цьому дещо «пропускав», дещо «гладив», просто «прибрухував». Гріхів

українців «не ховав», однак «не всі і не у повнім світі виставляв їх» (Павлик, 1910, с. 97). Про виступи Драгоманова у «С.-Петербурзьких ведомостях» повідомляла новозаснована галицька «Правда». О. Сторожинський (псевдонім О. Борковського) підкреслював, що стаття Волинця (Драгоманова) «С галицької границы. Галицко-русская литература и ее язык» повинна привести в Галичині до «ліпшого пізнання блудячих». О. Сторожинський передбачав, що гострі «осуди» галицької літератури галичан не втішать. Серед «блудів», які найперше «витикнув» Волинець, галицьким москвофілам і яких треба позбутись галичанам – це їх віра «в єдинство» українського народу з великоруським.

Взаємини з галичанами приносили Драгоманову майже постійні розчарування. У стані роздратування він повторював фразу про все галицьке як про «рецинову олію», що йому «з душі верне». Аналізуючи свої стосунки з галичанами, жалівся В. Антоновичу: «За що мене Бог покарав такою покутою – не знаю!» (Архів..., 1938, с. 33). Ще раніше «рециновою олією» поставало не тільки все галицьке чи наддніпрянське, але й російське. Варто згадати хоча б участь молодого Драгоманова у полеміці між М. Пироговим та М. Добролюбовим. Коли Добролюбов «шмагав» у «Современнике» (1860 р.) видатного ученого-педагога, то двадцятирічний Драгоманов вкрай обурився його «статейкою». У часописі «Русская речь» (в інших журналах через гостроту висловлювань статті не друкували) він викривав пусту балаканину російських лібералів про гуманність, незрілість громадської думки в Росії, непостійність теорій російського ліберального деспотизму, зверхність столичних хронікерів і публіцистів. Драгоманов не опустив моменту висловитись про незадовільний стан педагогічної науки в Росії, застарілі методи навчання, брак «викокоморальних особистостей» тощо.

Знайомство із членами товариства «Січ» співпало із часом, коли Драгоманов вирішив «перетрясти» українофільство, спрямувати його у русло культурної праці, щоб «на світ висунуть носа». Обширна кореспонденція Драгоманова початку 70-х років підтверджує міркування Франка про те, що Драгоманов тоді справді «почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем» (Франко, 1984, с. 491). Звідси і впливали його намагання примирити єдність «общеруської» культури з ідеалом самостійності культур окремих народностей, побудованих на демократичних засадах. Зрозуміло, що це викликало обурення серед галичан. Перші враження скептичного до патріотичного самообману Драгоманова від зустрічі з ними у 1873 р. були не найкращими: «Коли се бачу у Львові, в університетському місті, в столиці вільнішої частини нашої Руси, в напівполітичному товаристві, – столи з картами, і за ними сидять звісні патріоти, професори, літератори, політики, для них покидають усяку розмову про найбільше пекучу справу патріотичну, народню, літературну... «Та се ж старий Гадяч, повітове місто Миколаївської доби!» – подумалось мені...» (Австро-руські спомини, 1890, с. 159). Однак це враження не зашкодило планам Драгоманова перенести український «ку-

рінь» у Галичину. Навіть у періоди найскладніших взаємин з галичанами він був переконаний, що «тільки в Галичині можуть природно вирости люди, котрі будуть і європейці, й українці...» (Драгоманов, 1890, с. 190).

Соціаліст за ідеалами (вважав себе соціалістом західноєвропейської школи, а не російським нігілістом), Драгоманов бачив два шляхи розвитку соціалістичних ідей: в Австро-Угорщині можна було приступити до створення власне соціалістичної партії русинів у союзі з поляками та євреями; у Наддніпрянській Україні треба було добиватись насамперед політичної волі – поки що ширити тут ідеї соціалізму можна було лише засобами науки і літератури. Драгоманов мислив соціалізм у далекій перспективі, бо, як переконався, навіть самі російські соціалісти не знають, звідки їм «починати» соціалізм, оскільки у Росії, як у країні селянській, соціалізм не може бути подібним до паризького. У листі до М. Бучинського він так обґрунтував першозавдання українських соціалістів: «головне наше діло – культурне і літературне: поки ми не виробимо собі лексикона і граматики, не видамо пам'ятників нашої мови з XI віку, не напишемо історії свого народу ... – доти мусимо сидіти, посипавши попелом голову, у політику не лізти...» (Павлик, 1910, с. 262). Невдовзі, як пише Р. Піхманець, Бучинський «наситився по самі вуха» «мудрованнями, котрі мали виразно-неприховану тенденцію апології Росії» і вже на початку 70-х рр. «вибухнув цілим каскадом різких і категоричних протестів». Галичан насторожували дратівливі випадки у бік німецької культури: «... Дивно чути від начебто європейця, котрий на кожному кроці покликувався на прогресивно-демократичні принципи та цінності, нарікання, негативні відгуки й зневажання духовної традиції Гете, Шиллера, Гейне...» (Піхманець, 2018, с. 130, 131).

Застерігаючи «не лізти в політику», Драгоманов сам кинувся у вир політики, глибше зацікавився соціалістичними теоріями, а гнів на галичан пояснював їх аполітичністю. Підкреслимо, що заперечування з боку соціалістичних емігрантських кіл актуальності національних потреб поневолених народів викликало у нього не менше роздратування, а також радикальну незгоду, через що його у російських колах вважали націоналістом. Гасло «поєвропейітися» драгувало галичан здебільшого через непорозуміння. Так, декларування себе росіянином, що аж ніяк «не є синонімом москвича», було для них дразливим. Суперечності у тлумаченні «общеруськості» викликали нестримне бажання «заперечити та обмежити». Незрозумілою виявилась вимога розвитку літератури «знизу у гору». Обґрунтування потреби тісніших взаєминах великоруської і малоруської літератур виглядало у Галичині досить «замотаною справою». Дисонанси викликало термінологічне різнотлумачення. Так, «наштукування» Драгоманова до новоєвропейського реалізму стосувались не лише літературного напрямку, але й прогресивних тенденцій у різних формах діяльності. Крім окреслення українського романтизму як «етнографічного дилетантства», «слабого боку» сучасної літератури, це термінологічне поняття Драгоманов надто часто вживав у значенні синоніма усього відсталого, ретро-

градного, ворожого прогресові. Віршовані твори у галицьких виданнях він оцінював як такі, що «тільки у сором уводять», і зізнавався, що зі «страхом» очікував, що вони стануть предметом кепкування противників з Росії. Так, навівши рядки Міцкевичевого «Пана Тадія» у перекладі Кузьми Волинця –

«Отсе перебендяв прехихий язик
Сутяги. Очима заблимав прихирно,
Оскиривсь, жерхільний був сміх на устах...», –

Драгоманов запитував: «Це мова української літератури, що претендує бути народною?» (Студинський, 1926, с. 136).

Теоретично не відкидаючи критики російського уряду, Драгоманов переконував галичан не накидатись на Росію тоді, коли вона їх «не займа», щоб «криками» не пошкодити їхній спільній праці з підросійськими українцями. Особливо хвилювала ймовірність заборони ввезення галицької «Правди» у Наддніпрянську Україну. Наміри Драгоманова підтверджує лист до В. Навроцького, у якому перший радив народовцям зважити свої внутрішні сили і для цього поставити перед собою питання чітко: «чують вони в собі силу Мацціні, а в Києві бачать Молоду Італію?» Якщо так – «тоді нехай ідуть проти Росії, та тільки нехай вже прямо кличуть революцію...» (Переписка..., 1927, с. 135). У листах до галичан Драгоманов вимагав припинити голосне маніфестування самостійності українців та зректись партійної ворожнечі. Особливо він «припирав» галицьких діячів до вироблення програми практичного виконання заявленої мети: «в своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Драгоманов, який кожна справу «брав практично», «реально», насправді не знав про реальну неможливість виконання «голосно» заявлених планів. Реально він спостерігав, що ідея відновленої галицької «Правди» зреалізовувалася завдяки активній різнобічній допомозі найперше наддніпрянців; зреформувати «Основу» в орган радикальних сил Галичини не вдалося; задум молоді львівської інтелігенції видавати часопис «Сторожа» також зазнав краху. У відчиті на честь 12-х роковин смерті Т. Шевченка О. Огоновський відкидав звинувачення у романтичних мріях про навернення до минулого: руські народовці не фантасти, щоб мріяти про козацьку Україну. У їхніх планах – засіяти народну ниву зерном «здоровим і домашнім». Середньовічні порядки мусили уступити місцем вимогам нового часу, коли народи своїх прав, резюмував учений, добиваються. Не зважаючи на виразність формулювань О. Огоновського, заявлену програму Драгоманов прочитував як «темну і бездарну».

Для галичан старшого покоління буквально все, що пов'язувалося з іменем автора листів до «Друга», незалежно від змісту, було згубними тенденціями, соціалізмом, нігілізмом і прибрало приголомшуючу тут назву «драгомановщина», «драгоманівство». Редакція «Друга» надалі боялася брати дописи Драгоманова, бо через одне його прізвище могла «лопнути» газета. Деякі з інтелігентів старшого покоління навіть погоджувалися, щоб Росія «загорнула Галичину», аби тільки настав «драгомановству кінець». Особливо гост-

ро реагували на «драгомановські» тенденції священники; галицькі «старші» критикували членів «Академічного кружка», найбільше Павлика, (навіть готові були «узяти на рожен і спечи» його) за те, що зводив молодь на «драгомановську» дорогу. Причини загострення стосунків увиразнює реакція авторитетного провідника галицьких народовців С. Качали не так на зміст, як на авторство третього листа до «Друга». Оскільки він досить промовисто вказав на головні пункти незгоди з ідеями Драгоманова, то цитуємо ширше: «... Радість моя охолола, чоло зморщилося, мороз перейшов по тілі. Знані бо мені добре засади того нігілісти московського і взагалі соціалізму, – котрий убирається в красне пір'я європейської цивілізації і науки, нехтуючи народність і все, що для чоловіка було святим. Хто хоче зробити яке діло, мусить рахуватися з даними. Хто хоче проводити розмах просвіти народної, мусить докладно пізнати ґрунт, на якому він ставитися має. Ґрунтом нашим є народ: його звичаї, успособлення, обичаї і т.д. Але ж наш народ є релігійний. Він вірує, же є Бог, же є душа в чоловікові... Для того то всі наші діячі до тепер, котрі працювали около просвіти народної, працювали на тім ґрунті, і інакше бути не може. Тут приходить нігіліст і каже: ...Всяка релігія то релігійне ремесло. Нема Бога, нема душі...» (Переписка..., 1910, с. 79–80). С. Качалу найбільше обурювало те, що Драгоманов оголошує священників «п'явками». Світоглядний раціоналіст, Драгоманов у духовно-релігійній сфері був симпатиком протестантизму. У концепції новоевропеїзму (у цивілізаційному аспекті він поділяв Європу на середньовічну католицьку та нову, «поступову») втілювалася принципова новація вченого. Образ поступової Європи він відмовився ототожнювати із католицьким світом («папізмом»). Особливо негативно ставився до ордену єзуїтів, що його розглядав якраз знярядям відродження «папізму». Як приклад, наводив обурливий для нього факт спалення єзуїтом у ході релігійної війни 60000 чеських книг, характеризуючи таким способом «варварство католицької реакції». Об'єктом критики у призмі цивілізаційних поглядів поставала найперше не Галичина, а «стара католицька Європа» (Кущий, 2016, с. 223).

Галичани, не погоджуючись із антиклерикалізмом Драгоманова, не завжди могли «по-науковому» заперечити правоти його обґрунтувань. Штунда, писав він Франкові, «обрусівается», входить у взаємини з Петербургом, а не з українофільством. Драгоманов, що вимагав підходити до справи реально, своєю пропагандою протестантизму у Галичині насправді був далекий від реальності. На це вказував йому Франко, якому найбільше попадалось за «скоки галичан у клерикальну гречку»: замість чітко декларувати українське політичне питання, подібно як євреї поставили у Європі й Америці єврейське, галичани ставлять «в свої програми політичні греко-католицьку віру – в програми політичні!» (Михайло Драгоманов, 2001, с. 229).

На фоні цих дразливих стосунків галицькій молоді доводилось завуальовувати «нові гадки», однак вона приймала їх, як повідомляв Павлик Драгоманова, «сильно». Та вже 20 січня 1877 р. Франко стривожено писав у

Женеvu про обшуки у квартирах львівських соціалістів та арешт Павлика. Разом з іншими брошурами у руки поліції попали книжки Драгоманова. Павлик зразу ж після виходу із тюрми досить образно відтворив паніку, яка зчинилася серед львівського громадянства: «...Скрипнуть двері – соціалізм, стукне хто чоботом по підлозі – соціалізм, принесуть пива – мабуть, соціалізм, волосся стає дибом, пахтить соціалізмом, кулька більярдова як тихонько котиться, і тут нюхтить соціалізмом. Найбільше ж пуду соціалістичного у мозку усіх «просвітян»: біготня, крик, шептання, огляди. ...Окрім одного-однісінького Франка, ...усі товариші померли» (Переписка..., 1910, с. 196–197). Болісно переносив загальне відчуження Франко: у 1878 р. він почувався у Львові, як на безлюдному острові, куди не тільки птах не залетить чи пошта не доходить, а й «вош не залізе». Сучасний дослідник Франкової творчості М. Легкий акцентує на неоднозначності ставлення Франка до Драгоманова у різні періоди, резюмуючи, що «вагома роль останнього в ідейному й творчому становленні молодого письменника і в розвитку інтелектуальної думки галицького суспільства беззаперечна» (Легкий, 2021, с. 47).

Вимоги Драгоманова спонукали Франка відсунути на другий план літературну працю та зайнятися видавничою діяльністю, що мала виробити у Галичині «хорошу публіку». Із настановами давати галичанам новоевропейську літературу треба було поступати обережно: Франко передбачив, що інтелігенція у Галичині відвернеться від повістей Золя як надто «батярських», а від «Що робити?» Чернишевського як твору нецікавого й нехудожнього. Франкові оповідання із циклу «Борислав», що сам він їх вважав не стільки художніми, скільки соціальними студіями, мали у Львові скандальний успіх. Уже перший номер «Друга» за 1877 р., у якому друкувалося оповідання «Ріпник», наробив клопоту церковним властям. Митрополит Сембратович звелів принести «тоту мирську сатанинську газету, щоби побачити, що се за звір». Перечитавши, церковні власті дійшли висновку, що в оповіданні немає нічого «нечоловічого», бо автор писав його не з метою, щоби «захопити» до подібного життя, а тільки – щоби «відсторонити». Все-таки підсумовувалося, що це оповідання «не пригоджується до плавного читання красавицям» (Матеріали, 1928, с. 9–10). Мотиви «драгомановщини» у Франковій повісті «Захар Беркут» вкрай обурили галичан. У творі вони прочитували фрагменти із драгоманівської програми.

Позицію і становище Драгоманова у 70-х роках чи не найточніше узагальнював І. Рудченко: «Єдиний..., хто не залізає у виключну малоруську окремішність»; «уніат політичний, розумовий і моральний», який трактує українське питання «з общеруської точки зору»; «знаходить ворогів у всіх таборах»; українці бачать у ньому «не без підстав – християнина, що не визнає Христа за Бога»; для москвофілів Драгоманов «прямий ворог»; «заслужені українофіли... на компромісі не підуть» (Лотоцький, 1938, с. 11). Деяку зміну позицій Драгоманова прояснює лист (1876 р.) до нього члена Старої громади О. Лоначавського-Петруняки. За свідченням останнього, лідер уже «за-

нехай» тоді думки про «общеруськість», однак залишився ще «малоросіянином», оскільки вживав слова «Малоросія» та похідні від нього. Але, писав схвильований кореспондент, Драгоманов не мав права помилятися навіть у слові. Адже в Україні слово Драгоманова мали «за свою думку, голосно виявлену світові». Щоб бути спадкоємцем Шевченкових ідей, у Драгоманова були усі підстави, крім єдиної, – розуміння першочерговості відстоювання національної ідеї. Автор листа не міг по-науковому точно сформулювати, чого бракувало Драгоманову, але то було щось таке, про що «говорить серце». О. Лоначавський-Петруняка писав і про особисті переконання у правильності сприйняття українцями характеру лідера: «недужий признатись» у помилках; неможливість зійти із «хибної дороги»; «невизнання власної вини», навіть боротьба «проти себе», аби признатись у цій вині (Архів..., 1938, с. 166; 167). Лист був надто болючим, однак докорів Драгоманов не міг не прийняти. Тому побоювання Лоначавського-Петруняки, що драгоманівські «амбіції» і талант вести гострі полеміки можуть через цього листа «наробити шкоди» українству. Та побоювання виявились зайвими.

У Галичині на «вдачу» Драгоманова реагували дедалі гостріше, рецептуючи його спосіб «писати доткнуто» як недооцінку національних цінностей. Тут усталилося майже суцільне невдоволення діяльністю вченого-політика. Драгоманов же ладен був «вибити» українців за «нерухливість», «непоследовність», «лінивість», «крутість», за відстоювання України «у чотирьох стінах». Галичанам він дорікав за те, що вони ніякої справи не можуть зробити, якщо перед тим її «не заплутають». Усі ці докори викликали гостру протидію, особливо у 70-х рр. Так, О. Партицький опублікував у редакції ним «Газети школярів» передрук листа-статті із «Руского Сіона» під назвою «Соціалісти на Русі» (1876 р.). У період найбільш напруженої праці Драгоманова на користь українства у редакційній примітці до статті вказувалося на «загадочність» особи Драгоманова. Ця «загадочність» полягала у тому, що російський уряд, знаючи про соціалістичні переконання вченого, повинен був вислати його у Сибір, як інших. Дивував факт, як уряд дозволив йому їхати у Галичину і розвивати там соціалістичну пропаганду. Висловлювалось припущення, що Драгоманов є зряддям боротьби у руках російських шовіністів, у кращому випадку – несвідомий у шкідливості своїх дій. В обох випадках «чинність» його небезпечна і для Русі шкідлива. Тут варто вказати, що більшість антисоціалістичних статей галицької «Правди» торкалися особи Драгоманова. Автор однієї із них під назвою «Лжепророки» (1877 р.) називав вченого лжепророком соціалізму, звинувачуючи у тому, що той «засів» на горах чужих, де нема ніяких тюрем, що на його нібито вигідне життя та публікації, від яких немає користі, витрачаються народні гроші. В усіх цих дописах Драгоманова найбільше обурювало те, що галичани «добивали» його іменем Шевченка. Це стимулювало полемічний гнів при написанні «многоцінної» (Франко) праці «Шевченко, українофіли і соціалізм». Драгоманов першим наважився вказати на шкідливість, як напише згодом Франко, «наду-

живання» поезією Шевченка, яке нікого ні до чого не зобов'язувало. У середовищі галицької інтелігенції названу працю сприйнято як посягання на святиню, навіть прилюдне богохульство. Виходили, отже, якісь парадокси або, як писав Драгоманов, «дисонанси». Свої «уступки» російству він мислив лише невеликою «теоретичною» частиною від «практичних» уступок, які робили пригноблючим державам інші українці. Йому ж довелося далеко від України заговорити по-українськи відразу про сотні речей із сфери політики, науки, культури, про які українською мовою не говорив до нього ніхто у Галичині, де вже були українські кафедри в університеті. Всі чужинці, де тільки не бував Драгоманов, звали його «патріотом українським», бо тільки від нього й дізнавалися про український рух. Для народовців же він існував, жалівся Павликові, як «просто москаль». Драгоманов щиро нарікав на «незрозумілих» українських сепаратистів, бо не почувався ніяким «...філом», а «Українцем зо вселюдськими тенденціями».

Ідеї Драгоманова не завжди передавалися галичанам так, як цього хотів лідер. Наприклад, Павлик, який безоглядно поставав «трубою Драгоманова», не допускав, на відміну від наставника, ніяких стосунків з інтелігенцією, не сприймав її ідеалів, способу життя, праці, навіть одержі. Обурення Павлика викликали взаємини Франка з Ольгою Рошкевич – дочкою священника. Ці стосунки, мовляв, не сприяли служінню народові і соціалізму, свідчили про Франкову «дволичність». Ось як описував він Драгоманову своє напучування закоханому Франкові: «Скажи їй, най покидає того дрантя з голови, з лица, з серця, і най вхилиться бодай трохи до люду – а ні, то пусти її на сто вітрів...» (Переписка..., 1910, с. 37). Доречно зауважити, що на цю сентенцію Павлика Драгоманов дописав: «лишне». «Дволичність» Франка була і в тому, що, замість брошурками закидати народ, особливо молодь, він видав у 1876 р. своїм коштом книжку «страшених» поезій – «Баяди і розкази». Павлик невдоволено писав про галицьку публіку, серед якої ці поезії більше розходяться, ніж статті Драгоманова.

Викладена у різножанрових публікаціях українська програма Драгоманова відсувалася у тінь полемічним їх спрямуванням, дошкульними і часто несправедливими виступами в адресу галицьких народовців. Як відомо, світоглядна еволюція Драгоманова була особливо стрімкою у 70-х рр. Лідер гостро полемізував у це десятиліття не тільки із галичанами, але й з не менш як двомастами російських революціонерів-соціалістів. Він зробив тоді для себе вражаючі висновки: жоден із цих політиків не виявив належного розуміння необхідності українського відродження. Він переконався, що революціонери-соціалісти – «дивні інтернаціоналісти», що росіяни, незалежно чи то московські слов'янофіли, чи «західники», нездатні об'єктивно ставитись до інтересів інших народів і ніколи не зможуть увійти у становище народів поневолених. Подібно, як і з галичанами, у взаєминах із впливовими російськими політиками він завжди залишався «самим собою», тримався незалежно, принципами не поступався. У листах до росіян він так само не стри-

мував свого полемічного «пилу», не терпів будь-якої цензури, яку сприймав «як найпринизливішу тілесну доторканість». Стосунки з ними не були легшими, ніж із галичанами. Спілкування з «вченою публікою» багаторазово давало йому змогу відчувати, що у Росії не звикли до об'єктивності, розв'язання складних питань чи складних формул. Навіть ліберально настроєні професори були «скандалізовані» науковими положеннями Драгоманова. Подібне ставлення до нього траплялось на всіх стадіях його різнобічної діяльності, до чого він привикав, як зізнавався сам, «нешвидко і нелегко». На «характер» йому не тільки натякали, а й писали відверто.

У дослідженнях початку 80-х рр. Драгоманов виступав, насамперед, як політолог – «розігрував у Женеві роль віщого Герцена» (Костомаров). Емігранта «смущала» політична діяльність П. Куліша, тому останній передбачав «літературні бої» із ним. Кулішевої позиції «Політика не наша справа...» Драгоманов не приймав, гостро виступивши проти «неполітичної» літератури. На сторінках «Вольного слова» він обурювався з приводу заявленої організаторами Міжнародного літературного конгресу у Відні (1881 р.) тези про «стоячі понад всякою політикою гуманітарні заняття». Франко просив Драгоманова не надсилати «Вольного слова», тому що в Галичині його не одержують: всі номери «дають на поліцію». Пізніше Франко засвідчував, що женецьку «Громаду» вважали тут «страшною нелегалією», навіть «многоцінна» праця «Шевченко, українофіли і соціалізм», ніким «не завважена», залишалася «скарбом», на довгі роки закопаним у землю. О. Кониський, який належав до найдіяльніших у 80-х рр. посередників між Україною та Галичиною, добре знав причини розходження між Драгомановим та галичанами. Ще у 1875 р. у статті «Український націоналізм» Кониський, знаючи домінуючі погляди у галицьких інтелігентських сферах, заявляв: політика нехай буде політикою, а література – літературою. Особисті розходження з Драгомановим він не вважав суттєвими, а лише «у деталях». Бар'єром у спілкуванні поставала найперша деталь: «...Така є у Вас вдача, – писав діяч у Женеву, – дотикати особі автора; навіть гріхами за царя Гороха. ...Коли б Ви тямали, як се шкодить! Інколи серце кров'ю обливається, коли бачиш, що більша половина Вашого впливу марнується єдине через отаку вдачу! ...Ви в бочку свого меду всиплете ложку дьогтю!..» (Куца, 1995, с. 153). Доречно тут зауважити, що Леся Українка, якій улюблений дядько неодноразово «в'ялив серденько», досить делікатно вказувала на першопричину неприязні: ті «людці» лихі на нього не за його політичні та інші теоретичні судження й висновки, а за його характер («чисто український юмор»).

Галичани знали, що російські проблеми не втратили важливості для Драгоманова у 80-х рр. Конституційний рух у Росії, зізнавався він Павликові, ніколи не поставав для нього побічною річчю, а «був і єсть своїм ділом», а російську мову він оголосив *de facto* фелеральною на Сході Європи. Подібні міркування тільки зайвий раз викликали «кваси та сердитості». Застерігаючи не порушувати голосно національних проблем, щоб не сіяти національ-

них «ненавистей» серед ліберально-демократичної інтелігенції Росії, сам Драгоманов на початку 80-х рр. загострив відносини у революційних емігрантських колах. Сенсацію викликала опублікована у «Вольном слове» праця «Историческая Польша и великорусская демократия» (1881 р.). Український публіцист гостро викривав пусті фрази про гуманне ставлення до інших націй, якими прикривались великоруські демократи 60-х рр., революційні народники 70-х, представники різних течій і напрямів на початку 80-х. За довголітніми спостереженнями Драгоманова, усі вони керувалися у своїй діяльності лише інтересами власної держави, ідеєю великоруського месіанізму, що став однією із характерних рис великоруського суспільства, в тому числі і демократії. Названу студію Драгоманова критика оцінювала як найкращу у руслі політичної тематики. І водночас його «лаяли» з усіх 16 точок горизонту: консерватори, радикали, ліберали і т.і.» (Архів..., 1938, с. 320).

Відповідь («Что такое украинофильство?», 1881 р.) постійному публіцистиві органу ліберального народництва «Русское богатство» А. Алексеєву перевершувала за «доткливістю» всі дотеперішні докори галичанам та наддніпрянцям. Драгоманов гостро викривав численні «софізми» й «тиради» російського публіциста. Він обіцяв опонентові відповідати спокійно на його «глупості», хоча, як зізнався, зберігати спокій при читанні численних «протиріч», «неясностей» тощо було нелегко. Драгоманов просив Алексеєва на майбутнє залишити «голослівність фактів», «іронію», «нападки», «алегорії», «підміну понять», «помилки» тощо. Загалом перед написанням статей про українофільство радив йому «поїхати за Волочиськ».

Друкуватись у європейській пресі Драгоманову ставало все важче: «скептицизм», за його зізнанням, заважав і в женецькому оточенні. Це був час, коли «дулось», «лаяло» або й демонстративно відверталось від нього усе «патентоване» російство. У Галичині відкидали будь-які його пошуки «органічної формули» для визначення відносин українців до росіян. Драгоманов дорікав Франкові за публікацію у «Зорі» повісті О. Кониського «Юрій Горovenko», яка була фактично у змістовому плані замовленням Драгоманова: «...Як собі хочете, а така література і така публіка перш усього потребує Гераклової лопати» (Матеріали..., 1928, с. 188).

Галичани і наддніпрянці надалі не хотіли колісатись в ілюзіяхта чекати, що національні свободи впадуть у подолок разом із ліберальними російськими реформами. Їх відчуження було для Драгоманова незрозумілим. Особливо тяжким для нього став 1886 рік. Виконувати накреслену понад 10 років тому програму не було змоги. Земляки повідомляли, що через неймовірний тиск цензури женецькі політичні публікації дали «мінімальний плюс». Сподівання на Європу, яка, мовляв, щось зробить для української справи, даремні, «бо не таким духом віє від європейської політики» (Архів..., 1938, с. 294).

Драгоманов на власний «страх і ризик» вирішив видати третій випуск «Політичних пісень», 500 екземплярів повного, не «кастрованого», «Кобзаря» і виїхати у «чужу» Америку, бо у Європі без служби Україні міг би «або зійти

з ума, або втопитися». Бо ж українська література зійшла на «Поезії Івана Подушки», а галичани національним прапором обрали унію (Архів..., 1938, с. 280). Подібні орудування Драгоманова «літературним ножом», «геракловою лопатою», «сокирою рубача» ранили в Галичині багатьох невинних – таких же одержимих українською ідеєю, як лідер. Це глибинно переживала Н. Кобринська, у рецепції якої Драгоманов був «духовним лідером нації». У рік його смерті вона писала: «... Другого такого не маємо, та й не скоро, відай, будемо мати» (Швець, 2018, с. 365).

Висновки. Поява Драгоманова в Галичині спричинена власне загальноукраїнськими обставинами. Він виявився одним із небагатьох українських інтелектуалів, хто, завдяки глибокій науковій ерудиції, широкій європейській освіченості, сміливій політичній пристрасності, міг бути «усім нараз» (М. Євшан), давати «педагогічні поради» (М. Рудницький) галичанам. Драгоманівська система надто стрімко еволюціонувала від всеросійського радикалізму до української національної свідомості, що не завжди було очевидним для його галицьких кореспондентів. Антитетичні за змістом декларації, гострі полемічні виступи збивали з пантелику галицьких діячів із різних сфер діяльності: ідеалізація галичан з боку Драгоманова виявилась «в смішній диспропорції» (Франко) їх реальних сил і можливостей. Балансування на стику двох культур, поради галичанам розв'язувати українські проблеми із загальноросійської точки зору були для них неприйнятними, що провокувало постійні «кваси і сердитості». Біографічно-психологічні особливості Драгоманова, його «особлива психічна тяга» (Овсяннико-Куликовський) найбільшою мірою провокували «дисонанси» у взаєминах. Феномен драгоманівського характеру, який впродовж десятиліть екстраполювався на проблему драгоманівського общерусизму чи навіть москвитизму, помітно провокував серед галичан недооцінку високого горизонту його інтелектуалізму.

Список використаних джерел і літератури:

- Австро-руські спомини (1867-1877) М. Драгоманова.* (1890). (Ч.3-4). Львів, 456 с.
- Архів Михайла Драгоманова* (Т.1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). (1938). Варшава: Український науковий Інститут, 446 с.
- Грицак, Я.** (2021). *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ: Портал, 431 с.
- Драгоманов, М.** (1991). *Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)*. Київ: Либідь, 688 с.
- Круглашов, А.** (2000). *Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова*. Чернівці: Прут, 487 с.
- Куца, О.** (1995). *Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття*. Тернопіль: Підручники & посібники, 224 с.
- Куций, І.** (2016). *Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янищиною та Європою*. Тернопіль: Підручники і посібники, 480 с.

- Легкий, М.** (2021). *Проза Івана Франка: поетика, естетика, рецепція в критиці*. Львів, 608 с.
- Лотоцький, О.** (1938). *До світогляду старого українофільства (З листування І. Я. Рудченка з М. П. Драгомановим)*. Варшава; Львів, 24 с.
- Матеріали для культурної й громадської історії Західної України* (Т.1. Листування І. Франка і М. Драгоманова). (1928). Київ: Всеукраїнська Академія наук, 508 с.
- Михайло Драгоманов: документи і матеріали*. (2001). Львів, 746 с.
- Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким. (1927). *За сто літ* (Кн.І). Київ, 1927, 83–153.
- Павлик, М.** (Упорядн.) (1910). *Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським*. Львів, 353 с.
- Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895)*. (1910). (Т.2). Чернівці, 519 с.
- Піхманець, Р.** (2016). «Признаюся до гріха...»: драматичні колізії взаємин Івана Франка з Михайлом Драгомановим. *Записки НТШ. Праці філологічної секції* (Т.СCLXIX). Львів, 2016, 102–142.
- Піхманець, Р.** (2018). Чоловік гадкує, а Бог лаштує: віденські перифрази Михайла Драгоманова. *Українознавчі студії*, 103–162.
- Райківський, І.** (2012). *Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття*. Івано-Франківськ, 932 с.
- Студинський, К.** (1926). Критика М. Драгоманова на перше число львівської «Правди» за рік 1874. *Україна*. (Кн.4), 135–138.
- Студинський, К.** (1926). Перша зустріч М. Драгоманова з галицькими студентами. *Україна*. (Кн.2-3), 70–75.
- Франко, І.** (1984). З останніх десятиліть XIX віку. *Твори* (у 50 т., Т.41). Київ, 471–529.
- Швець, А.** (2018). *Жінка з хистом Ариадни. Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах*. Львів: Інститут Івана Франка НАН України, 752 с.

References:

- Austro-ruski spomyny (1867-1877) M. Drahomanova* [Austro-Russian memories (1867-1877) of M.Drahomanov]. (1890). (Vol.3-4). Lviv, 456 s. [in Ukrainian].
- Arkhiv Mykhaila Drahomanova* (Т.1: Lystuvannia Kyivskoi Staroi Hromady z M. Drahomanovym (1870-1895 rr.) [Archive of Mikhail Drahomanov. Vol.1: Correspondence of the Kyiv Old Community with M. Drahomanov (1870-1895)]. (1938). Varshava: Ukrainyski naukovi Instytut, 446 s. [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya.** (2021). *Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy* [Overcoming the past: the global history of Ukraine]. Kyiv: Portal, 431 s. [in Ukrainian].
- Drahomanov, M.** (1991). *Vybrane («...mii zadum zlozhyty ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini»)* [Favorites («... my idea is to write an essay on the history of civilization in Ukraine»)]. Kyiv: Lybid, 688 s. [in Ukrainian].
- Kruhlyashov, A.** (2000). *Drama intelektualna: politychni idei Mykhaila Drahomanova* [The drama of the intellectual: political ideas of Mikhail Drahomanov]. Chernivtsi: Prut, 487 s. [in Ukrainian].
- Kutsa, O.** (1995). *Mykhailo Drahomanov i rozvytok ukraïnskoi literatury u druhiï polovyni XIX stolittia* [Mykhailo Drahomanov and the development of Ukrainian literature in the second half of the XIX century]. Ternopil: Pidruchnyky & posibnyky, 224 s. [in Ukrainian].

Kutsyi, I. (2016). *Tsyvilizatsiini identychnosti v ukrainskii istoriohrafii kintsia XVIII – pochatku XIX st.: mizh Slovianshchynoiu ta Yevropoiu* [Civilizational Identities in Ukrainian Historiography of the Late 18th and Early 20th Centuries: Between Slavs and Europe]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 480 s. [in Ukrainian].

Lehkyi, M. (2021). *Proza Ivana Franka: poetyka, estetyka, retseptsiia v krytytsi* [Ivan Franko's prose: poetics, aesthetics, reception in criticism]. Lviv, 608 s. [in Ukrainian].

Lototskyi, O. (1938). *Do svitohliadu staroho ukrainofilstva (Z lystuvannia I.Ya. Rudchenka z M.P. Drahomanovym)* [To the worldview of old Ukrainophilism (From the correspondence of I.Ya. Rudchenko with M.P. Drahomanov)]. Varshava-Lviv, 24 s. [in Ukrainian].

Materialy dlia kulturnoi y hromadskoi istorii Zakhidnoi Ukrainy (T.I. Lystuvannia I. Franka i M. Drahomanova) [Materials for the cultural and social history of Western Ukraine: Vol.1. Correspondence of I. Franko and M. Drahomanov]. (1928). Kyiv: Vseukrainska Akademiia nauk, 508 s. [in Ukrainian].

Mykhailo Drahomanov: dokumenty i materily [Mikhail Drahomanov: documents and materials]. (2001). Lviv, 746 s. [in Ukrainian].

Perepyska M. Drahomanova z V. Navrotskyim [Correspondence of M. Drahomanov with V. Navrotsky]. (1927). *Za sto lit* (Vol.1). Kyiv, 1927, 83–153. [in Ukrainian].

Pavlyk, M. (Comps.). (1910). *Perepyska Mykhaila Drahomanova z Melitonem Buchynskym* [Correspondence of Mikhail Drahomanov with Meliton Buchynsky]. Lviv, 353 s. [in Ukrainian].

Perepyska Mykhaila Drahomanova z Mykhailom Pavlykom (1876-1895) [Correspondence of Mikhail Drahomanov with Mikhail Pavlik (1876-1895)]. (1910). (Vol.2). Chernivtsi, 1910, 519 s. [in Ukrainian].

Pikhmanets, R. (2016). «Pryznaiusia do hrikha...»: dramatychni kolizii vzaemyn Ivana Franka z Mykhailom Drahomanovym [„I confess to sin...”: dramatic collisions of Ivan Franko's relationship with Mikhail Drahomanov]. *Zapysky NTSh. Pratsi filolohichnoi sekti* (Vol.CCLXIX). Lviv, 2016, 102–142. [in Ukrainian].

Pikhmanets, R. (2018). Cholovik hadkuie, a Boh lashtuie: videnski peryfrazy Mykhaila Drahomanova [Man thinks, and God arranges: Viennese paraphrases of Mikhail Drahomanov]. *Ukrainoznavchi studii*, 103–162. [in Ukrainian].

Raikivskyi, I. (2012). *Ideia ukrainskoi natsionalnoi yednosti v hromadskomu zhytti Halychyny XIX stolittia* [The idea of Ukrainian national unity in the public life of Galicia in the XIX century]. Ivano-Frankivsk, 932 s. [in Ukrainian].

Studynskyi, K. (1926). Krytyka M. Drahomanova na pershe chyslo lvivskoi «Pravdy» za rik 1874 [Critique of M. Drahomanov for the first issue of Lviv's Pravda in 1874]. *Ukraina*. (Vol.4), 135–138. [in Ukrainian].

Studynskyi, K. (1926). Persha zustrich M. Drahomanova z halychskymy studentamy [M. Drahomanov's first meeting with Galician students]. *Ukraina*. (Vol.2-3), 70–75. [in Ukrainian].

Franko, I. (1984). Z ostannikh desiatylyt XIX viku [From the last decades of the XIX century]. *Tvory* (Vol.41). Kyiv, 471–529. [in Ukrainian].

Shvets, A. (2018). *Zhinka z khystom Ariadny. Zhyttievyyi svit Natalii Kobrynskoï v heneratsiinomu, svitohliadnomu i tvorchomu vymirakh* [Woman with Ariadne's flair. The life world of Natalia Kobrynska in generational, ideological and creative dimensions]. Lviv: Instytut Ivana Franka NAN Ukrainy, 752 s. [in Ukrainian].

Отримано: 22.05.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.155–139

УДК 94(477.43/44)(1-2/-3)«327.511.1917/504.1918»(091)

АДАМСЬКИЙ Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, індекс 27013, Україна (v.adam@ukr.net)

ORCID 0000-0001-6770-1184
Researcher ID AAF-6193-2020

ADAMSKYI Viktor – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of Social Disciplines Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, 139 Proskuriv Underground Street, Khmelnytskyi, index 27013, Ukraine (v.adam@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Адамський, В. (2022). Подільський губернський комісар у листопаді 1917 р. – квітні 1918 р.: функціонування інституту влади. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 155–169.

ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІСАР У ЛИСТОПАДІ 1917 р. – КВІТНІ 1918 р.: ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ВЛАДИ

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити функціонування інституту Подільського губернського комісара в період становлення Української Народної Республіки. *Методологія дослідження* базується на принципах історизму, об'єктивності та цілісності. Задля реалізації мети дослідження автор також послуговувався загальноісторичними методами, з-поміж яких слід виділити проблемно-хронологічний, мікроісторичного аналізу, ретроспективний та аналітико-синтетичний. **Наукова новизна.** Вперше в історіографії зроблено спробу, на основі широкого залучення архівних матеріалів, проаналізувати регіональну специфіку в розвитку інституту Подільського губернського комісара впродовж листопада 1917 р. – квітня 1918 р. **Висновки.** Осінь 1917 р. принесла нові виклики структурам державної влади на рівні Подільського регіону, пов'язані з більшовицьким переворотом. Губернський комісар М. Стаховський та його заступник О. Самошенко подали у відставку, а організацією комісаріату безпосередньо зайнявся висуванець української групи Г. Степура. Він підтримав пропозицію Подільської губернської української ради про призначення заступником комісара В. Дудича. Наприкінці грудня 1917 р., з метою більш раціонального налагодження функціонування канцелярії губернського комісара, Г. Степура переїхав до Кам'янець-Подільського, а В. Дудич разом з частиною губернських інституцій залишився у Вінниці. Після окупації Поділля військами австро-угорської армії, Г. Степуру перевели на Харківщину, а обов'язки губернського комісара перейшли до В. Дудича, котрий керував комісаріатом до гетьманського перевороту, публічно захищаючи інститути Української Центральної Ради. За нового політичного режиму практично усі посадові особи губернського комісаріату стали об'єктом зацікавленості слідчих органів.

Ключові слова: Подільська губернія, державна влада, губернський комісар, регіон, громадські організації.

THE PODILSK GOVERNMENT COMMISSIONER IN NOVEMBER 1917 – APRIL 1918: THE FUNCTIONING OF THE AUTHORITY INSTITUTE

Abstract. *The purpose of the study is to investigate the functioning of the Institute of the Podilsk Provincial Commissioner during the formation of the Ukrainian People's Republic. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity and integrity. In order to achieve the goal of the research, the author has also used general historical methods, among which should be distinguished problem-chronological, micro-historical analysis, retrospective and analytical-synthetic methods. The scientific novelty.* For the first time in historiography, an attempt has been made on the basis of extensive involvement of archival materials to analyze regional specifics in the development of the Institute of the Podilsk Provincial Commissar during November 1917 – April 1918. **Conclusions.** The autumn of 1917 brought new challenges to the structures of state power at the level of the Podilsk region, related to the Bolshevik coup. The provincial commissar M. Stakhovskiy and his deputy O. Samoshenko resigned, and the organization of the commissariat was directly taken over by the nominee of the Ukrainian group H. Stepura. He supported the proposal of the Podilsk Provincial Ukrainian Council to appoint V. Dudych as deputy commissar. At the end of December 1917, with the aim of more rationally establishing the functioning of the office of the provincial commissar, H. Stepura moved to Kamianets-Podilskiy, and V. Dudych, together with part of the provincial institutions, remained in Vinnytsia. After the occupation of Podillia by the troops of the Austro-Hungarian army, H. Stepura was transferred to the Kharkiv region, and the duties of the provincial commissar passed to V. Dudych, who had managed the commissariat before the Hetman coup, publicly defending the institutions of the Ukrainian Central Rada. Under the new political regime, almost all officials of the provincial commissariat became the object of interest of investigative bodies.

Key words: Podilsk province, state power, provincial commissioner, region, public organizations.

Постановка проблеми. Розвиток революційних процесів на Поділлі наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. визначався багатьма факторами, зокрема ефективністю функціонування регіональних органів державної виконавчої влади. Відтак студіювання різних аспектів цієї проблематики є актуальним завданням перед фахівцями-істориками та подвижниками краєзнавчого руху, аби глибше та повніше зрозуміти почасти латентні механізми українського державотворення.

Аналіз джерел та останні дослідження. У контексті нашого дослідження слід зауважити, що інститут губернських комісарів цього знакового періоду національної історії безпосередньо чи опосередковано неодноразово потрапляв у поле зору дослідників. Ми наголосимо на історіографічній значимості праць В. Верстюка (Верстюк, 2012), О. Реєнта (Реєнт, 2016), С. Кульчицького (Кульчицький, 2008), Г. Басари-Тиліщак (Басара-Тиліщак, 2011), О. Завальнюка (Завальнюк, 2017), О. Комарніцького (Комарніцький,

2004) тощо. Зокрема, О. Завальнюк достатньо ґрунтовно аналізує суспільно-політичний зріз революційного процесу у Кам'янці-Подільському, віддзеркалюючи роль губернського комісара у протистоянні з більшовицькими загонами (Завальнюк, 2017, с. 11), а О. Комарницький свою увагу зосередив на взаємовідносинах представників державної влади регіону з австро-угорською військовою адміністрацією (Комарницький, 2004, с. 28). Однак не з усіма оцінками науковців у царині предметного поля можна погодитися. Наприклад, у змістовній та насиченій фактологічними даними студії, присвяченій державотворчим процесам на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради, А. Антонішин подає розгорнуту картину руйнації громадсько-політичного життя в краї і на цьому тлі аналізує процеси, що відбувалися в системі державної влади. З покликанням на архівні джерела автор говорить про наявність постійної боротьби за владу між Г. Степурою та В. Дудичем після відновлення влади УНР на Поділлі як про доконаний факт. «Неодноразово, – констатує дослідник, – В. Дудич звертався до Міністерства внутрішніх справ з проханням призначити його губернським комісаром через некомпетентність Г. Степури» (Антонішин, 2010, с. 382). Проте, на нашу думку, цитовані архівні документи не дають підстав для подібних висновків.

Мета дослідження. У пропонованій студії ставиться за мету дослідити функціонування інституту Подільського губернського комісара у період від проголошення Української Народної Республіки до її краху, пов'язаним із гетьманським переворотом П. Скоропадського у квітні 1918 р.

Виклад основного матеріалу. Більшовицький переворот у Петрограді в жовтні 1917 р. спричинив загострення ситуації на місцях, зокрема спровокував радикальні виступи більшовицьких груп на Поділлі. Останні також намагалися захопити владу. Відомий виступ більшовицьки налаштованих солдат у Вінниці (Логінов, Семенко, 2011, с. 158–186). Коли він провалився, як повідомляв Генеральне секретарство внутрішніх справ Г. Степура, до нього прибув один з членів Вінницької ради робітничих і солдатських депутатів та показав посвідчення про призначення його «доглядачем над подільським губернським комісаром» (Поділля, 2017, с. 709).

Військово-більшовицький чинник дав про себе знати і в Кам'янці-Подільському. 29 жовтня 1917 р. помічник комісара при арміях Південно-Західного фронту оголосив у регіоні військовий стан. У відповідь на цей крок губернський комісар рекомендував державним та громадським структурам не виконувати військовий наказ, позаяк «зараз верховною владою на Україні є Центральна Рада і її орган Генеральний Секретаріат, які можуть видавати чи скасовувати ті чи інші закони і постанови» (Завальнюк, 2017, с. 10).

1 листопада Подільський губернський виконавчий комітет заслухав директивний документ за підписом губернського комісара, аби не виконувати жодних розпоряджень, які надходять від «народних комісарів чи комісарів воєнно-революційного комітету». Орган революційної демократії ухва-

лив рішення про визнання влади лише Центральної Ради та Генерального секретаріату, про що повідомив повітових комісарів та повітові виконавчі комітети (Поділля, 2017, с. 673).

Іншим рішенням, з метою належного ознайомлення посадових осіб краю з приписами та розпорядженнями Центральної Ради та Генерального секретаріату, що визнавалися «єдиними для Поділля верховними органами державної влади», губернський комісар особисто розпорядився про термінову випіску кожною установою хоча б одного примірника видання «Вісника Генерального Секретаріату України», матеріалами якого мали «керуватися в службових справах» (Поділля, 2017, с. 712).

За цих обставин неймовірно зростала роль губернських українських інституцій. Тому виглядає цілком природно, що до процесу формування місцевих органів влади долучився Комітет української подільської губернської ради. На засіданні 7 листопада 1917 р. останнім було ухвалене рішення про обрання на посаду заступника губернського комісара В. Дудича. Відповідну постанову направили для затвердження до Генерального секретаріату внутрішніх справ та для відома губернському комісару (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 71).

Виконуючий обов'язки Подільського губернського комісара Г. Степура підтримав це рішення, звернувшись, у свою чергу, до Києва з проханням «поспішити ствердження помішником Дудича» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 73). На це були підстави. По-перше, 9 листопада Генеральне секретарство внутрішніх справ офіційно звільнило з посади заступника губернського комісара О. Самошенка (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 72). По-друге, у ці ж дні подав прохання про звільнення й сам губернський комісар М. Стаховський. Його також задовольнили, про що повідомила «Нова Рада» (Нові, 1917, с. 2). З наявних у нас офіційних документів є підстави стверджувати, що це сталося 6 листопада (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 103).

Рішення по В. Дудичу Генеральним секретарством внутрішніх справ було ухвалене досить швидко. Вже 11 листопада 1917 р. до Вінниці надійшла телеграма з повідомленням, що його призначено «тимчасово виконуючим обов'язки помішника Губерніяльного Комісара» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 77). Водночас, Г. Степура за дорученням Подільської губернської української ради звернувся ще й до Ф. Сумневича, котрий перебував у Рівному, з пропозицією погодитися посісти посаду заступника губернського комісара (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 74). Останній відповів відразу, досить докладно описавши свою ситуацію. Ф. Сумневич констатував, що уже понад рік він проходить службу у званні прапорщика 412-ї Київської дружини, завдання якої полягало в охороні залізниці Рівне-Сарни та Рівне-Ківерці. З початком революції довелось з головою поринути в громадську роботу, зокрема його обрали головою Військового товариства. Відповідно він був звільненим на півроку, з 27 липня 1917 р. до 27 січня 1918 р., від виконання прямих службових обов'язків. Skorиставшись цим,

місцева громада висунула Ф. Сумневича на посаду повітового комісара й обрала його. Водночас, прапорщик погоджувався посісти посаду заступника Подільського губернського комісара, за умови звільнення його від військової служби або прикомандирування до однієї з військових частин, що дислокувалася у Вінниці (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 75–76).

Очевидно, Г. Степура надто бажав приїзду Ф. Сумневича до Вінниці. Принаймні, такий висновок можна зробити з листування, яке зав'язалося між ними. Отримавши повідомлення, виконувач обов'язків губернського комісара відразу ж констатував, що згідно із роз'ясненням Управління військової повинності заступники комісарів на весь час перебування на посаді звільнялися від військової служби. Ця норма стосувалася й офіцерського складу (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 80). Однак, Ф. Сумневич, у свою чергу, уточнив, що циркуляр військового відомства стосувався осіб дострокового призову, а не «дійсно призваних» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 81).

Вирішення кадрових питань на Поділлі відбувалося на тлі доволі непростих процесів. Регіон продовжував залишатися в епіцентрі селянських виступів та деморалізації війська Південно-Західного фронту, що мало наслідком вчинення масових погромницьких акцій. Чимало проблем було пов'язано із більшовицькою агітацією та діяльністю рад робітничих і солдатських депутатів. Намагаючись прояснити ситуацію на місці, до Подільської губернії була направлена спеціальна комісія Генерального секретаріату внутрішніх справ. За наслідками проведеного обстеження до Києва була надіслана така телеграма: «Становище губернії сумне. Досі ми ознайомились тільки з земельною та харчовою справою. Конче треба зараз же визначити права та обов'язки земельних комітетів... Крім того, нема жодного апарату адміністративного. Сюди прислано для охорони губернії *** український полк, але ні губернський комісар, ні начальник полку офіційно про це не сповіщені, так що скористуватись допомогою полку не можливо. Треба зробити відповідне розпорядження, а також негайно вислати сюди кінну українську частину. В Кам'янецькому та Проскурівському повітах стоїть гвалт: там у пень розгромлюють все, що є. Сили для припинення безладу нема. В справі погромів до вас мають з'їхатись на нараду представники міст та більших містечок губернії» (Безладдя, 1917, с. 2).

За цих обставин до проблеми відсутності одного із заступників губернського комісара додавалося, щонайменше, ще дві. І Г. Степура, і В. Дудич перебували в статусі виконувачів обов'язків, що негативно позначалося на загальній ситуації. З огляду на це, Подільський губернський виконавчий комітет 24 листопада 1917 р. направив до Генерального секретаріату відношення, в якому просив затвердити останніх на зайнятих посадах (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 82).

Наступного дня Г. Степура ухвалив постанову, яка безпосередньо пов'язувалася із фактом переїзду канцелярії губернського комісара з Вінниці до Кам'янця-Подільського. Позаяк у Вінниці залишалось ще чимало держав-

них інституцій, підпорядкованих Міністерству внутрішніх справ, і за відсутності другого заступника губернського комісара він розпорядився залишити у місті В. Дудича, закріпивши за ним такі питання: «1) урядування у всіх присутствіях, комісіях, комітетах та інших губернських установах, підпорядкованих Міністерству внутрішніх справ, що залишалися у Вінниці; 2) нагляд і загальне керівництво діяльністю цих установ та право підпису паперів, що виходили із них; 3) загальне керівництво справами, пов'язаними з демобілізацією армії» (Поділля, 2017, с. 729).

За собою ж Г. Степура на контролі залишив такі питання: «1) усі справи по канцелярії Губернського Комісара, зокрема: а) справи про міліцію, за винятком розасигнування кредитів на утримання міліції, діловодство по якому зосереджено в Губернському Правлінні і таким чином переходить до заступника В. С. Дудича разом із іншими справами Губернського Правління; б) усі справи про Губернського та Повітових Комісарів і їх заступників; в) справи по земським і міським виборам та інші, що відносилися до колишнього Губернського у земських і міських справах присутствію і які тепер передані в канцелярію Губернського Комісара; 2) усі справи, пов'язані з відрядженням Чернівецької воєнної міліції в Подільську губернію та її перебуванням у межах Подільської губернії і 3) усі справи, пов'язані з біженецьким рухом, призінням біженців та реевакуацією їх» (Поділля, 2017, с. 729-730).

Однак від'їзд Г. Степури затягувався. Тому він 11 грудня 1917 р. написав конфіденційного листа Кам'янець-Подільському повітовому комісару О. Красовському, в якому просив повідомити, чи не згодився б той до його приїзду до міста тимчасово зайняти посаду заступника губернського комісара, прийнявши справи від С. Градовського (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 87). Останній, працюючи в апараті Подільської губернської земської управи і перебуваючи у місті, тимчасово займався справами комісаріату.

Відповідь надійшла за день. Красовський телеграфував: «Большевиків в Кам'янці багато, але доброї організації нема для спокою у повіті треба вивести російське військо ваш приїзд необхідим: нема інтелігенції знесилою під роботою вашу пропозицію згожуюсь коли дасте помішника у Кам'янці такого нема вишліть свого тимчасово: Блонський Діяченко у роз'їздах поза повітом» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 90).

14 грудня 1917 р. Г. Степура зробив ще один крок, аби залучити до праці О. Красовського. Він пообіцяв йому ще до отримання відповідних коштів від Генерального секретарства внутрішніх справ забезпечити діяльність на посаді комісара матеріальними ресурсами (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 91).

Наразі 16 грудня 1917 р. Г. Степура отримав чергову телеграму від Ф. Сумневича, в якій той повідомляв про свою відмову від запропонованої посади, оскільки 8 грудня був обраний головою Рівненської повітової управи (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 93). Водночас, позитивна звістка надійшла із Кам'янця-Подільського. О. Красовський погоджувався зайняти

посаду заступника губернського комісара, акцентувавши увагу й на тому, що «гроші потрібні не мені тільки також служащим» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 94).

22 грудня 1917 р. до Вінниці надійшло повідомлення від Генерального секретарства внутрішніх справ, в якому зазначалося про призначення на посаду Подільського губернського комісара Г. Степура з дня фактичного виконання ним обов'язків по службі, тобто з 2 грудня. У цьому ж документі йшлося про затвердження на посаді заступника губернського комісара В. Дудича (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 97).

Наступного дня Г. Степура видав розпорядження за №14269, у якому йшлося про те, що у зв'язку з його виїздом разом із канцелярією комісара до Кам'янця-Подільського, виконання обов'язків губернського комісара у м. Вінниці, де залишалися окремі губернські інституції Міністерства внутрішніх справ, він покладає на В. Дудича. Йому на допомогу для виконання термінових доручень по комісаріату призначався помічник діловода Подільського губернського правління Н. Цигольник з додатковим асигнуванням 50 крб. на місяць (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 20, арк. 14).

До Кам'янця-Подільського Г. Степура добрався 27 грудня 1917 р. Дозвіл на переїзд він отримав безпосередньо від Генерального секретарства внутрішніх справ та Генерального секретарства військових справ (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 104). З огляду на те, що В. Дудич залишався у Вінниці, губернський комісар 24 січня 1918 р. звернувся до Міністерства внутрішніх справ УНР з проханням дозволити йому призначити ще одного заступника комісара, позаяк «замініть мене в разі потреби, яко Губерн'яльного Комісара у Кам'янці нікому і таким чином я не маю можливості ні тільки виїхати по губернії по службовим справам, в чім дуже часто бувають спільні потреби, але навіть не маю кому доручити своїх обов'язків на час моєї слабости, чи інших випадків» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 104-104 зв.). При цьому, не чекаючи відповіді, але «маючи необхідність виїхати по службовим справам з м. Кам'янця», Г. Степура цього ж дня передав виконання обов'язків губернського комісара Кам'янецькому повітовому комісару О. Красовському (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 20, арк. 23). У зверненні до Міністерства внутрішніх справ він просив узаконити О. Красовського другим заступником губернського комісара (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 104 зв.).

Після укладення Берестейського мирного договору з Центральними державами і початку наступу союзницьких німецьких і австро-угорських військ проти більшовиків влиб України владою УНР було зроблено спроби відновити владу у провінції. Для цього при головнокомандувачі німецькими силами в Україні було створено посаду головного комісара уряду УНР, яку посів О. Коморний. Він мав надзвичайні повноваження. Усі його розпорядження та призначення були чинними до часу їх зміни або скасування розпорядженнями відповідних міністерств (Гай-Нижник, 2009, с. 263).

15 лютого 1918 р. Міністерство внутрішніх справ разом з Міністерством військових справ виробило «Проект наказу про утворення Губерніяльної і повітової влади». Він був підписаний в. о. військового міністра О. Жуковським та міністром внутрішніх справ П. Христюком. У шістнадцяти пунктах документу йшлося про утворення нового інституту губернських і повітових комендантів та окреслювалися їх повноваження у взаєминах з губернськими і повітовими комісарами та іншими інституціями місцевої влади. Губернській владі наказувалося функціонувати на підставі чинного законодавства, «обов'язково рахуючись з духом сучасного менту і згідно вимагань ладу та добробуту вільного Українського Народу» (Міністерство, 1918, с. 3).

У цей непростий час Г. Степура не полишав надії сформувати свій апарат, а передусім призначити заступника комісара. Пошук відповідного кандидата не обмежувався лише цивільними особами. 16 лютого 1918 р. він отримав заяву від виконувача обов'язків старшого Старшини для доручень при Головнокомандувачі Південно-Західним фронтом М. Николаєва, в якій той давав згоду посісти посаду заступника губернського комісара (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 107). Цього ж дня був виданий наказ за №568, в якому стверджувалося: «Допустити до тимчасового виконання обов'язків другого Помічника Подільського Губерніяльного Комісара Старшого Старшину для доручень при Головнокомандуючим південно-західним фронтом Михайла Олександровича Николаєва, згідно його прохання, про що довести до відома Міністерства справ Внутрішніх Української Народньої Республіки і просити затвердити Николаєва на цій посаді» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 108). Цього ж дня новий заступник отримав відповідне посвідчення (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 109).

На час призначення М. Николаєву виповнилося 27 років. Українець за національністю, був приватним повіреним Кам'янецького з'їзду мирових суддів. Під час війни вступив до Української військової ради Південно-Західного фронту, згодом став секретарем при комісарі Українського уряду того ж фронту. В останні перед призначенням часи, як уже зазначалося, виконував обов'язки старшого Старшини для доручень при Головнокомандувачі Південно-Західним фронтом. 27 лютого 1918 р. Г. Степура зробив належне подання до Міністерства внутрішніх справ УНР з проханням затвердити М. Николаєва на посаді (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 111-111 зв.).

До 5 березня 1918 р. уся територія Поділля була звільнена від збільшуваних революційних частин (Мехеда, 1971, с. 34). Увесь край вирізнявся великою розрухою. У Подільській губернії неможливо було налагодити більш-менш сталий зв'язок навіть з органами влади. З огляду на такий стан, В. Дудич 14 березня звернувся до міністра внутрішніх справ УНР з проханням до відновлення зв'язків із Г. Степурою «телеграфно доручити мені тимчасове виконання обов'язків губкомісара» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 114). 19 березня він особисто виїхав до Кам'янця-Подільського «по службовим справам» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 116).

Очевидно, була потреба особисто зустрітися з комісаром для обговорення важливих справ.

Поволі ситуацію до певної міри вдалося опанувати. Принаймні, про це засвідчує телеграма, відправлена Г. Степурою до директора адміністративного департаменту 2 квітня 1918 р.: «Виконую обов'язки безперервно з дня призначення Секретарством. Адміністративний апарат помалу налагоджується» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 2, арк. 100).

Наступного дня губернський комісар особисто виїхав до Києва. Замість себе він знову залишив Кам'янецького повітового комісара О. Красовського (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 120), оскільки ще 30 березня М. Николаєв був відраджений «по службовим справам» до Бессарабської губернії (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 119).

Причиною від'їзду Г. Степури до Києва була пропозиція міністра внутрішніх справ УНР посісти йому посаду Харківського губернського комісара. Це видно із наступного повідомлення Степури, яке він відправив 9 квітня 1918 р. у міністерство після свого повернення до Кам'янця-Подільського: «Приймаючи відповідальне призначення Губкомісара Слобідської України беру на себе тяжкий обов'язок виправдати надію Високого Міністерства. Одначе смію уклінно прохати пана Міністра ужити рішучих заходів перед військовим Міністерством аби обов'язково дозволив курінню Янка Кармелюка у складі біля двох сотень свідомих славних духом міцних козаків переїхати разом зо мною для несення охорони Харкова. Запевняю що буду почувати себе сильним і безпечним коли бачитиму навкруги себе людей яких добре знаю яким вірю і шаную і котрі виконують мої доручення безсуперечно. У Харкові ця частина стане у пригоді і Губкоменданту...» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 122).

Цього ж 9 квітня на адресу Подільського губернського комісара було відправлене телеграфне повідомлення з адміністративно-політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР, яким тимчасове виконання обов'язків губернського комісара покладалося на В. Дудича (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 137). За два дні він прийняв справи губернського комісаріату (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 130). Про вступ на посаду В. Дудич повідомив повітових комісарів (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 129), командира Австро-Угорського корпусу (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 128) та оприлюднив для відома ширшим колам громадськості: «Маю честь повідомити, що з 11 квітня с. р. я вступив в виконання обов'язків Подільського Губерніяльного Комісара на місце п. Степури, згідно призначенню Міністерства Внутрішніх Справ Української Народньої Республіки. В разі потреби прошу звертатись до мене, яко представника Української цивільної влади на Поділлі» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 126-126 зв.).

Наступного дня, уже добравшись до Кам'янця-Подільського, В. Дудич поінформував міністра внутрішніх справ УНР про початок роботи на посаді Подільського губернського комісара (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1,

спр. 1, арк. 132). Водночас, він звернувся до міністра з окремим листом, в якому просив піти йому назустріч у питанні затвердження заступників. По-перше, губернський комісар просив увільнити з посади тимчасово в. о. заступника комісара М. Николаєва як такого, що не знайшов підтримки на загальних зборах представників українських організацій у Вінниці, а потому і в Кам'янці-Подільському. По-друге, після обговорення кількох кандидатур у громадському секторі на посаду заступників губернського комісара пропонувалося затвердити старшого радника губернського правління П. Гриневича та в. о. Брацлавського повітового комісара С. Шевченка. Завершуючи листа, В. Дудич наголошував: «Докладаючи про вищезазначене п. Міністру Внутрішніх Справ, прошу в найскоршому часі призначити хоч одного помішника – д. Гриневича, позаяк роботи в теперішні часи дуже багато і жодна людина не в силі нести на своїх плечах весь тягар адміністративного апарату, що також шкідливо відбивається на самій роботі» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 135–135 зв.).

Як бачимо, В. Дудич особливо наполягав на затвердженні П. Гриневича. Більше того, він взяв на себе сміливість, не чекаючи відповіді з Києва, однак, маючи гостру потребу, своїм наказом допустити останнього до тимчасового виконання обов'язків заступника губернського комісара (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 142), про що одночасно повідомив Міністерство внутрішніх справ УНР (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 134).

Натомість кандидатуру С. Шевченка наполегливо підтримав комітет Подільської губернської української ради. 23 квітня 1918 р. на адресу В. Дудича надійшла така телеграма: «Просимо і настоюємо негайно клопотатись призначення першим помішником Гукома Сергія Шевченка точка Мачушенко Приходько Іваницький Відибіда Герасименко» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 140).

Вочевидь, В. Дудич не мав особливого бажання підтримати кандидатуру С. Шевченка. Але й відкрито виступити проти рішення Подільської губернської української ради він не наважився. Свою позицію губернський комісар виклав у конфіденційному листі, спрямованому до Міністерства внутрішніх справ УНР. У ньому, зокрема, йшлося: «В додаток до відношення од 15 квітня с. р. за № 3070 маю честь представити при сьому телеграму членів Комітету Подільської Губерніяльної Ради, з якої видно, що Губерніяльна Рада просить про призначення першим помішником Губерніяльного Комісара Сергія Шевченка, а також докладну записку Літинського Повітового Комісара Івана Бачинського на ім'я Пана Міністра Внутрішніх Справ, в якій він теж просить призначити його на посаду помішника Губерніяльного Комісара. Мої відомости про Шевченка, подані в відношенню від 15 квітня № 3070 не зовсім точні: він не є Головою Брацлавської Повітової Народньої Управи, а лише виставлялась на цю посаду його кандидатура. Зараз він тимчасово виконує обов'язки Брацлавського Повітового Комісара. Обидві кандидатури досить сильні, з тою лише різницею, що д. Шевченко не виявив ще свого адміністра-

тивного хисту, але користується довір'ям Губерніяльної Ради, а д. Бачинський мало не рік на посаді Літинського Повітового Комісара, добре знається в адміністративних справах. Як прохання д. Бачинського, так і телеграму губради пересилаю на заключення і розпорядження Пана Міністра, прошу з свого боку вяснити цю справу в найближчому часі, бо праці сила і Помішники потрібні негайно» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 138).

Із наявних у нашому розпорядженні матеріалів видно, що ніхто із заступників Подільського губернського комісара в офіційному порядку затверджений не був. Так само як не був затвердженим губернським комісаром особисто В. Дудич. Цьому завадив гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. Реакція на нього досить виразно прослідковується у зверненні губернського комісара до повітових комісарів Поділля від 3 травня 1918 р.: «З того часу, – йшлося у документі, – як Центральна Рада за допомогою Центральних держав прогнала з меж України більшовиків, почала встановлювати спокій і лад і переводити в життя соціалістичні реформи, вороги Української Народної Республіки змобілізували всі свої сили, щоб не допустити до тих реформ, щоб звалити Центральну Раду. Особливо вони обурювались земельним законом, по якому вся земля перейшла до рук трудового народу. Щоб дискредитувати Центральну Раду і її правительтво в очах германців і австро-угорців, вороги українського народу стали набріхувати на нашу владу, доказувати, що Центральна Рада і її правительтво не зможуть встановити ладу і порядку, виконати торгівельні зобов'язання. З тою ж метою вони скликали в Києві з'їзд хліборобів, проголосили Центральну Раду розпущеною, а на її місце обібрали гетьмана, давши йому царські права. Вже випущено універсал, яким касуються всі здобутки революції, встановлюється самодержавіє і відновлюється вповні приватна земельна власність. Вірні Центральній Раді січові стрільці і робітники вступили в бій з зрадниками українського народу і ще невідомо, чим той бій скінчиться. Весь трудовий народ мусить стати в обороні Центральної Ради, мобілізувати всі сили, організувати, щоб не допустити до старого панування поміщиків, капіталістів, щоб наочно показати, що повороту до старого не може бути, що землю од селян не одбере ніяка сила. Доручається Вам, як представнику влади УНР в повіті, скликати на сьоме сього травня повітовий селянський і робітничий з'їзд, на якому обговорити біжучий момент і винести відповідні резолюції, також одібрати представників на Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві, призначений на десяте травня, звернутись за допомогою до всіх Українських організацій в повіті, складати протести, які надсилали до відповідних властей» (Кравчук, Ратушняк, Завальнюк, 2016, с. 87).

Останнім документом, який підписав В. Дудич по управлінському апарату, була постанова від 8 травня 1918 р. У ній зазначалося: «З приводу мого виїзда по справам служби за межі Подільської губернії, обов'язки Губерніяльного Комісара до мого повернення передаю в. о. Помішника Губерніяльного Комісара Старшому Раднику Губерніяльного Правління П. Ю. Гриневичу» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 20, арк. 27).

13 травня 1918 р. власне П. Гриневич розпорядився перед усіма повітовими комісарами «згідно наказу Міністра ... вжити всіх заходів до утримання спокою і порядку в доручених Вам повітах» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 145). А наступного дня на Поділля надійшов наказ Гетьмана П. Скоропадського з вимогою губернським комісарам передати усі службові справи призначеним на посади губернським старостам (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 146). У Подільській губернії, після відмови А. Савостьянова, ним став С. Кисельов.

У контексті нашого дослідження слід наголосити, що усі посадовці Поділля заключного періоду Української Центральної Ради стали об'єктом зацікавлення слідчих органів гетьманського режиму. Зокрема, слідчим суддею з надзвичайних справ Київського вищого військового суду розшукувалися Г. Степура, В. Дудич, О. Красовський, М. Николаєв (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 151, 152). Останній лист з цього приводу, який нам вдалося віднайти, датується 16 жовтня 1918 р. Він підписаний губернським старостою і направлений до департаменту Державної варті Міністерства внутрішніх справ: «Повертаючи листування, надіслане мені при ч. 1782/5769, повідомляю, що в сучасний мент бувший Подільський Губернський Комісар Г. Степура займає посаду Мирowego Судді у м. Жванці Кам'янецького повіту, бувший помічник Под. Губ. Комісара М. Николаєв займається приватною адвокатурою у м. Кам'янці-Под. Про бувшого Губернського Комісара Дудича і Кам'янецького повітового комісара Красовського відомостей у мене нема» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 174–174 зв.).

Висновки. Таким чином, осінь 1917 р. принесла нові виклики структурам державної влади на рівні Подільського регіону, пов'язані з більшовицьким переворотом. Губернський комісар М. Стаховський та його заступник О. Самошенко подали у відставку, а організацією комісаріату безпосередньо зайнявся висуванець української групи Г. Степура. Він підтримав пропозицію Подільської губернської української ради про призначення заступником комісара В. Дудича. Наприкінці грудня 1917 р., з метою більш раціонального налагодження функціонування канцелярії губернського комісара, Г. Степура переїхав до Кам'янця-Подільського, а В. Дудич разом з частиною губернських інституцій залишився у Вінниці. Після окупації Поділля військами австро-угорської армії, Г. Степуру перевели на Харківщину, а обов'язки губернського комісара перейшли до В. Дудича, котрий керував комісаріатом до гетьманського перевороту, публічно захищаючи інститути Української Центральної Ради. За нового політичного режиму практично усі посадові особи губернського комісаріату стали об'єктом зацікавленості слідчих органів.

Список використаних джерел і літератури:

Адамський, В. (Упорядн.). (2017). *Поділля в добу Української революції. Рік 1917: док. та матеріали*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 847 с.

Антонішин, А. П. (2010). Державотворчі процеси на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради (лютий-травень 1918 р.). *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Абетка, 379–386.

Басара-Тилішак, Г. (2011). III Універсал і питання про владу в українській провінції наприкінці 1917 року. *Студії з історії Української революції 1917-1921 років*: зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України, 102–108.

Безладдя на Поділлі. (1917). *Нова Рада*. Київ. 28 листопада.

Верстюк, В. (2012). Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*: зб. наук. ст., (8). Київ: Інститут історії України НАН України, 5–43.

Гай-Нижник, П. П. (2009). Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917-1918 рр.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*, (XXIV). Київ: Українське агентство інформації та друку «Рада», 229–270.

Завальнюк, О. М. (2017). Кам'янець-Подільський у перші роки Української революції: політичні та національно-культурні процеси (1917-1918). *Поділля та Південно-Східна Волинь у першій половині XX століття: суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні процеси та повсякдення*. Хмельницький: ХГПА, 5–26.

Комарницький, О. Б. (2004). Містечкове населення Правобережної України і австро-угорська та німецька військові адміністрації (1918 р.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Серія Історія*, (7). Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, 27–31.

Кравчук О., Ратушняк І. & Завальнюк, К. (Упорядн.). (2016). *Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 282 с.

Кульчицький, С. В. (2008). *Російська революція 1917 року: новий погляд*. Київ: Наш час, 79 с.

Логінов, О. В. & Семенко, Л. І. (2011). *Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті*. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 272 с.

Мехеда, М. І. (гол. ред.). (1971). *Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область*. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 708 с.

Міністерство Внутрішніх справ разом з Військовим виробило такий «Проект Наказу про утворення Губерніяльної і Повітової влади». (1918). *Народня воля*. Київ. 2 березоля.

Нові призначення. (1917). *Нова Рада*. Київ. 11 листопада.

Реєнт, О. П. (2016). *Українські визвольні змагання 1917-1921 років*. Київ: Видавництво «Арій», 280 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

References:

Adamskyi, V. (Comps.). (2017). *Podillya v dobu Ukrayins'koyi revolyutsii. Rik 1917*. [Podillia in the period of Ukrainian revolution. 1917]: doc. ta mater. Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnya Ruta», 847 s. [in Ukrainian].

Antonyshyn, A. P. (2010). *Derzhavotvorchi protsesy na Podilli v zakliuchnyi period isnuvannia Tsentralnoi Rady (liutyi-traven 1918 r.)* [State-building processes in Podillya in the final period of the Central Councils existence (February-May 1918)]. *Materialy*

XIII Podil's'koi istoriko-kraieznavchoi konferentsii. Kamianets-Podil's'kiy: Abetka, 379–386. [in Ukrainian].

Basara-Tylishchak, H. (2011). III Universal i pytannia pro vladu v ukrains'kyi provintsii naprykintsi 1917 roku [III Universal and the question of power in the Ukrainian province in late 1917]. *Studii z istorii Ukrains'koi revoliutsii 1917-1921 rokiv*: zb. nauk. pr. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 102–108. [in Ukrainian].

Bezladia na Podilli [Disorder in Podillia]. (1917). *Nova Rada*. Kyiv. 28 lystopada. [in Ukrainian].

Verstyuk, V. (2012). Revolyutsijna vlada i suspil'stvo: mekhanizmy vzayemovplyvu ta vzayemodii [Revolutionary power and society: mechanisms of interaction and interaction]. *Problemy vyvchennya istorii Ukrains'koi revoliutsii 1917-1921 rokiv*: zb. nauk. st., (8). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 5–43. [in Ukrainian].

Gaj-Nizhnik, P. P. (2009). Formuvannya tsentral'nykh ta miscevykh organiv vykonavchoyi vlady v Ukraini za doby Tsentral'noi Rady (1917-1918 rr.) [Formation of central and local executive bodies in Ukraine during the Central Rada (1917-1918)]. *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnogo instytutu ukrajinoznavstva*, (XXIV). Kyiv: Ukrainske agenstvo informaczii ta druku «Rada», 229–270. [in Ukrainian].

Zavalnyuk, O. M. (2017). Kamianets-Podil's'kiy u pershi roky Ukrains'koi revoliutsii: politychni ta naczional'no-kul'turni proczesy (1917-1918) [Kamianets-Podil's'kiy in the first years of the Ukrainian revolution: political and national-cultural processes (1917-1918)]. *Podillya ta Pivdenno-Skhidna Volyn' u pershij polovyni XX stolittya: suspil'no-politychni, sotsial'no-ekonomichni, kul'turno-osvitni proczesy ta povsyakdennya*. Khmelnits'kiy: HGPA, 5–26. [in Ukrainian].

Komarniczkyi, O. B. (2004). Mistechkove naseleння Pravoberezhnoi Ukrainy i avstro-uhorska ta nimetska viis'kovi administratsii (1918 r.) [Urban population of the Right Bank of Ukraine and the Austro-Hungarian and German military administrations (1918)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho: Seriya Istorii*, (7). Vinnytsia: Vinnyts'kiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. M. Kotsiubyn's'koho, 27–31. [in Ukrainian].

Kravchuk, O., Ratushniak, I. & Zavalniuk, K. (Comps.). (2016). *Podil's'kiy hubern's'kiy starosta Serhii Kyselov (1877-1937) v dokumentakh epohy* [Podolsk provincial head Serhii Kiselov (1877-1937) in the documents of the epoch]. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 282 s. [in Ukrainian].

Kulchiczkyi, S. V. (2008). *Rosijs'ka revolyutsiya 1917 roku: novij poglyad* [The Russian Revolution of 1917: New Look]. Kyiv: Nash chas, 79 s. [in Ukrainian].

Lohinov, O. V. & Semenko, L. I. (2011). *Vinnytsia v 1917 rotsi: Revoliutsiia u provintsiinomu misti* [Vinnytsia in 1917: Revolution in the provincial city]. Vinnytsia: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka», 272 s. [in Ukrainian].

Mekheda, M. I. (Comps.). (1971). *Istoriia mist i sil Ukrains'koi RSR: Khmel'nyts'ka oblast* [History of towns and villages of the Ukrainian SSR: Khmelnytsky region]. Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrains'koi radians'koi entsyklopedii Akademii nauk URSR, 708 s. [in Ukrainian].

Ministerstvo Vnutrishnikh sprav razom z Viis'kovym vyroblylo takyi «Proekt Nakazu pro utvorennia Hubernalnoi i Povitovoi vlady» [The Ministry of Internal Affairs, together with the Military, drafted the following «Draft Order on the Establishment of the Provincial and County Authorities»]. (1918). *Narodnia volia*. Kyiv. 2 berezolia. [in Ukrainian].

Novi pryznachennia [New appointments]. (1917). *Nova Rada*. Kyiv. 11 lystopada. [in Ukrainian].

Reyent, O. P. (2016). *Ukrayinski vyzvol'ni zmagannya 1917-1921 rokiv* [Ukrainian liberation struggles of 1917-1921]. Kyiv: Vydavnyctvo «Arij», 280 s. [in Ukrainian].

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 06.06.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2021-34.169–183

УДК 94:[355+352](477.43/.44)«1919/1920»

КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр – академік НАНВО України, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (kob-1974@ukr.net)

ORCID 0000-0003-3021-6550

Researcher ID ABC-6699-2020

KOMARNITSKYI Oleksandr – NANVO Academician of Ukraine, Doctor of History, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (kob-1974@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Комарніцький, О. (2021). Українські збройні формування і громади містечок Подільської губернії в добу Директорії УНР: комплекс взаємин. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 169–183.

УКРАЇНСЬКІ ЗБРОЙНІ ФОРМУВАННЯ І ГРОМАДИ МІСТЕЧОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР: КОМПЛЕКС ВЗАЄМИН

Анотація. *Мета статті* – на основі опрацьованих історичних джерел, здобутків історіографії комплексно з'ясувати неоднозначні взаємини між Дієвою Армією Директорії УНР, Українською Галицькою армією (УГА) і найбільш чисельними громадами містечок Подільської губернії, – української та єврейської, в умовах кровопролитної боротьби за національну державність. **Методологічною основою дослідження** є принципи історизму, всебічності, об'єктивності, багатofакторності, системності. Важливою складовою методології стало застосування різних методів аналізу матеріалу – історичного, проблемно-хронологічного, історико-генетичного, історико-типологічного. **Наукова новизна** публікації полягає у тому, що системно висвітлено важливі напрямки співпраці армії УНР і жителів подільських містечок у ході проведення мобілізаційних кампаній, організації матеріальної та моральної підтримки українських вояків. **Висновки.** Взаємини між Дієвою Армією, УГА, з одного боку, і національними громадами містечок Подільської губернії у добу Директорії УНР, з іншо-

го, були неоднозначними. По-перше, містечкові жителі, переважно українці, були здебільшого об'єктом і в меншій мірі – суб'єктом мобілізаційних заходів української влади, поповнюючи військові формування, брали посильну участь у захисті державних інтересів УНР, надавали відчутну матеріальну підтримку армії УНР (допомагали білизною, одягом, взуттям, продуктами харчування), у багатьох випадках підтримували Дієву Армію, коли вона вела наступальні чи оборонні бойові дії проти Червоної армії. У меншій мірі це стосувалося УГА. По-друге, у низці містечкових населених пунктів мали місце факти, які перешкождали нормальній співпраці громад і українських частин. Йдеться про незаконні військові реквізиції, контрибуції, грабунки, втручання в роботу органів місцевого самоврядування тощо. Такі дії, природно, викликали невдоволення містечкових громад, які реагували відповідно. Вони нападали на українських козаків, застосовували до них фізичне насилля, інколи й вбивали, відмовлялися надавати підводи для військових потреб, хліб, ігнорували мобілізації. Траплялися конфлікти між єврейськими громадами й українськими військовими, які завершувалися ганебними програмами, що негативно позначалося на підтримці УНР.

Ключові слова: містечка, Подільська губернія, Дієва Армія УНР, Українська Галицька армія, Директорія УНР, мобілізація, допомога, єврейський погром.

UKRAINIAN ARMED FORMATIONS AND COMMUNITIES OF THE TOWNS OF THE GOVERNMENT OF PODILLIA IN THE DAYS OF THE UNR DIRECTORATE: A COMPLEX OF CONTRADICTIONARY INTERACTIONS

Abstract. *The purpose of the article is to comprehensively elucidate ambiguous relationships between the Active Army of the Directorate of the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian Galician Army (UGA) and the Ukrainian and Jewish communities of the towns of the Government of Podillia in the conditions of the bloody struggle for national statehood, based on the historical sources developed by the author and the achievements of historiography. The methodological basis of the research is the principles of historicism, comprehensiveness, objectivity, multifactoriality, and systematicity. An important component of the methodology was the use of various methods of material analysis – historical, problem-chronological, historical-genetic, historical-typological. The scientific novelty of the publication lies in the fact that important areas of cooperation between the UNR army and residents of Podillia towns during mobilization campaigns, organization of material and moral support for Ukrainian soldiers are highlighted. Conclusions.* The relations between the Active Army, UGA, on the one hand, and the national communities of the towns of the Government of Podillia during the days of the UNR Directorate, on the other hand, were ambiguous. First, the townspeople, mostly Ukrainians, were mostly the object and, to a lesser extent, the subject of the mobilization measures of the Ukrainian authorities, replenishing military formations, taking an active part in the protection of the state interests of the Ukrainian People's Republic, providing tangible material support to the army of the Ukrainian People's Republic (helping with underwear, clothes, shoes, food products), in many cases supported the Active Army when it conducted offensive or defensive operations against the Red Army. To a lesser extent, this applied to UGA. Secondly, in a number of urban settlements there were facts that prevented the regular cooperation of communities and Ukrainian parts. It is about illegal military requisitions, contributions, looting, interference in the work of local self-government bodies, etc. Such actions, naturally, caused discontent in the township communities, which reacted accordingly. They attacked Ukrainian Cossacks,

used physical violence against them, sometimes killed them, refused to provide supplies for military needs, bread, and ignored mobilizations. There were conflicts between the Jewish communities and the Ukrainian military, which ended in shameful pogroms, which negatively affected the support of the Ukrainian state.

Key words: *small towns, Government of Podillia, Active Army of the UNR, Ukrainian Galician Army, mobilization, aid, Jewish pogrom.*

Постановка проблеми. Безпека та цілісність держави залежить, наперед, від стану та обороноздатності її збройних сил. Сьогодні, коли українські військові ведуть запеклі бої за визволення окупованих російськими агресорами територій, ми, як ніколи, відчуваємо гордість за нашу державу та її армію. Моральний обов'язок кожного українця полягає у підтримці нашого військово як морально, так і матеріально. Така підтримка надає ще більшої впевненості в діях війська. Останні події показали, що сила українців не лише у доблесних Збройних Силах, їх хоробрості та непереможному бажанні захищати свою землю, але й у єдності всього українського народу. Приклади, коли українці підтримували своїх військовиків, мали місце і в минулому, зокрема, під час національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Тому так важливо вивчити досвід організації матеріальної та моральної підтримки українських воїнів у тодішню революційну добу.

Аналіз джерел та останні дослідження. Проблема взаємодії війська із цивільним населенням є затребуваною у середовищі фахівців-істориків, про що свідчить наявність низки наукових праць. Зокрема, у роботах українських істориків О. Завальнюка (Завальнюк, Олійник, 2013), С. Олійника (Олійник, 1995; 2000), М. Білгородського (Білгородський, 1991) йдеться про різні форми відносин (агітаційно-роз'яснювальна, культурно-освітня робота, продовольче, санітарне і військово-господарське забезпечення) Української Галицької армії та громад містечок Подільської губернії. Про формування військових підрозділів Директорії УНР, їх взаємин із місцевим населенням розповідається у працях П. Гай-Нижника (Гай-Нижник, 2020), О. Заремби (Заремба), С. Литвина (Литвин, 2018), В. Лозового (Лозовий, 1997; 2005), Н. Патоли (Патола, 2002), Я. Тинченка (Тинченко, 2017) та ін. істориків. Молодий український вчений Р. Лякович у дисертаційній праці глибоко вивчив й відтворив мобілізаційні процеси до українських збройних сил на території Наддніпрянщини наприкінці 1918 – у 1920 рр. (Лякович, 2021). Дослідниця Т. Лякович досліджує питання матеріального забезпечення української армії у той же історичний період, уперше цілісно представила цей процес, який мав різні складові (Лякович, 2019; 2020). Окремі аспекти означеної проблеми містяться на сторінках монографії про містечка Поділля (Завальнюк, Комарніцький, 2005). Джерельна база дослідження представлена матеріалами з низки фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ф. 9, 538, 1065, 1092, 1401, 1429, 1794, 2060, 2188, 3301), тогочасних періодичних видань, які певною мірою розкривають ставлення містеч-

кового населення до української влади, їхні взаємини з Дієвою Армією. Фонд Вінницької повітової земської управи (ф.д. 255) містить документи про організацію «тижнів українського козака».

Мета статті полягає в тому, щоб на основі опрацьованих автором історичних джерел, здобутків історіографії комплексно представити складні взаємини між збройними формуваннями Директорії УНР та УГА, як регулярної військової сили, і найбільш чисельними українськими та єврейськими цивільними громадами містечок Подільської губернії, що змінювалися від плідної співпраці до непоодиноких конфліктів і навіть жорстоких погромів, вчинених військовиками.

Виклад основного матеріалу. Директорія прийшла до влади у дуже складний історичний період. Свою державу вона формувала за умов неможливості отримати допомогу від світового співтовариства. Окрім того, її з усіх сторін оточували ворожі сили (із заходу загрожувала Польща, з півдня – війська Антанти, зі сходу – більшовицька армія, а згодом – Добровольча армія Денікіна). Таким чином українці у боротьбі за незалежність змушені були розраховувати лише на власні сили. Захистити державу і народ могла лише власна боєздатна армія.

Чималу участь у формуванні українського війська брали громади містечок прикордонної Подільської губернії, які переважно підтримували мобілізаційні заходи Директорії і давали людський ресурс до військових формувань. Так, 28 листопада 1918 р. у м-ку Томашпіль було проведено Ямпільський повітовий селянський з'їзд, на якому виступили з ініціативою «... відкрити... прийом добровольців. Негаймо призвати козаків по мобілізації, відкривши збірний пункт в Томашполі...» (Держархів Вінницької обл., ф.д. 255, оп. 1, спр. 124, арк. 327 зв.; На Поділлі, 1918, с. 3). Такі ж приклади підтримки мобілізації мали місце і в наступні місяці. Наприклад, житель м-ка Заміхів М. Ступницький повідомляв, що «багато охочих іде тепер у стрільці. Серед них є навіть такі, що мають 15-16 літ» (По Поділлю, 1919, с. 14). Досить успішно мобілізації пройшли у Городку (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 71, арк. 20) і Дунаївцях (ЦДАВО України, ф. 1092, спр. 54, арк. 135). Рішення про необхідність оголосити мобілізацію ухвалено на сільських сходах Пиляви (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 73, арк. 50), Новокостянтинова (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 71, арк. 205), Ялтушкова (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 89, арк. 20 зв.). Український правник, історик і суспільно-політичний діяч М. Стахів у своїй праці «Україна в добу Директорії УНР» із захопленням писав: «Новоприбуваючі змобілізовані відділи з сіл викликали просто подив своєю поставою, духом дисципліни і правопорядку в новім демократичнім ладі... Цей ентузіязм національної революції на її початках причинився навіть до такого рідкого явища в історії, як до дисциплінування селянських мас у той час анархізованого суспільства, яким є завжди суспільство в час революції» (Стахів, 1962, с. 89–90).

Серед мобілізованих були і євреї. Головний Отаман С.Петлюра в одній із своїх промов зазначав, що «єврейське населення охоче й[шло] на мобілізацію» (ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 2, спр. 9, арк. 14). Так, 18 юнаків-євреїв Смотрича вступили до лав Дієвої Армії УНР для боротьби з більшовицькою Червоною армією (100 єврейських местечек, 1997, с. 203). Зауважимо, що єврейська громада у містечках Поділля була найчисельнішою. За нашими приблизними підрахунками українське населення тоді становило 38,5%, єврейське – 43,7%, російське – 9%, інші національності – 8,8% (Завальнюк, Комарницький, 2005, с. 40).

Маємо низку свідчень про надання містечковими жителями матеріальної допомоги українському війську: допомагали білизною, одягом, взуттям, продуктами харчування. Одним із перших надати таку допомогу відгукнувся мешканці Томашполя, який мав статус волосного центру. На селянському з'їзді, проведеному тут на початку грудня 1918 р., делегати одностайно ухвалили рішення: «...щоб було чим добре харчувати нову народню армію, кожне село повинно зараз же збирати добровільні жертви грішми, хлібом, крупами і іншими продуктами...» (Виняток з протоколу, 1918, с. 4).

Робота із матеріальної підтримки Дієвої Армії активізувалася у вересні-жовтні 1919 р., коли департамент місцевого самоврядування МВС УНР надіслав до губернських, повітових та міських управ обіжників, у якому просив «допомогти армії речами, утворювати майстерні для виготовлення білизни, чобіт, верхнього одягу, організувати спеціальні дні збору для військ продуктів харчування». У заключній частині листа було вміщено патріотичний заклик: «Всі, хто любить свою Україну, хто бажає її волі, щастя і ладу – станьмо до спільної праці, щоб своїми синами, своїм піклуванням про забезпечення армії доказати, що ми волиємо любити і обороняти свою республіку!» (Держархів Вінницької обл., ф.д. 255, оп. 1, спр. 140, арк. 9).

Цей заклик української влади багато містечкових громад сприйняли із розумінням, утворивши об'єднані ради державних, громадських, кооперативних, політичних установ і організацій. У деяких містечкових населених пунктах проводилися «тижні українського козака», зокрема у першій половині жовтня 1919 р. (Держархів Вінницької обл., ф.д. 255, оп. 1, спр. 144, арк. 10, 12). Пожертвування на потреби українського війська внесли жителі таких містечок, як Юзвин, Калинівка, Гнівани, Стрижівка тощо. (Держархів Вінницької обл., ф.д. 255, оп. 1, спр. 144, арк. 29, 37, 54–55). У Немирові, Тростянці, Шпикові, Вороновиці утворили комісії, які збирали для козаків дефіцитну білизну (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 171, арк. 97). Суконна фабрика у м-ку Дунаївці шила для українських бійців шинелі (ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 2, спр. 9, арк. 14; На фронтах, 1919, с. 2), а жителі Голованівська надали допомогу Дієвій Армії шкірою для виготовлення взуття (Соха, 1991, с. 68). Виявили готовність підтримати військо УНР і мешканці Шпикова та Печари, які заявили, що «коли потрібно хліб для наших визволителів, ми дамо з великою охотою» (О.С., 1919, с. 1–2). Військовий діяч О. Левицький критично оці-

нював тодішню воєнно-політичну ситуацію. Він зазначав, що «уряд вирішив залатати дірки у матеріальному забезпеченні армії, запелювавши до патріотичних почуттів населення. Тягар такої реквізиції впав майже виключно на місто і містечко, де були військові відділи і уряди. Село переважно участі в цій акції не брало...» (Левицький, 1921, с. 21).

Нам вдалося віднайти низку фактів про підтримку Дієвої Армії УНР єврейськими громадами. Державний інспектор однієї з дивізій 23 липня 1919 р. інформував, що після того, як січовики захопили Фрампіль, місцеве єврейське населення радо зустріло козаків і зібрало для них 10 пудів хліба (Жиди помагають, 1919, с. 8). Українські військовики відчували гостинність єврейського населення Дунаївців, до яких вступили в ході наступу (Війна, 1919, с. 4). Невдовзі єврейська громада цього містечка придбала білизну і подарувала її своїм визволителям (Криськов, 2000, с. 273). Євреї, які мешкали у Зінькові, зібрала 61790 крб. і пожертвувала їх на потреби українського війська (ЦДАВО України, ф. 3301, оп. 1, спр. 10, арк. 1; оп. 2, спр. 67, арк. 9). Жителі Жабокритів, Ярмолинців, Калинівки, Яруги, Городка надали армії продовольство, фураж, обмундирування (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 116, арк. 7зв.; спр. 171, арк. 45-45зв.; ф. 2060, оп. 1, спр. 31, арк. 3). Висловили готовність допомогти єврейські громади містечок Калюс (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 185, арк. 7зв.) і Шаргород (ЦДАВО України, ф. 2060, оп. 1, спр. 27, арк. 8).

До підтримки української державності євреїв спонукали конструктивні зустрічі їх делегацій з Головним Отаманом, членами українських урядів. Так, Солобковецька єврейська громада, після відвідин містечка С. Петлюрою, вирішила «рішуче допомогти українській армії» (Подарунок для армії, 1919, с. 2). Гостинно зустріли «свого визволителя [С. Петлюру. – Авт.] від більшовицького ярма» згадана уже єврейська громада Дунаївців (Мої вражіння, 1920, с. 4), а також спільнота євреїв Мурованих Курилівців (3 життя, 1920, с. 2). У Ярузі з єврейським населенням спілкувався міністр преси Часник (Телеграми, 1919, с. 4).

Містечкові громади надавали практичну допомогу Дієвій Армії, коли та вела в регіоні бойові дії проти Червоної армії. Так, ярмолинчани у середині червня 1919 р. захопили два більшовицькі панцирники і тим самим заблокували рух противника залізницею. Тоді ж городоцькі селяни обеззброїли 40 червоноармійців (Війна, 1919, с. 4). Допомогу українським козакам надало також населення Китайгорода (Хроніка, 1919, с. 2).

Мали місце низка інших прикладів підтримки містечковим населенням українського війська. Так, 18 липня 1919 р. жителі Яруги зустріли підрозділи Дієвої Армії хлібом-сіллю, після того як вони звільнили містечко від більшовиків (Заняття Яруги, 1919, с. 2). Подібне мало місце і в Смотричі (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 177, арк. 22). Єврейська громада м-ка Миколаєв на свої кошти організувала шпиталь для українських вояків (На Поділліу, 1919, с. 4). Враховуючи подібні факти, один із місцевих українців оптимістично стверджував, що «тепер... український і єврейський народи запевни-

лись, що шлях національного визволення й самовизначення сходяться... й всі ми будемо спільно будувати вільне життя всіх націй, котрі живуть на території Української Народної Республіки» (ЦДАВО України, ф. 3301, оп. 2, спр. 113, арк. 1–13в.).

Неоднозначним було ставлення містечкових громад до військових підрозділів Української Галицької Армії (УГА), які в середині липня 1919 р., коли УГА перебазувалися на територію Поділля, щоб взяти участь у боротьбі за українську державність. Місцеві жителі зустріли це військо насторожено, а подекуди виявляло відверту неприязнь до нього (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 136, арк. 23), безпідставно називаючи їх «австріяками», «мадярами» і навіть «англічанами» (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 92, арк. 7 зв.; Левицький, 1958, с. 325). Мали місце прикрі випадки, коли подоляни нападали на окремі галицькі відділи, завдаючи їм фізичних втрат. Такі події змусили активізувати роботу бюро пропаганди, яке діяло при Начальній Команді УГА. Воно роз'яснювало місцевим жителям, хто такі галичани і якою була мета їхньої передислокації. Одна з таких зустрічей відбулася 12 серпня 1919 р. Того дня військовики поспілкувалися з членами Меджибізьської волосної управи (Дописи, 1919, с. 7). Активно працював і освітній відділ, який організовував за участю двох сторін багатолюдні віча, зокрема, у Вінківцях (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 57, арк. 179) та Пиляві (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 73, арк. 13). Промовці роз'яснювали «хто такий галицький стрілець та чого він прийшов на Велику Україну» (Левицький, 1921, с. 69). Досить часто подібні заходи закінчувалися виступами стрілецьких хорів або виставами армійської театральної групи. У вічах брало участь і єврейське населення. Згаданий О. Левицький з цього приводу відверто наголошував, що євреї «висказували свій подив [з] розсудности й рухливости українського галицького війська. Та найбільше дивувало [те], що на таких вічах не накликував ніхто ні до помсти на них, ні до погромів – а виключно тільки до розумної державної праці всіх горожан» (Левицький, 1921, с. 72).

УГА практикувала на Поділлі й деякі інші види пропагандистсько-інформаційної та культурно-освітньої діяльності. Зокрема, містечковому населенню роздавали галицькі патріотичні часописи, що мало неабиякий вплив на формування національної свідомості місцевих. Так, 14 жовтня 1919 р. після мітингу в Станіславчику галичани роздали селянам чимало примірників своїх газет (Білгородський, 1991, с. 82–83), які викликали значний інтерес. Важливу роль у розвої національно-культурного життя подільських громад відіграли військові театральні групи при галицьких підрозділах. Зокрема, такий факт зафіксовано у Браїлові (Демчик, 1923, с. 153; Левицький, 1921, с. 71).

Подібна робота з часом позитивно вплинула на ставлення до галицького війська, зняла напруженість у взаєминах із місцевими громадами. Проскурівський повітовий комісар у зв'язку з цим повідомляв, що населення «після пояснення щиро каж[е], що це краще, як злодії-більшовики. Галицькі війська дисципліновані» (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 92, арк. 7 зв.).

Як наслідок, у Мурованих Курилівцях населення зустрічало галицьке військо з хлібом-сіллю (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 57, арк. 200). В скрутну хвилину селяни і міщани надавали йому посильну допомогу. Так, мешканці Меджибожа, почувши, що група галичан розташувалася у Проскуріві і має велику потребу у хлібі, привезла їхньому полку 15 пудів борошна (Олійник, 1995, с. 293). У Немирові, зі згоди місцевої громади, розмістилася лікарня для поранених галицьких вояків (Левицький, 1921, с. 109), а в Браїлові – будинок одужуючих (Олійник, 2000, с. 202–205).

Є чимало прикладів, коли допомогу галичанам надавали єврейські громади містечок, часто випереджаючи, як стверджує С. Олійник, навіть українців. До такої підтримки спонукало те, що вони вбачали в УГА силу, що гарантувала їхню безпеку (Олійник, 1995, с. 293). Подібні факти фіксувала тодішня українська преса. Зокрема, газета «Трудова громада» повідомляла, що під час бою із більшовицькою армією в 20-х числах липня 1919 р. за м-ко Смотрич містечеве населення, особливо єврейське, виносило галичанам воду, квасне молоко, висловлювало жаль з приводу тимчасового відходу українських військ з їхнього населеного пункту. Інше видання звернуло увагу на те, що смотрицькі аптекар та санітари з бинтами і ліками приймали поранених і надавали їм необхідну первинну медичну допомогу (Телеграми, 1919, с. 3). Невдовзі від вдячних воїнів-галичан до єврейської громади містечка звернувся сотник УГА Грінберг: «Приношу від імені нашого уряду щире подяку єврейству Смотрича за співчуття, бажання завше стати мені в допомозі та підтриманні ладу... Надіюся, що при такому відношенні із боку єврейства – незабаром згине ріжниця та антагонізм, що досі панували між націями Великої України» (З єврейського життя, 1919, с. 7). Цікаво, що до складу галицького війська входив єврейський курінь очолюваний С. Лянбергом, який брав участь у визволенні м-ка Михалпіль і знищив там підрозділ Червоної армії (Д. М., 1958, с. 257).

Загалом, підсумовуючи наведений матеріал, можна стверджувати, що українські та єврейські громади подільських містечок підтримували українські збройні сили. Однак, мали місце і протилежні за змістом факти. У низці містечок українські підрозділи вчиняли проти цих громад насильницькі дії, протизаконно вилучаючи у них матеріальні цінності та застосовуючи до сотень українців та іудеїв зброю, фізичний примус. Незаконні ревізії зафіксовано у Макові, Пикові, Мурованих Курилівцях, Гнівні, Китайгороді, Держані, Озаринцях, Жванці, Джурині, Лянцкоруні (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 74, арк. 4 зв.; спр. 89, арк. 20; спр. 90, арк. 151; спр. 177, арк. 22; ф. 1092, оп. 2, спр. 57, арк. 28; ф. 1401, оп. 1, спр. 10, арк. 252; спр. 11, арк. 198, 383; спр. 21, арк. 20; ф. 1429, оп. 1, спр. 23, арк. 12; ф. 1794, оп. 1, спр. 24, арк. 338); контрибуції наклали на громади у Дунаївцях, Красному, Лянцкоруні, Жванці, Чемерівцях, Сатанові, Калюсі, Вільхівцях, Соکیلці, Миньківцях, Городку, Купині (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 55, арк. 22, 28, 32; спр. 89, арк. 70; спр. 177, арк. 22; ф. 1092, оп. 2, спр. 57, арк. 131; ф. 1401,

оп. 1, спр. 9, арк. 290; спр. 21, арк. 4; спр. 27, арк. 105); грабунки вчиняли у Городку, Купині, Смотричі, Чемерівцях, Старій Синяві, Меджибожі, Шатаві, Чернівцях, Шаргороді, Кам'янці (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 55, арк. 17; спр. 177, арк. 22; ф. 1092, оп. 2, спр. 57, арк. 24; спр. 165, арк. 69–69 зв.; ф. 1401, оп. 1, спр. 9, арк. 98, 342; спр. 14, арк. 202; спр. 21, арк. 9, 11; спр. 27, арк. 51, 152); розганяли і роззброювали міліцію, втручалися в роботу органів місцевого самоврядування у Деражні, Жванці, Меджибожі, Гранові, Шарівці, Смотричі, Озаринцях (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 105, арк. 52; ф. 1401, оп. 1, спр. 9, арк. 128; спр. 11, арк. 391; спр. 21, арк. 6, 44; спр. 27, арк. 49, 51).

Звісно, такі дії викликали невдоволення містечкових жителів, які реагували відповідно. Так, у 4 містечках селяни напали на українських козаків і побили їх (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 71, арк. 354; ф. 1401, оп. 1, спр. 8, арк. 40, 184, 403; спр. 16, арк. 9). У Станіславчику зафіксовано випадки вбивства кількох козаків (ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 29, арк. 12). Крім того, у деяких містечках населення відмовлялося надавати підводи для військових потреб (ЦДАВО України, ф. 1401, оп. 1, спр. 77, арк. 19, 44), хліб (ЦДАВО України, ф. 9, оп. 1, спр. 85, арк. 31 зв.; Вісти з місць, 1919, с. 8). А жителі Сокильця, Шаргорода, Лучинців, Гусятини відмовилися прибути по мобілізації на збірні пункти (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 98, арк. 8; спр. 177, арк. 19; ф. 1092, оп. 2, спр. 57, арк. 57; ф. 1401, оп. 1, спр. 14, арк. 187–187 зв.).

У низці досліджень звернено увагу на конфлікти між єврейськими громадами й українськими військовими. Зокрема, В. Лозовий встановив, що юдофобство в Україні не мало ідеологічного забарвлення й не було державною політикою. Антисемітизм у тогочасному українському суспільстві пояснювався передусім прихильністю єврейства до більшовизму (Лозовий, 1997, с. 109). Історик іудаїзму та єврейського народу І. Чериковер свідчив: «Давши певну кількість добровольців Червоній Гвардії, єврейські робітники не дали ні одного добровольця українцям» (Брик, 1961, с. 168). Нам вдалося віднайти факти, які засвідчують про те, що частина євреїв неохоче підтримували мобілізаційні заходи української влади. Наприклад, деякі євреї м-ка Шатава, які прибули на призовний пункт по мобілізації, «за документами були всі хворі», через що їх відпустили (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 71, арк. 69зв.). Однією із причин погромів було і те, що євреї захопили всі промисли і торгівлю, володіли великими капіталами, нічого не виробляли, а лише експлуатували інших. Такі настрої у містечках панували на початку століття і вже безпосередньо у революційну добу.

Траплялися випадки, коли іудеї відкрито виступали проти Дієвої Армії. Наприклад, у Городку (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 89, арк. 44; спр. 177, арк. 21зв.; ф. 3301, оп. 2, спр. 56, арк. 7) і Оринині (ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 14, арк. 162) вони обстрілювали тили українських військовиків. Провокації проти військовиків УНР з боку євреїв виявлено у Мурафі (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 71, арк. 328зв.) та Ялтушкові (ЦДАВО України, ф. 3301, оп. 1, спр. 35, арк. 1).

Такі дії євреїв спричиняли ганебні погроми, які здійснювала українська армія. Ці акти проводило переважно деморалізовані частини, голодні козаки. Так, коли до коменданта Китайгорода прибула єврейська делегація містечка із скаргою на грабунки козаків-галичан, той заявив: «Козаки голодні і не змога нічого зробити» (ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 55, арк. 42). Визначний український діяч, генерал-полковник Армії УНР М. Омелянович-Павленко зауважував, що «бешкети, які в дійсності мали місце, траплялися лише тоді, коли частини відходили під ворожим навалом...» (Сергійчук, 1999, с. 128). За нашими даними, погроми із людськими жертвами, які здійснила українська армія, відбулися у 36 подільських містечках, зокрема, у Бершаді, Браїлові, Вільхівцях, Городку, Гранові, Гусятині, Дзигівці, Дунаївцях, Жабокричах, Заміхові, Калюсі, Китайгороді, Красному, Лянцкоруні, Кіблічу, Копайгороді, Лучинцях, Макові, Меджибожі, Миньківцях, Мурафі, М'ястківці, Немирові, Озаринцях, Печарі, Сокільці, Смотричі, Сниткові, Стрижівці, Теплику, Цекинівці, Чемерівцях, Шарівці, Ялтушкові, Янові, Ярузі. Більшість таких погромів зводились до пограбувань жител, крамниць, накладання контрибуцій на єврейське населення (Завальнюк, Комарницький, 2005, с. 299–305).

Висновки. Взаємини між українською армією і громадами містечок Подільської губернії у добу Директорії УНР були неоднозначними. З одного боку, містечкові жителі переважно підтримували мобілізаційні заходи української влади, вступаючи до військових формувань. Серед мобілізованих були і євреї, хоча серед частини дослідників побутує думка, що єврейство не підтримувало українську справу. У своїх розвідках окремі дослідники спиралися на культ вигаданого твердження, що всі євреї були пробільшовицьки налаштовані. Містечкові жителі (як українці, так і євреї) надавали матеріальну допомогу армії УНР. Вони допомагали вкрай необхідними для підтримки боєздатності білизною, одягом, взуттям, продуктами харчування. З метою активізації цього процесу у деяких населених пунктах проводилися «тижні українського козака». Містечка підтримували українську армію, коли вона вела бойові дії із більшовицькою Червоною армією. Неоднозначним було ставлення містечкового населення до військових підрозділів Української Галицької Армії. Спочатку галичан сприйняли насторожено, а подекуди неприязно та вороже, а згодом після проведення роз'яснювальної роботи ставлення до них на краще.

Водночас, мали місце і приклади, які не оптимізували співпрацю Дієвої Армії УНР і місцевого населення. В умовах поганого матеріального забезпечення українські підрозділи допускали незаконні реквізиції, накладали контрибуції, грабували, втручалися в роботу органів місцевого самоврядування тощо. Такі дії, природно, викликали невдоволення містечкових жителів, які реагували відповідно. Вони нападали на українських козаків і били їх, а інколи й вбивали, відмовлялося надавати підводи для військових потреб, хліб, ігнорували мобілізації. Траплялися конфлікти між єврейськими грома-

дами й українськими військовиками, які не раз переростали у ганебні погроми, кровопролиття.

Список використаних джерел і літератури:

Білгородський, М. М. (1991). Матеріали про культурно-освітню роботу УГА на Вінниччині на сторінках газети «Стрілець». *Тези доповідей X Вінницької обласної краєзнавчої конференції*, 6 вересня 1991 р. Вінниця: Вінницький пед. ін-т ім. М. Островського, 82–83.

Брик, О. С. (1961). *Українсько-єврейські взаємовідносини*. Вінніпег: б.в., 383 с.

Війна. Інтерв'ю зі штабом загону. (1919). *Новий шлях*, 2 (12 червня), 4.

Вісти з місць. В Вінницькому повіті. (1919). *Бюлетень інформаційного відділу Міністерства земельних справ*, 20 (8 вересня), 8.

Гай-Нижник, П. (2020). Утворення Директорії УНР та формування її військових підрозділів під час антигетьманського заклоту (листопад-грудень 1918 р.). *Гілея: науковий вісник*, 156 (№5). Київ, 12–33.

Д., М. (1958). Жидівський курінь. *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях*: матеріали до історії. (Т.1). Вінніпег: Вид. хор. УСС Д.Микитюк, 257–258.

Демчик, Т. (1923). Військові театри при ГА. *Календар Червоної Калини на 1924 р.*: Ювілейне видання в десятиліття виступу УСС, 1914-1924. Львів, Київ: Червона Калина, 153–155.

Державний архів Вінницької області.

Дописи: Виняток з протоколу. (1918). *Республіканські вісти*, 5 (4 грудня), 4.

Жиди помагають українському військові. (1919). *Селянська громада*, 8 (10 серпня), 8.

З єврейського життя. Сотник Грінберг. До єврейської громади м. Смотрича. (1919). *Трудова громада*, 51 (2 вересня), 7.

З життя Головного Отамана. (1920). *Україна*, 119 (2 липня), 2.

Завальнюк, О. & Олійник, С. (2013). *Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.)*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 292 с.: іл.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2005). *Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 320 с.

Заняття Яруги. (1919). *Бюлетень Штабу Залоги м. Могилева-Подільського*, 8 (19 липня), 2.

Заремба, О. Розбудова збройних сил УНР і українське селянство (весна-літо 1920 р.). URL: <https://kpvit.blogspot.com/2020/03/1920.html> (дата звернення: 12.05.2022).

Криськов, А. А. (2000). Уряд УНР на захисті євреїв. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 271–275.

Левицький, О. (1921). *Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919 р.)*. Відень: друкарня Г. Енгеля і Сина, 196 с.

Левицький, О. (1958). Пропаганда і преса. *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях*: матеріали до історії. (Т.1). Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 325–333.

Литвин, С. (2018). *Симон Петлюра у боротьбі за Самостійну Україну*. Київ: Смолокип, 680 с.

Лозовий, В. (2005). *Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба)*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 224 с.

Лозовий, В. (1997). Національна політика Директорії УНР. *Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції, 20 березня 1997 р. (Ч.2).* Київ: Ін-т історії України НАН України, 106–115.

Лукин, В. & Хаймович, Б. (Сост.). (1997). *100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель*, (1). Иерусалим Санкт-Петербург: Эзро, 256 с.

Ляскович, Р. С. (2021). Мобілізації до збройних формувань українських державних утворень та їх роль у посиленні боротьби за національні інтереси (кінець 1918 – кінець 1920 рр.) (дис. ... докт. філософ.: 032 Історія та археологія). Кам'янець-Подільський, 508 с.

Ляскович, Т. В. (2020). Акція «Тиждень українського козака» на Поділлі: організація, хід, наслідки (вересень-листопад 1919 р.). *Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції.* Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 82–87.

Ляскович, Т. В. (2019). Діяльність української влади із забезпечення військовиків білизною у 1919 р. (на матеріалах Поділля). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка: історичні науки*, (12). Кам'янець-Подільський, 277–291.

Мої вражіння. (1920). *Козацька думка. Вістник Дієвої Армії УНР*, 14 (20 жовтня), 4. На Поділлі. (1918). *Республіканські вісти*, 3 (1 грудня), 3.

На Поділлію. Допомога євреїв козакам. (1919). *Новий шлях*, 11 (22 червня), 4.

По Поділлію (Від власних дописувачів): Ступницький М. м. Заміхів Ушицького повіту. (1919). *Село*, 16 (5 вересня), 14.

На фронтах. Кам'янець, 24.06. (1919). *Визволення*, 3 (26 червня), 2.

О., С. (1919). Вражіння з місць. *Український козак*, 51 (19 вересня), 1–2.

Олійник, С. В. (2000). Організація та діяльність санітарних установ УГА на території Наддніпрянської України (1919-1920). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (4(6)). Кам'янець-Подільський, 202–205.

Олійник, С. В. (1995). Продовольче і військово-господарське забезпечення Української Галицької Армії на Поділлі (липень-листопад 1919 р.). *Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції.* Кам'янець-Подільський, 293–295.

Патола, Н. (2002). Подільське селянство і мобілізація до збройних сил УНР (літо 1919 р.): чому так сталося? *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (8(10)). Кам'янець-Подільський, 365–372.

По Україні. Кольоністи і наше військо. Вапнярка. 23.8. (1919). *Український козак*, 40 (27 серпня), 2.

Подарунок для армії. 17.07. (1919). *Визволення*, 24 (19 липня), 2.

Сергійчук, В. (1999). Симон Петлюра і єврейство. *Дніпро*, 5-6, 105–140.

Стахів, М. (1962). *Україна в добі Директорії УНР (Т.1. Власними силами).* Торонто: Укр. наук.-іст. 6-ка в Скрантоні, 272 с.

Телеграми. Поміч єврейського населення. (1919). *Трудова громада*, 24 (24 липня), 3.

Тинченко, Я. (2017). *Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.:* науково-популярне видання. Київ: Темпора, 164 с.:іл.

Хроніка. Китайгород Ново-Ушицького повіту. (1919). *Громада*, 2 (6 червня), 2.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

References:

- Bilhorodskiy, M. M.** (1991). Materialy pro kulturno-osvitniu robotu UHA na Vinnychychyni na storinkakh hazety «Strilets» [Materials on the cultural and educational work of the UGA in Vinnytsia on the pages of the newspaper „Strilets”]. *Tezy dopovidei X Vinnytskoi oblasnoi kraieznavchoi konferentsii*, 6 veresnia 1991 r. Vinnytsia: Vynytskyi ped. in-t im. M. Ostrovskoho, 82–83. [in Ukrainian].
- Bryk, O. S.** (1961). *Ukrainsko-ievreiskii vzaïmovidnosyny* [Ukrainian-Jewish relations]. Vinnipeh: b.v., 383 s. [in Ukrainian].
- Viina. Interv’iu zi shtabom zahonu [War. An interview with the headquarters of the detachment]. (1919). *Novyi shliakh*, 2 (12 chervnia), 4. [in Ukrainian].
- Visty z mists. V Vynnytskomu poviti [Local news. In Vinnytsia District.]. (1919). *Biuletën informatsiinoho viddilu Ministerstva zemelnykh sprav*, 20 (8 veresnia), 8. [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P.** (2020). Utvorennia Dyrektorii UNR ta formuvannia yii viiskovykh pidrozdiliv pid chas antyhetmanskooho zakolotu (lystopad-hruden 1918 r.) [The establishment of the UNR Directory and the formation of its military units during the anti-Hetman rebellion (November-December 1918)]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 156 (№5). Kyiv, 12–33. [in Ukrainian].
- D., M.** (1958). Zhydivskiy kurin [Jewish Battalion]. *Ukrainska Halytska Armiia: U 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh: materialy do istorii.* (Vol.1). Vinnipeh: Vyd. khor. USS D.Mykytiuk, 257–258. [in Ukrainian].
- Demchuk, T.** (1923). Viiskovi teatry pry HA [Military theaters under GA]. *Kalendar Chervonoï Kalyny na 1924 r.:* Yuvileine vydannia v desiatylyttia vystupu USS, 1914-1924. Lviv, Kyiv: Chervona Kalyna, 153–155. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [The State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].
- Dopysy: Vyniatok z protokolu [Posts: An extract from the protocol]. (1918). *Respublikanski visty*, 5 (4 hrudnia), 4. [in Ukrainian].
- Zhydy pomahaiut ukrainskomu viiskovi [Jews help the Ukrainian military]. (1919). *Selianska hromada*, 8 (10 serpnia), 8. [in Ukrainian].
- Z yevreiskoho zhyttia. Sotnyk Hrinberh. Do yevreiskoi hromady m. Smotrycha [From Jewish life. Sotnyk Hrinberh. To the Jewish community of Smotrych]. (1919). *Trudova hromada*, 51 (2 veresnia), 7. [in Ukrainian].
- Z zhyttia Holovnoho Otamana [From the life of the Chief Ataman]. (1920). *Ukraina*, 119 (2 lypnia), 2. [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O. & Oliinyk, S.** (2013). *Ukrainska Halytska armiia na Podilli (lypen 1919 – traven 1920 rr.)* [The Ukrainian Galician Army in Podillia (July 1919 – May 1920)]. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory-2006», 292 s.:il. [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B.** (2005). *Podilski mistechka v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917-1920 rr.* [Podillia towns during the Ukrainian revolution of 1917-1920]. Kamianets-Podilskiy: Abetka-Nova, 320 s. [in Ukrainian].
- Zaniattia Yaruhy [Iaruha Activities]. (1919). *Biuletën Shtabu Zalohy m. Mohyleva-Podilskoho*, 8 (19 lypnia), 2. [in Ukrainian].
- Zaremba, O.** Rozbudova zbroinykh syl UNR i ukrainske selianstvo (vesna-lito 1920 r.) [The development of the armed forces of the Ukrainian People’s Republic and the Ukrainian peasantry (spring-summer 1920)]. Retrieved from <https://kpvit.blogspot.com/2020/03/1920.html> [in Ukrainian].

Kryskov, A. A. (2000). Uriad UNR na zakhysti yevreiv [The government of the Ukrainian People's Republic protects Jews]. *Materialy X Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii*. Kamianets-Podilskiy, 271–275. [in Ukrainian].

Levytskyi, O. (1921). *Halytska armii na Velykii Ukraini (spomyny z chasu vid lypnia do hrudnia 1919 r.)* [The Galician Army in Greater Ukraine (memoirs from July to December 1919)]. Viden: drukarnia H. Enhelia i Syna, 196 s. [in Ukrainian].

Levytskyi, O. (1958). Propahanda i presa [Propaganda and the press]. *Ukrainska Halytska Armii: U 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh: materialy do istorii*. (Vol.1). Vinnipeh: Vyd. khor. USS D.Mykytiuk, 325–333. [in Ukrainian].

Lytvyn, S. (2018). *Symon Petliura u borotbi za Samostiinu Ukrainu* [Symon Petliura in the struggle for Independent Ukraine]. Kyiv: Smoloskyp, 680 s. [in Ukrainian].

Lozovyi, V. (2005). *Vnutrishnia ta zovnishnia polityka Dyrektorii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (Kam'ianetska doba)* [Internal and external policy of the Directorate of the Ukrainian People's Republic (Kamienets era)]. Kam'ianets-Podilskiy: Aksioma, 224 s. [in Ukrainian].

Lozovyi, V. (1997). *Natsionalna polityka Dyrektorii UNR* [National policy of the UNR Directorate]. *Tsentralna Rada i ukraïnskyi derzhavotvorchyi protses (do 80-richchia stvorennia Tsentralnoi Rady): materialy naukovoi konferentsii, 20 bereznia 1997 r.* (Vol.2). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 106–115. [in Ukrainian].

Lukyn, V. & Khaimovych, B. (Sost.). (1997). *100 evreiskykh mestecek Ukrainy: istorycheskyi putevodytel* [100 Jewish towns of Ukraine: a historical guide], (1). Yerusalyim Sankt-Peterburh: Ezro, 256 s. [in Russian].

Liaskovych, R. S. (2021). *Mobilizatsii do zbroinykh formuvan ukraïnskykh derzhavnykh utvoren ta yikh rol u posylenni borotby za natsionalni interesy (kinets 1918 – kinets 1920 rr.)* [Mobilization of Ukrainian state entities into armed formations and their role in strengthening the struggle for national interests (end of 1918 – end of 1920)]. (*Candidate's thesis*). Kamianets-Podilskiy, 508 s. [in Ukrainian].

Liaskovych, T. V. (2020). Aktsiia «Tyzhden ukraïnskoho kozaka» na Podilli: orhanizatsiia, khid, naslidky (veresen-lystopad 1919 r.) [The action „Week of a Ukrainian Cossack” in Podillia: organization, progress, consequences (September–November 1919)]. *Materialy XVI Podilskoi naukovoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii*. Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia “Ruta”», 82–87. [in Ukrainian].

Liaskovych, T. V. (2019). Diialnist ukraïnskoi vlady iz zabezpechennia viiskovykh bilyznoiu u 1919 r. (na materialakh Podillia) [The activities of the Ukrainian authorities in providing military personnel with underwear in 1919 (based on the materials of Podillia)]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni I. Ohienka: istorychni nauky*, (12). Kamianets-Podilskiy, 277–291. [in Ukrainian].

Moi vrazhinnia [My impressions]. (1920). *Kozatska dumka*. Vistnyk Diievoi Armii UNR, 14 (20 zhovtnia), 4. [in Ukrainian].

Na Podilli [In Podillia]. (1918). *Respublikanski visty*, 3 (1 hrudnia), 3. [in Ukrainian].

Na Podilliu. Dopomoha yevreiv kozakam [On Podillia. Jews help Cossacks]. (1919). *Novyi shliakh*, 11 (22 chervnia), 4. [in Ukrainian].

Po Podilliu (Vid vlasnykh dopysuvachiv): Stupnytskyi M. m. Zamikhiv Ushytskoho povitu [In Podillia (From own contributors): by Stupnytskyi M. from the town of Zamikhiv of Ushytskyi District]. (1919). *Selo*, 16 (5 veresnia), 14. [in Ukrainian].

Na frontakh. Kamianets, 24.06 [On the fronts. Kamianets. 24.06]. (1919). *Vyzvolennia*, 3 (26 chervnia), 2. [in Ukrainian].

O., S. (1919). Vrazhinnia z mists [Local impressoins]. *Ukrainskyi kozak*, 51 (19 veresnia), 1–2. [in Ukrainian].

Oliinyk, S. V. (2000). Orhanizatsiia ta diialnist sanitarnykh ustanov UHA na terytorii Naddniproianskoi Ukrainy (1919-1920) [The organization and activities of sanitary institutions of the UGA in the territory of Dnipro Ukraine (1919-1920)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky*, 4(6). Kamianets-Podilskyyi, 202–205. [in Ukrainian].

Oliinyk, S. V. (1995). Prodovolche i viiskovo-hospodarske zabezpechennia Ukrainskoi Halyskoi Armii na Podilli (lypen-lystopad 1919 r.) [Food and military-economic support of the Ukrainian Galician Army in Podillia (July-November 1919)]. *Materialy IX Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyyi, 293–295. [in Ukrainian].

Patola, N. (2002). Podilske selianstvo i mobilizatsiia do zbroinykh syl UNR (lito 1919 r.): chomu tak stalosia? [Podillia peasantry and mobilization to the armed forces of the Ukrainian People's Republic (summer of 1919): why did this happen?]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky*, 8(10). Kamianets-Podilskyyi, 365–372. [in Ukrainian].

Po Ukraini. Kolonisty i nashe viisko. Vapniarka. 23.8 [Across Ukraine. Colonists and our army. Vapniarka. 23.8]. (1919). *Ukrainskyi kozak*, 40 (27 serpnia), 2. [in Ukrainian].

Podarunok dlia armii. 17.07 [A present for the army. 17.07]. (1919). *Vyzvolennia*, 24 (19 lypnia), 2. [in Ukrainian].

Serhiichuk, V. (1999). Symon Petliura i yevreistvo [Symon Petliura and Jewishness]. *Dnipro*, 5-6, 105–140. [in Ukrainian].

Stakhiv, M. (1962). *Ukraina v dobi Dyrektorii UNR* [Ukraine in the era of the UNR Directory] (Vol.1. Vlasnymy sylamy). Toronto: Ukr.nauk.-ist. b-ka v Skrentoni, 272 s. [in Ukrainian].

Telehramy. Pomich yevreiskoho naseleння [Telegrams. Aid to the Jewish population]. (1919). *Trudova hromada*, 24 (24 lypnia), 3. [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya. (2017). *Diieva armia UNR, lystopad 1918 – lystopad 1919 r.* [The Active Army of the Ukrainian People's Republic, November 1918 – November 1919] naukovo-populiarne vydannia. Kyiv: Tempora, 164 s.:il. [in Ukrainian].

Khronika. Kytaihorod Novo-Ushytskoho povitu [Chronicle. Kytaihorod, Novo-Ushytsky District]. (1919). *Hromada*, 2 (6 chervnia), 2. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 08.06.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.184–195

УДК 94(477):364.3 «1918-1920»

ОЛІЙНИК Сергій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, Кам'янець-Подільський, 32300, Україна (Serg.oliyник@gmail.com)

ORCID 0000-0002-9130-1575

Researcher ID ABA-1930-2020 3926383/serhiy-oliinyk

OLIINYK Serhiy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (Serg.oliyник@gmail.com)

ЛУБЧИНСЬКИЙ Андрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (adremkpu@ukr.net)

ORCID 0000-0001-6585-446X

LUBCHYNSKYI Andrii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Archival studies, special historical and law disciplines, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (adremkpu@ukr.net).

Бібліографічний опис статті: Олійник, С., Лубчинський, А. (2022). Українська влада і соціальна підтримка захисників УНР та їх сімей (грудень 1918 – листопад 1920 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 184–195.

УКРАЇНСЬКА ВЛАДА І СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ЗАХИСНИКІВ УНР ТА ЇХ СІМЕЙ (ГРУДЕНЬ 1918 — ЛИСТОПАД 1920 РР.)

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити діяльність української влади щодо соціального захисту військових Армії УНР та їх сімей у грудні 1918 – листопаді 1920 рр. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових методах аналізу, синтезу та системності, що при застосуванні конкретно-історичного підходу дозволяє значно поглибити знання про соціальну політику Другої УНР, зокрема щодо підтримки військовослужбовців Дієвої Армії та їх сімей. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі доробку вітчизняних істориків, опублікованих джерел та залучення нових архівних даних здійснено спробу комплексного висвітлення втілення в життя державного курсу української влади щодо соціального захисту українських вояків та їх сімей у грудні 1918 – листопаді 1920 років. **Висновки.** *Влада УНР чітко усвідомлювала необ-*

хідність звернення уваги на соціальний захист тих, без кого українську державність не можливо було б вибороти. Тому одним із напрямків політики владних структур стала соціальна турбота про воїнів Збройних Сил країни та членів їх сімей. До цього процесу долучилися Головний отаман С. Петлюра, Рада Народних Міністрів, різні міністерства, а також Головноуповноважений уряду УНР І. Огієнко. На різних етапах функціонування української державності ними було запропоновано чимало законопроектів, які становили державну програму, врегульовуючи і частково реалізуючи право військово-службовців Дієвої Армії УНР та їх сімей на соціальний захист. Попри усі труднощі воєнно-політичного та соціально-економічного характеру, влада у міру обмежених можливостей намагалася втілювати в життя прийнятні вимоги щодо соціального захисту зазначеної категорії громадян. Факти свідчать про непоодинокі випадки реального надання такої соціальної допомоги.

Ключові слова: Армія (Дієва Армія) УНР, Директорія, Рада Народних Міністрів УНР, Головноуповноважений УНР, міністерство військових справ, законодавство, сім'я, соціальний захист.

UKRAINIAN GOVERNMENT AND SOCIAL SUPPORT OF DEFENDERS OF THE UNR AND THEIR FAMILIES (DECEMBER 1918 – NOVEMBER 1920)

Abstract. *The purpose of the study is to highlight the activities of the Ukrainian authorities regarding the social protection of the soldiers of the UNR Army and their families in December 1918 – November 1920. The research methodology is based on general scientific methods of analysis, synthesis and systematicity, which, when applying a concrete-historical approach, allows to significantly deepen knowledge about the social policy of the Second Ukrainian People's Republic regarding the support of servicemen of the Active Army and their families. The scientific novelty lies in the fact that, on the basis of the work of domestic historians, published sources and the involvement of new archival data, an attempt has been made to comprehensively cover the implementation of the state policy of the Ukrainian authorities regarding the social protection of Ukrainian soldiers and their families in December 1918 – November 1920. Conclusions.* *The authorities of the Ukrainian People's Republic were clearly aware of the need to pay attention to the social protection of those without whom it would not be possible to win Ukrainian statehood. Therefore, social care for the soldiers of the Armed Forces of the country and their family members became one of the directions of the policy of the power structures. Chief Ataman S. Petliura, the Council of People's Ministers, various ministries, as well as the Chief Plenipotentiary of the Government of the Ukrainian People's Republic I. Ohienko joined this process. At various stages of the functioning of Ukrainian statehood, they proposed a number of draft laws that formed the state program, regulating and partially implementing the right of servicemen of the Active Army of the Ukrainian People's Republic and their families to social protection. Despite all the difficulties of a military-political and socio-economic nature, the authorities, to the extent of their limited capabilities, tried to implement the accepted demands for social protection of the specified category of citizens. The facts testify to rare cases of real provision of such social assistance.*

Key words: Army (Active Army) of the Ukrainian People's Republic, Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic, Chief Plenipotentiary of the Ukrainian People's Republic, Ministry of Military Affairs, legislation, family, social protection.

Постановка проблеми. Боездатність будь-якої армії залежить не лише від її кількісного складу, забезпечення зброєю і боеприпасами, а й ще від цілого ряду факторів, серед яких важливе значення належить соціальному захисту військових та їх родин. Необхідність такої політики добре розуміла українська національно-демократична влада в особі Директорії, Головного отамана, Ради Народних Міністрів УНР, Гоовноуповноваженого уряду УНР, низки міністерств. Попри існуючі гострі ресурсні проблеми, республіка намагалася сформувати належну законодавчу базу, на основі якої реалізувалися усі ініціативи в царині соціального захисту своїх військовослужбовців та їх сімей. В умовах сьогодення нагромаджений досвід дозволяє актуалізувати відповідну політику, спрямовану на серйозну соціальну допомогу і захист захисників країни.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу нашої статті складають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), а також опубліковані документи і матеріали, розміщені в збірниках, присвячених діяльності Директорії УНР, Ради Народних Міністрів УНР, С. Петлюри і Головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка. До розробки питання про турботу української влади щодо соціального захисту військових Армії УНР та представників їх сімей долучилися такі дослідники, як В. Голубко, В. Косович (Голубко, 2018-2019; Голубко, 2021), О. Завальнюк (Завальнюк, 2012; Завальнюк, Олійник, 2014), О. Доценко (Доценко, 1923), В. Лозовий (Лозовий, 1997), О. Марчук (Марчук, 2018), А. Руккас (Руккас, 2013), Л. Шанковський (Шанковський, 1958) тощо. Утім цілісно і ґрунтовно цей аспект державної політики УНР у зазначений період ще не досліджувався.

Мета статті – висвітлити діяльність української влади щодо соціального захисту військовиків Армії УНР та їх сімей, показати її складові та результативність упродовж грудня 1918 – листопада 1920 рр.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи антигетьманське повстання, Директорія фактично одразу взяла курс на соціальний захист усіх військовослужбовців, які підтримали її державно-політичні прагнення. Нормативна складова цього процесу забезпечувалася різноманітними законами, постановами, наказами Ради Народних Міністрів УНР, самої Директорії, Головного отамана і голови Директорії С. Петлюри, Головноупвноваженого УНР І. Огієнка, а також окремих міністерств (військового, фінансів, народного господарства). На основі всіх цих юридичних актів і реалізовувалася соціальна політика щодо українських військових та членів їх родин.

24 листопада 1918 р. було створено Дієву Армію УНР, а уже 26 листопада з'явилася постанова Директорії, яку, на наш погляд, можна вважати першим державним актом, спрямованим на соціальний захист старшин і козаків, які виступили проти гетьманського режиму. У документі оголошувало-

ся про взяття владою під опіку всіх поранених, хворих та інвалідів (Петлюра, 2006, с. 215–216). Документ передбачав лікування поранених і хворих за кошти влади (для цього на одного важко пораненого виділяли 1000 крб, легко пораненого – 500 крб.), виплату родинам поранених грошової допомоги, призначення воякам, які втратили працездатність та спроможність утримувати свої родини, довічної пенсії. Ті, хто зазнали каліцтва, отримували пріоритетне право на зайняття посад у державних, громадських і приватних установах, а ті, хто не мали родин і замість пенсій забажали перейти на довічне утримання УНР, мали опинитися під опікою «притулку лицарів Республіки». Окрім того, вдови загиблих отримували право на пенсії, розмір якої прирівнювався виплатам за втрату працездатності, але, в разі нового виходу заміж, вони позбавлялися пенсії (Петлюра, 2006, с. 215–216).

Не забувала влада і про дітей загиблих вояків. У разі, якщо дитина була круглою сиротою, то вона отримувала можливість безкоштовно навчатися в школі. Ще однією соціальною перевагою для колишніх вояків стало їх право, відповідно до заслуг, на переваги в роботі установ влади. Крім того, зазначена вище категорія вояків отримувала право на нагороду – «особливий орден Республіки» (Петлюра, 2006, с. 215–216). Як свідчить текст документа, ця новація серйозно посилювала соціальний статус вояків армії УНР та їх родин. Навіть, якби тогочасна українська влада і зупинилася лише на цьому законі, то він би був чималим її досягненням. Однак, як засвідчили подальші події, Директорія УНР, Головний отаман С. Петлюра на цьому не зупинилися. Так, 22 лютого 1919 року, на засіданні Ради Народних Міністрів, було прийнято рішення про створення на основі цієї постанови відповідного закону (Директорія, 2006, 1, с. 277).

3 лютого 1919 року вступив в силу закон «Про поліпшення стану служачих армії Української Народної Республіки», підписаний 7 січня В. Винниченком, Ф. Швецем і А. Макаренком (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 11, арк. 57–58; Директорія, 2006, 1, с. 68), який можна вважати базовим і головним щодо соціального захисту військовослужбовців Армії УНР. У ньому регламентувалися видачі з державного скарбу харчування, зброї, одягу (ставав власністю вояка після 6 місяців служби), щомісячної платні, добових виплат, грошової допомоги. Платня військовослужбовцям встановлювалася двох типів: 1) для тих, котрі служили в дієвих (бойових частинах) і 2) тих, хто знаходився в тилу, розмір оплати для останніх був нижчим на 35–40% від тих, хто належав до першої групи. Для прикладу: солдат в тилу мав отримувати 100 крб. в місяць, а на передовій – 300 крб.; командир полку – відповідно 750 і 1200 крб. Теж саме стосувалося добових: за службу на передовій і участь в боях нараховували 20 крб., а за межами передової – 5 крб. На грошову допомогу військовослужбовці могли розраховувати лише після півроку служби. Окрім того, ця допомога могла призначатися й сім'ї військового в разі поранення (за легкі – половина місячної плати, важкі – в обсязі двох-чотирьох місячних виплат (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 11, арк. 57–58).

Українські вояки, як і все населення, мали право на власне землеволодіння. У відповідності до цього, за ініціативи С. Петлюри, Директорією УНР не пізніше 18 грудня 1918 року було видано наказ про складання реєстру армії (по кожному підрозділу і окремо по інституціях при ній) та видачі кожному військовому картки, в якій мали зазначатися особисті дані, інформація про дату вступу в армію, добровільно чи по мобілізації, особливі заслуги (Петлюра, 2006, с. 223–224). Такі дії мали прискорити бюрократичний процес реалізації їхнього земельного права. Згідно закону «Про землю в УНР» від 8 січня 1919 року, кожен із військових мав право на отримання земельного наділу площею не менше 5-6 дес. землі (Закон про землю в Українській Народній Республіці). У подальшому, для заохочення добровольців до українського війська 18 січня 1919 року було ухвалено закон про додаткове наділення землею козаків армії УНР (Лозовий, 1997, с. 71).

Не забувала українська влада і про дітей старшин і козаків Армії УНР. 25 грудня 1918 р. на черговому засіданні Ради Народних Міністрів було прийнято відповідне рішення, яке передбачало реформування Маріїнських дівочих інститутів у школи звичайного загальнодержавного типу, в яких би могли навчатися діти тих громадян, хто загинув за встановлення республіканського ладу. У першу чергу йшлося про дітей військовиків (Директорія, 2006, 1, с. 115).

У серпні 1919 р. владні кола УНР вкотре звернули увагу на долю дітей загиблих вояків Дієвої Армії. Згідно цього законодавчого акту, що поширювався на шлюбних, позашлюбних дітей і сиріт до 18 років, яким надавалося право на виховання і навчання за державні і громадські кошти. А в разі їх повної непрацездатності – ця пільга була безстроковою. Для утримання цієї категорії постраждалих планували відкрити спеціальні притулки. Діти шкільного віку і після 18 років, але за умови навчання в школі, могли розраховувати на гарантовану державну стипендію (Директорія, 2006, 1, с. 586).

Урядові кола УНР у силу можливостей опікувалися мобілізованими та їх родинами. Так, у січні 1919 р. за призваними по мобілізації козаками, старшинами та військовими урядовцями, які раніше працювали в урядових, громадських, приватних, торгівельно-промислових та інших установах, залишалися їхні попередні посади, на які вони могли повернутися у післявоєнний час. За родинами мобілізованих, які утримувалися на кошти покликаних до війська членів, незмінно залишалися право на їх помешкання та отримання половини зарплатні від тих установ, де до військового призову їхні близькі родичі були у штаті. Щодо родин мобілізованих, які до заклику у військо не працювали у зазначених установах, то в разі відсутності у них необхідних життєвих засобів, держава виділяла їм продовольчі пайки, розмір яких залежав від кількості і віку їхніх членів (Директорія, 2006, 2, с. 431).

Наприкінці квітня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР прийняла закон про одноразову допомогу мобілізованим, який стосувався усіх старшин, лікарів, урядовців і понадстрокових підстаршин, що не були на оплачуваній цивільній роботі до призову, починаючи з 14 грудня 1918 р. Щоправда, роз-

мір такої допомоги варіювався: одружені військовики могли розраховувати на двомісячний оклад, а «холостяки» – тільки на місячний (ЦДАВО України, ф. 9, оп. 1, спр. 13, арк. 49–49 зв). Одноразову допомогу під час другого весняного місяця отримали також старшини, урядовці, лікарі і священники колишньої російської армії, які прийняли українське підданство і знаходилися в Збройних Силах УНР. На це було виділено 30 тис. крб. (Директорія, 2006, 1, с. 321).

Владні структури УНР намагалися вирішувати будь-які назрілі проблеми, пов'язані із мобілізованими. Так, під час поповнення лав війська вчителами з Поділля і Волині з'ясувалося, що вони з кінця минулого фінансового року не отримували зарплатні. А їм у війську мали нараховуватися ще половина вчительської ставки по лінії Міністерства народної освіти (по військовому відомству такі виплати не передбачалися). Лише після втручання С. Петлюри справу було залагоджено на користь мобілізованих педагогів (Завальнюк, 2012, с. 317).

Наприкінці січня 1919 р. українська влада вирішила надати допомогу військовополоненим у таборах Центральних країн. Однак, Рада Народних Міністрів УНР виділила лише 3 млн. крб. замість 15 млн. крб., яких просило Міністерство народного здоров'я, що опікувалося цією категорією військовиків (Директорія, 2006, 1, с. 229). Тож багато бранців залишилися без допомоги.

Разом з тим українська влада не забувала про тих воїнів, які змогли вирватися з ворожого полону. Так, 31 травня 1919 р. було прийнято закон, який передбачав кожному з них грошову допомогу та компенсацію за втрачене майно (ЦДАВО України, ф. 9, оп. 1, спр. 13, арк. 44). До закону додавався «Порядок задоволення грошовим утриманням полонених, які повертаються з полону» (ЦДАВО України, ф. 9, оп. 1, спр. 13, арк. 45). У цьому ж законодавчому акті містилася унікальна норма: в разі перебування військовослужбовця в неволі його родина могла розраховувати на половину платні такої особи, отримуваної до потрапляння в полон (ЦДАВО України, ф. 9, оп. 1, спр. 13, арк. 44 зв.). Встановлювалася спеціальна формула розрахунку – переведення національної валюти в іноземну за офіційним курсом, яку могли отримувати полонені за кордоном, у спеціальних таборах, як від ворожої держави, так і українських дипломатичних місій (ЦДАВО України, ф. 9, оп. 1, спр. 13, арк. 45). У продовження цього, слід згадати і ще про наказ по Головній команді Армії УНР від 24 жовтня того ж року про грошові компенсації військовим духівникам, які поверталися з польського полону, до якого вони потрапили із-за драматичних травневих подій на фронті (Петлюра, 2006, с. 352).

Наприкінці липня 1919 р. законодавчі ініціативи владних структур щодо соціального захисту сімей воїнів втілилися у закон «Про забезпечення родин осіб, що знаходяться на військовій службі» (Петлюра, 2006, с. 260–263). У цьому нормативному акті перелік груп, які отримували право на державну допомогу, розширився за рахунок родин військових урядовців. Згідно закону, під опіку потрапляли дружини, діти (як шлюбні, так і позашлюбні, до 16 років і старші), батьки, брати і сестри. Останні три групи могли розрахо-

увати на допомогу лише в разі свого утримання військовиками. Законом передбачалася фінансова градація виплат. Поряд з цим, родини закликаних на військову службу по мобілізації робітників фабрик, заводів, майстерень (державних і громадських), службовців земських і міських установ мали отримувати частину заробітку мобілізованих, відповідно до встановленої градації. А з моменту повернення військового до попереднього місця роботи ці виплати скасовувалися. Подібне передбачалося і при встановленні факту дезертирства чи добровільного полону вояка (Петлюра, 2006, с. 260–263).

Враховуючи інфляційні процеси, які знецінювали українські грошові знаки, українська влада і військове командування постійно піднімали питання про збільшення грошового забезпечення старшин і козаків. Ці дії стосувалися як війська загалом, так і військових окремих родів, служб тощо. Свідченням цього можуть слугувати накази Головної команди Армії УНР «Про підвищення платні старшинам і урядовцям призовних частин і військових шкіл» від 8 жовтня 1919 р. і «Про підвищення зарплати службовцям управ повітових військових начальників» від 24 жовтня 1919 р. (Петлюра, 2006, с. 339, 352).

Восени 1919 р., в умовах поширення у середовищі військових епідемії тифу та інших інфекційних хвороб, було видано закон «Про видачу одноразової матеріальної допомоги військовослужбовцям Дієвої армії, їх дружинам і дітям і духовенству у випадку їх захворювання» (Директорія, 2006, 1, с. 600). Розмір виплат коливався від 300 до 2000 грн. У випадку призначення родини померлого військовослужбовця пенсії, допомога, видана на підставі цього закону, зараховувалася до пенсійних виплат (Директорія, 2006, 1, с. 600). Всього на зазначену допомогу було виділено 10 млн. грн. (Директорія, 2006, 1, с. 526). Окрім того, були ще й цільові виплати як одноразова допомога на лікування для представників вищого командного складу. Зокрема, згідно розпорядження уряду воєначальники Ю. Тютюнник та І. Сінклер отримали по 60 тис. грн. на лікувальні процедури (Директорія, 2006, 1, с. 533-534).

У контексті цього всього слід зазначити, що 30 липня 1919 р. уряд розглянув тимчасовий статут пенсійного забезпечення для української армії і відправив його на доопрацювання з метою покращення статусу військових пенсіонерів (Завальнюк, 2012, с. 322).

Після листопадової катастрофи 1919 року Головний отаман С. Петлюра, Рада Народних Міністрів УНР виїхали з Кам'янця-Подільського до Польщі. Попри це, невелика частина українських військових та членів їх родин, які мешкали на Поділлі, не залишилися без опіки української влади. Ця місія була покладена на Головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка. Опинившись у складних умовах, відчуваючи постійний тиск з боку польських адміністративних органів та військових загонів, він мав посприяти відновленню Збройних Сил УНР з тих вояків, які перебували в зоні його відповідальності, і надавати їм посильну допомогу. Першим кроком у цьому плані стало оголошення реєстрації для українських військових (насамперед старшин), піс-

ля цього зареєстровані могли отримати грошову винагороду від Державного Банку і Кам'янець-Подільської скарбниці (Головноуповноважений, 2017, с. 20–21, 24–25). Зазначені організаційно-фінансові заходи поклалися на референта військових справ, який діяв у команді І. Огієнка (Інститут Головноуповноваженого, 2018, с. 38).

15 грудня 1919 р. І. Огієнком було видано розпорядження про виділення у розпорядження Кам'янецького повітового військового начальника 200 тис. грн. для «грошового задоволення козаків і старшин, які випи-суються з лікарень» (Головноуповноважений, 2017, с. 33). У разі неможливості отримання «атестатів від муштрових частин Дієвої Армії старшинам, урядовцям і козакам, які надіслані в шпиталі на лікування», передбачався резервний варіант – замінити атестати посвідками, виданими референтурою військових справ та Кам'янецьким повітовим військовим начальником (Головноуповноважений, 2017, с. 36). Мав місце і унікальний випадок виплат коштів до завершення лікування. Так, Комітет при Головноуповноваженому 23 грудня 1919 р. прийняв рішення про такого роду виплату на 3 наступних місяці по 160 грн. одужуючим воякам, з огляду на те, що інтендантські склади виявилися розформованими і конфіскованими поляками (Головноуповноважений, 2017, с. 203).

Однак, задовільнити усі потреби соціального характеру за тих умов було вкрай важко. Тому мали місце скарги, подекуди не безпідставні. Зокрема, на початку грудня 1919 р. частина солдатів-інвалідів, що знаходилися в Кам'янці-Подільському, не змогли отримати призначених їм виплат через відсутність атестатів зі своїх частин чи підрозділів (Інститут Головноуповноваженого, 2018, с. 57–58). Очевидно, саме після цього випадку і було ухвалено рішення про заміну атестатів довідками від місцевих управлінських структур.

Загалом, до травня 1920 р. по лінії Головноуповноваженого уряду УНР неодноразово здійснювалися виплати військовослужбовцям Армії УНР на різноманітні потреби (харчування, лікування, проїзд і т. п.) (Інститут Головноуповноваженого, 2018, с. 72–74). У цьому плані позитивної оцінки заслуговують зусилля І. Огієнка з організації виплати коштів на харчування старшинам, урядовцям і лікарям української армії в Кам'янці-Подільському за період з середини листопада 1919 р. і до його кінця. Але це право отримали лише ті, хто зумів зареєструватися з 30 листопада 1919 р. і не отримував відсоткової надбавки харчовими грішми по 200 грн. на добу з 16 листопада і до 1 січня наступного року. Ці виплати могли отримати і родини тих, котрі виїхали до Дієвої армії чи до табору в Домб'є, якщо її не отримав сам військово-вий (Інститут Головноуповноваженого, 2018, с. 90). І. Огієнко також підтримав існуючу в Армії УНР практику Різдвяної матеріальної допомоги – військовослужбовці та їх сім'ї, за відсутності голови сімейства, отримували за січень 1920 р. по 200 грн. на добу (Головноуповноважений, 2017, с. 213).

На початку 1920 року Головний отаман армії УНР віддав наказ про виділення з 50-мільйонного фонду 200 тис. польських марок на допомогу

окремим військовикам, що перебували в Польщі (Петлюра, 1999, с. 172). Справа виплати грошової допомоги окремим категоріям військовослужбовців продовжувалася. Зокрема, це мало місце в лютому 1920 р. (Петлюра, 2006, с. 366-367).

З відновленням українських органів влади в низці повітів Правобережжя в умовах польсько-українсько-радянської війни впродовж травня – листопада 1920 р. владні структури в міру можливостей турбувалися про матеріальну допомогу воїнам УНР та членам їхніх сімей. Так, зокрема, намагаючись поповнити ряди українського війська, всі, хто служили в чужих чи ворожих арміях, зараховувалися у тих військових рангах, які мали у російській до 7 листопада 1917 р., австрійській – 17 листопада 1918 р., і українській – в армії Української Держави (Петлюра, 2006, с. 423). Стимулювала влада мобілізованих, які мали фахову освіту. Зокрема, відповідно до здобутої освіти серед військових медиків встановлювалася градація лікарських помічників, фельдшерів 1-го і 2-го класів та помічників фельдшерів із відповідним грошовим забезпеченням (Петлюра, 2006, с. 471–472).

На жаль, у ході збройної боротьби за українську державність загинуло багато старшин і козаків Армії УНР, ще більше отримало поранень. Влада намагалася не забувати своїх героїв і надавати їм чи сім'ям загиблих матеріальну допомогу через різні грошові виплати, призначення пенсій тощо. Уже в середині січня 1919 р. було прийнято урядове рішення про призначення пенсії родинам січовиків, які загинули під час антигетьманського повстання (Директорія, 2006, 1, с. 197). Після того, як у травні 1919 р. було вбито начальника загальної управи Міністерства військових справ Ф. Селецького, його сестрі, на той час учениці Київської гімназії, виплатили одноразову допомогу в розмірі 15 тис. грн., і взяли на державне утримання (Директорія, 2006, 1, с. 347). Вдова розстріляного червоноармійцями у Житомирі командира 53-го Новоград-Волинського полку К. Возного отримала від держави пенсійну допомогу в сумі 14400 грн. на рік. Важко пораненому колишньому начальнику політичного відділу Коша Слобідської України сотнику І. Попову встановили пенсію в розмірі 19200 грн. (Директорія, 2006, 1, с. 537–538). У бік підвищення була переглянута пенсія сім'ї загиблого командира Київського полку Коша охорони республіканського ладу Є. Крушельницького – вдова стала отримувати 5016 крб., а двійко дітей – по 1672 крб. (Директорія, 1, с. 569). В окремих випадках, як, зокрема, щодо загиблого полковника Є. Мішківського, поховання відбулося за державний кошт, а вдові видали 120 тис. польських марок допомоги (Директорія, 2006, 2, с. 158).

Висновки. Українська влада чітко усвідомлювала необхідність соціальної підтримки тих, без кого українську державність не можливо було б вибороти. Тому одним із важливих напрямків владних структур стала турбота про воїнів УНР та членів їх сімей. До цього процесу долучилися Головний отаман С. Петлюра, Рада Народних Міністрів, Головноуповноважений уряду УНР та

ряд міністерств. Упродовж грудня 1918 – листопада 1920 рр. ними було вироблено та прийнято чимало нормативних актів, які врегульовували і реалізовували право військовослужбовців армії УНР та їх сімей на соціальний захист. Попри усі труднощі воєнно-політичного та соціально-економічного характеру, влада намагалася втілювати в життя програму соціального захисту військовиків. Наведені факти свідчать про непоодинокі випадки реального надання державної підтримки захисникам УНР та їх сім'ям.

Список використаних джерел і літератури:

Адамський, В. Р. (Упоряд., авт. вступ. ст.). (2017). *Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919-1920): док. і матер.* Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. 493 с.

Верстюк, В. та ін. (Упоряд.). (2006). *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матер.* (в 2 т., Т.1). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 687 с.

Верстюк, В. та ін. (Упоряд.). (2006). *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: док. і матер.* (в 2 т., Т.2). Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 687 с.

Голубко, В. (2018-2019). Організація постачання і фінансування українських військ періоду національної революції 1917-1920 рр. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. пр., (19-20), 339–351.*

Голубко, В. & Косович, В. (2021). Питання соціального захисту військовослужбовців у діяльності вищих органів влади УНР (грудень 1918 – листопад 1920 рр.). *Східноєвропейський історичний вісник, (20),* Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 82–92.

Доценко, О. (1923). *Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції* (Т.2, Ч.4). Київ; Львів, 362 с.

Завальнюк, О. М. (2012). Соціальний захист у політиці українських урядів за Директорії УНР (листопад 1918 – грудень 1919 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки, (22).* Кам'янець-Подільський, 314–327.

Завальнюк, О. М. & Олійник, С. В. (2014). *Українська галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія* (Вид. 2-е, доп. і перероб.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 292 с.

Закон про землю в Українській Народній Республіці. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/> (дата звернення 14.06.2022).

Лозовий, В. С. (1997). Аграрна політика Директорії УНР. *Український історичний журнал, 2,* 68–76.

Марчук, О. І. (2018). Військові питання в діяльності Головноуповноваженого уряду УНР Івана Огієнка (листопад 1919 – квітень 1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки, (11)* Кам'янець-Подільський, 321–331.

Марчук, О. І. & Завальнюк, О. М. (упоряд. і авт. вступ. статті). (2018). *Інститут Головноуповноваженого уряду Української Народної Республіки на Поділлі у висвітленні періодики 1919-1920 рр.: зб. матеріалів.* Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 242 с.

Петлюра, Симон. (2006). *Статті. Листи. Документи*, (т.IV). Київ: ПП Сергійчук М. І., 704 с.

Петлюра, Симон. (1999). *Статті. Листи. Документи*, (т.III). Київ: ПП Сергійчук М. І., 616 с.

Руккас, А. О. (2013). «Разом з польським військом»: *Армія Української Народної Республіки 1920 р (структура, організація, чисельність, уніформа)*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М, 480 с.

Шанковський, Л. (1958) *Українська армія в боротьбі за державність*. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 317 с.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

References:

Adams'kyu, V. R. (Comps.). (2017). *Holovnouповnovazhenyuy uryadyu Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky (1919-1920)* [Chief Plenipotentiary of the Government of the Ukrainian People's Republic (1919-1920)]: dok. i mater. Khmelnytskyi: FOP Tsyupak A. A., 2017. 493 p. [in Ukrainian].

Verstyuk, V. ta in. (Comps.). (2006). *Dyrektoriya, Rada Narodnykh Ministriv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.* [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920]: dok. i mater. (Vol.1). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 687 s. [in Ukrainian].

Verstyuk, V. ta in. (Comps.). (2006). *Dyrektoriya, Rada Narodnykh Ministriv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.* [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920]: dok. i mater. (Vol.2). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 687 s. [in Ukrainian].

Holubko, V. (2018-2019). Orhanizatsiya postachannya i finansuvannya ukrayins'kykh viys'k periodu natsional'noyi revolyutsiyi 1917-1920 rr. [Organization of supply and financing of Ukrainian troops during the period of the national revolution of 1917-1920]. *Naukovi zoshyty istorichnoho fakul'tetu L'vivs'koho universytetu*: zb. nauk. pr., 19-20, 339–351. [in Ukrainian].

Holubko, V. & Kosovych, V. (2021). Pytannya sotsial'noho zakhystu viys'kovosluzhbovtziv u diyal'nosti vyshchykh orhaniv vlady UNR (hruden' 1918 – lystopad 1920 rr.) [The issue of social protection of military personnel in the activities of the higher authorities of the Ukrainian People's Republic (December 1918 – November 1920)]. *Skhidnoyevropeys'kyy istorichnyy visnyk*, (20). Drohobych: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka», 82–92. [in Ukrainian].

Dotsenko, O. (1923). *Litopys ukrayins'koyi revolyutsiyi. Materialy i dokumenty do istoriyi ukrayins'koyi revolyutsiyi* [Chronicle of the Ukrainian Revolution. Materials and documents on the history of the Ukrainian revolution. (Vol.2 (4)). Kyiv; L'viv, 362 s. [in Ukrainian].

Zaval'nyuk, O. M. (2012). Sotsial'nyy zakhyst u politytsi ukrayins'kykh uryadiv za Dyrektoriyi UNR (lystopad 1918 – hruden' 1919 rr.) [Social protection in the policy of Ukrainian governments according to the Directory of the Ukrainian People's Republic (November 1918 – December 1919)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podil's'koho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (22). Kamianets-Podil'skiy, 314–327. [in Ukrainian].

Zaval'nyuk, O. M. & Oliynyk, S. V. (2014). *Ukrayins'ka halyts'ka armiya na Podilli (lypen' 1919 – traven' 1920 rr.)* [Ukrainian Galician Army in Podillia (July 1919 – May 1920)]:

monohrafiya (Vyd. 2-e, dop. i pererob.). Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 292 s. [in Ukrainian].

Zakon pro zemlyu v Ukrayins'koy Narodniy Respublitsi. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/> [in Ukrainian].

Lozovyy, V. S. (1997). Ahrarna polityka Dyrektoriyi UNR [Lozovy V. S. (1997). Agrarian policy of the UNR Directorate]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, 2, 68–76. [in Ukrainian].

Marchuk, O. I. (2018). Viys'kovi pytannya v diyal'nosti Holovnouповnovazhenoho uryadu UNR Ivana Ohiiienka (lystopad 1919 – kviten' 1920 rr.) [Military issues in the activities of the Plenipotentiary Government of the Ukrainian People's Republic of Ivan Ohiienko (November 1919 – April 1920)] *Visnyk Kamianets'-Podil's'koho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (11). Kamianets-Podilskyi, 321–331. [in Ukrainian].

Marchuk, O. I. & Zaval'nyuk, O. M. (Comps.). (2018). *Instytut Holovnouповnovazhenoho uryadu Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki na Podilli u vysvitleni periodyky 1919–1920 rr.* [The Institute of the High Plenipotentiary Government of the Ukrainian People's Republic in Podillia in the coverage of periodicals 1919–1920]: zb. materialiv. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnya “Ruta”», 2018. 242 s. [in Ukrainian].

Petlyura, Symon. (2006). *Statti. Lysty. Dokumenty* [Articles. Letters. Documents]. (Vol. IV). Kyiv: PP Serhiychuk M. I., 704 s. [in Ukrainian].

Petlyura, Symon. (1999). *Statti. Lysty. Dokumenty* [Articles. Letters. Documents]. (Vol. III). Kyiv: PP Serhiychuk M. I., 616 s. [in Ukrainian].

Rukkas, A. O. (2013). «Razom z pol's'kym viys'kom»: *Armiya Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki 1920 r (struktura, orhanizatsiya, chysel'nist', uniforoma)* [“Together with the Polish army”: the Army of the Ukrainian People's Republic in 1920 (structure, organization, numbers, uniform)]. Nizhyn: Vydavets' PP Lysenko M.M., 480 s. [in Ukrainian].

Shankovs'kyy, L. (1958) *Ukrayins'ka armiya v borot'bi za derzhavnist'* [The Ukrainian army fighting for statehood]. Myunkhen: Dnirova khvylya, 317 s. [in Ukrainian].

Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchych orhaniv vldy i upravlinnya Ukrayiny [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 05.06.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.196–209

УДК 262.14:323.22./26:321.74:94(477)«1920/1930»

МИХАЙЛИК Артур – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (Step.Rudanskiy@gmail.com)

ORCID 0000-0003-3189-6535

MYKHAILYK Arthur – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Doctoral Student of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (Step.Rudanskiy@gmail.com)

ФІЛІНЮК Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (afilinyuk@ukr.net)

ORCID 0000-0002-2659-114X

FILINYUK Anatoly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohiienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (afilinyuk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Михайлик, А., Філінюк, А. (2022). Національна складова служіння Української автокефальної православної церкви в період радянзації України (20-ті роки ХХ ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 196–209.

НАЦІОНАЛЬНА СКЛАДОВА СЛУЖІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПЕРІОД РАДЯНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (20-ті роки ХХ ст.)

Анотація. *Мета статті* – дослідити місце національної складової в служінні УАПЦ, висвітлити спроби опору радянзації України та насадженню комуністичної ідеології з боку її духовенства в 1920-х рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності і системності. У дослідженні використано методи аналізу і синтезу, індукції, дедукції та узагальнення, історико-порівняльний, історико-типологічний та проблемно-хронологічний методи. **Наукова новизна** полягає у спробі комплексного висвітлення опору кліру Української автокефальної православної церкви як ключової інституції українзації, впровадженню антицерковної політики та радянзації суспільства, здійснених упродовж 20-х рр. ст. радянською владою. Проаналізовано архівні документи, які визначали особливості діяльності осно-

вних релігійно-конфесійних спільнот християнського спрямування. На основі вивчення історичного, ідеологічного та політичного аспектів більшовицької влади, а також поглядів окремих священиків і мирян, визначено основні тенденції спротиву насиллю з боку державних структур. **Висновки.** У 1920-х рр. жителі українських територій були змушені жити в таких умовах, коли служба у храмі розглядалася комуністичною владою як «замаскована форма контрреволюції». Думки, слова і заповіді, які проголошувалися з церковних кафедр, йшли в розріз з тією політикою, яка провадилася в країні. Держава і церква виявилися антагоністами, особливо коли мова йшла про християнську конфесію із яскраво вираженим національним проукраїнським змістом. Особиста відповідальність за свої вчинки, любов до ближнього, родинні цінності та високі моральні якості жорстко перекреслювалися пануючою реальністю: голодом, арештами і розстрілами, депортаціями і позбавленням майна. І хоча опір радянській з боку церкви не носив організованих відкритих форм, в умовах боротьби з опозицією, в часи державного примусу і свавілля, церква залишалася єдиною силою, яка чинила опір тій державі, яка спрямовувала свої зусилля на боротьбу з Богом і власним народом.

Ключові слова: Україна, церква, християнські конфесії, комуністична ідеологія, сталінізм.

THE NATIONAL COMPONENT MINISTRY OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHAL ORTHODOX CHURCH DURING THE SOVIETIZATION OF UKRAINE (1920s)

Abstract. *The purpose of the article is to investigate the place of the national component in the service of the UAOC and to highlight attempts to resist the Sovietization of Ukraine and the planting of communist ideology by its clergy in the 1920s. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity. The methods of analysis and synthesis, induction, deduction and generalization, historical-comparative, historical-typological and problem-chronological methods have been used in the research. The scientific novelty lies in an attempt to comprehensively highlight the resistance of the clergy of Christian denominations of Ukraine, primarily the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church as a key institution of Ukrainization, the introduction of the anti-church policy, and the Sovietization of society, carried out by the Soviet authorities during the interwar period. The archival documents have been analyzed, which have determined the peculiarities of the activity of the main religious and confessional communities of the Christian direction. Based on the study of the historical, ideological, and political aspects of the Bolshevik government, as well as the views of individual priests and laymen, the main trends of resistance to violence on the part of state structures have been determined. Conclusions.* In the 1920s, the inhabitants of the Ukrainian territories were forced to live in such conditions, when the service in the temple was considered by the communist authorities as a “disguised form of counter-revolution.” Thoughts, words, and commandments, which were proclaimed from church pulpits, were at odds with the policy that was taking place in the country. The state and the church turned out to be antagonists, especially when it came to a Christian denomination with a pronounced national pro-Ukrainian content. Personal responsibility for one’s actions, love for one’s neighbor, family values, and high moral qualities were harshly crossed out by the prevailing reality: hunger, arrests and executions, deportations, and confiscation of property. And although the church’s resistance to Sovietization did not take organized, open forms, in the conditions of the struggle against the opposition, in times of state

coercion and arbitrariness, the church remained the only force that resisted the state, which directed its efforts to fight against God and its people.

Key words: *Ukraine, church, Christian denominations, communist ideology, Stalinism.*

Постановка проблеми. Перші десятиліття ХХ ст. стали часом випробування для мільйонів людей у багатьох країнах світу. Розташована в центрі Європи Україна не була винятком: після невдалої спроби утворення держави в період Української революції 1917-1921 рр. вона була військових шляхом загарбана сусідньою Росією і включена до складу тоталітарного більшовицького СРСР, де у формі однієї з союзних республік перебувала до 1991 р.

Українців ніби випробовували на міцність. Через їх землю, їх оселі прокотився вогняний вал Першої світової війни, яка переросла у національно-демократичну революцію та іноземну інтервенцію. Нічим не кращими для них виявилися подальші роки, коли внаслідок трагічної поразки, якою закінчилися визвольні змагання 1917-1921 рр., закріплення в Україні більшовицької влади за допомогою мільйонної армії та грандіозного соціального експерименту з будівництва комунізму на політичній карті світу постала нечувана потвора тоталітарної держави, яка під гаслами звільнення від експлуатації і побудови раю на землі здійснювала страшні злочини як проти окремих українців та українських інституцій, так і проти всього українського народу.

Сталінський варіант тоталітаризму мав рису, властиву всім подібним формам державного правління: він зазіхав не тільки на життя та майно своїх громадян, але й прагнув будь-якими засобами витіснити Церкву з усіх сфер суспільного життя та цілковито ліквідувати релігію і Церкву (Киридон, 2020, с. 290), хотів заволодіти їх свідомістю та розумом, створити новий тип людини, який за мету свого існування та сенс всього життя мав служіння невеличкому колу «вождів» всупереч власним інтересам та прагненням своєї родини. На тернистому шляху до утвердження комунізму більшовики зіткнулися з таким могутнім соціальним інститутом як церква, яка здавна опікувалася людською свідомістю та її найвищим проявом – душею.

Важливим чинником релігійної ситуації в окупованій Україні була не лише богоборницька позиція більшовизму, але й свідомо національно-спрямована політика однієї із християнських конфесій, яка повстала внаслідок Української революції 1917-1921 рр. – Української автокефальної православної церкви. Боротьбі з нею більшовики надавали особливого значення, оскільки придушення національно-державницьких прагнень українців тут поєднувалося з прагненням «викорінити релігійність в народі» (Липківський, 1959, с. 153–154).

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу дослідження складають документи, виявлені у фонді 1 («Центральний комітет Комуністичної партії України») Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Розвідка спирається також на фактичний матеріал, який міститься у фондах Р-218 («Єлисаветградський повітовий виконавчий ко-

мітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Одеської губернії»), Р. 111. («Зінов'євська база Українського акційного товариства у справі збуту сільськогосподарських машин і знарядь «Плугатар», Зінов'євськ Зінов'євського округу») Державного архіву Кіровоградської області. Значний фактичний матеріал також використано з низки документальних видань, спогадів і праць діячів 20–30-х рр. ХХ ст. В. Біднова, В. Липківського тощо.

Щодо історіографії, то означену у темі статті проблему вивчали В. Бернацький (Бернацький, 2017), В. Верига (Верига, 1996), Л. Демідова (Демідова, 2005), В. Єленський (Єленський, 1991), О. Ігнатуша (Ігнатуша, 2004, 2009), А. Киридон (Киридон, 2006, 2011, 2020), С. Кульчицький (Кульчицький, 2012), М. Михайлуца (Михайлуца, 2004), В. Нестеренко (Нестеренко, 2013), В. Пащенко (Пащенко, 1994, 2004), О. Рубльов (Рубльов, 2014), Н. Рубльова (Рубльова, 1998, 2000, 2008), Т. Савчук (Савчук, 2011, 2019), В. Силантьєв (Силантьєв, 2005), О. Тригуб (Тригуб, 2009), А. Фесенко (Фесенко, 2018), Л. Якубова (Якубова, 2016).

Окремо згадаємо О. Бойка (Бойко, 2007), який прослідкував протидію православної громадськості Південної України радянзації в міжвоєнний період і О. Бублик (Бублик, 2011), яка в своїй роботі дослідила опозицію православного духовенства і вірян України в 1920 – 1930-х роках. Утім, окремої комплексної роботи з названої проблеми досі не створено.

Мета дослідження – дослідити місце національної складової в служінні УАПЦ, висвітлити спроби опору радянзації України та насадженню комуністичної ідеології з боку її духовенства в 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. «Соціальні принципи християнства вихляють боягузтво, презирство до самого себе, самоприниження, смирення, покірність – словом – всі якості черні, але для пролетаріату, який не бажає, щоб з ним поводитись, як з черню, для пролетаріату сміливість, свідомість власної гідності, почуття гордості і незалежності – важливіші від хліба», – писав німець Карл Маркс у 1847 р. (Маркс, 1962, с. 27). Цього ж року в Україні було заарештовано і ув'язнено Тараса Шевченка за участь у таємній організації політичного спрямування, яка мала програму під назвою «Закон Божий» (або «Книга буття українського народу»). На жаль, приблизно через 70 років в українських землях були реалізовані на практиці ідеї Карла Маркса, а «Закон Божий» залишився лише на папері.

Остаточна перемога московського більшовизму в Україні започаткувала якісно нове ставлення до церкви (незалежно від релігійних напрямків і конфесій) з боку держави: вперше за всю історію релігійного життя на цих територіях її було оголошено ворогом держави та її громадян. Місце релігії мала зайняти комуністична ідеологія у вигляді земного бога. І. Лосєв цілком справедливо зауважив, що в Росії національну мрію про «Третій Рим» після 1917 р. став цілком замінити «Третій Інтернаціонал». «Червона» Москва

сприймалася як революційна столиця «прогресивного людства», всього «нового світу», що покликана врятувати всі народи від «скверни» капіталізму. Православна компонента виштовхувалася на узбіччя, замість неї впроваджувалося марксистське «святе письмо» (Лосєв, 2004, с. 41).

Причинами богоборництва в Україні Рад була не лише ідеологія марксизму, яка зводила релігію до класової боротьби (в марксизмі все зводиться до класової боротьби). Виявилось, що в самій Росії такі ідеї потрапили на благодатний ґрунт. Професор Університету Західного Онтаріо (Канада) Д. Поспеловський писав, що витoki ненависті до церкви в Російській імперії слід шукати у колективній свідомості народних мас. Хоча ворожими до церкви були всі комуністичні режими Східної Європи і Куби, ніде окрім ще хіба Албанії не було такого ґрунтового розгрому церкви, як в СРСР. Вчений зауважив, що «не було ні в одній з цих країн і масових звірячих катувань, які випали на церкву і її служителів. Характерно, що московський Помісний собор 1917-1918 рр. говорив про них як таких, що «йдуть з глибини народної»» (Поспеловский, 1993, с. 42). Причини цих звірств, здійснюваних «благочестивим руським православним народом-богоносцем» проти власної церкви, слід шукати в історії Російської православної церкви, особливо часів Петра I, писав він.

На території України ситуація була іншою. Насамперед тут церковне життя завжди відзначалося існуванням багатьох християнських конфесій. Після окупації така тенденція збереглася й надалі, оскільки церковні розколи розглядалися більшовиками як дієвий засіб антирелігійної боротьби. До всіх напрямків християнства ставлення було вороже, однак воно дещо різнилося, виходячи з тих загроз, які, на думку партійних вождів, являла та чи інша конфесія.

Найбільш грізною для московського режиму видавалася УАПЦ (інші назви – Липківці, Самосвяти). Описуючи зміни в церковному житті наприкінці 1919 – на початку 1920 р., В. Біднов зазначав, що коли більшовики знову захопили Київ, «українці знову забрали собі церкви і знову стали з великим успіхом провадити свою церковну справу». Ті, що змушені були залишити столицю, щоб уникнути переслідування з боку денікінців, «поверталися назад і знову стали до роботи над переведенням українізації Церкви» (Біднов, 1921, с. 37, 39). Вчений, представник церковної інтелігенції В. Зеньківський згадував, що Україна дуже виросла, дуже дозріла в своїй національній свідомості, щоб можна було не рахуватися з фактом особливої української культури. На його думку, в селax жили прагненням до вираження в церковному житті свого національного обличчя, що «... потреба національного виявлення церковності в українстві є дуже сильною, а духовенство в Україні завжди було головним хранителем української свідомості. У більшовицької влади не було можливості угамувати церковний український рух». Він вважав єдиною вірною тактикою: «прагнути вносити по можливості більше духу церковності і цей рух перетворювати зсередини» (Зеньковський, 2011, с. 213–214).

Іван Огієнко ще на I Всеукраїнському Церковному Соборі у Києві 13 січня 1918 р. у двогодинному викладі застерігав не плутати українізацію та дерусифікацію, бо ж остання означала «відродження цілої тієї Церкви, що вже була в нас» (Огієнко, 1993, с. 272).

У період збройної окупації України більшовиками церковний клір часто брав участь у збройній боротьбі із загонами Червоної армії, забезпечуючи «ідеологічну основу» спротиву. Церкви, монастирі, оселі душпастирів ставали місцями зберігання зброї, боєприпасів, їжі для вояків української армії. Священники за рахунок церковного майна та грошей фінансували загони повстанців (Берелович, 2000, с. 34).

Гоніння на церкву розпочалися вже у перші дні після збройного захоплення України Червоною армією та встановлення «диктатури пролетаріату». Московська влада не гребувала жодними засобами: антицерковна кампанія супроводжувалася арештами священників, закриттям, грабуванням та руйнуванням храмів та утисками церковного «активу» з мирян. Гарним приводом до початку грабунку храмів та вилучення церковної власності слугував також голод 1921-1923 рр., під час якого «червону» пресу захлиснула ціла хвиля інформації про захмарні церковні багатства та небажання духовенства допомагати голодуючим Поволжя.

Важливим засобом тиску на церкву стало створення і розгортання в середині 1920-х рр. Спілки войовничих безвірників, яка головним своїм завданням визначала «внищити отруту релігійного дурману в мільйонах людей, щоб перевиховати колгоспника, великі кола трудящих в душі матеріалістичного світогляду» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5309, арк. 4). Тоді ж з переліку офіційних свят та вихідних днів почали викреслювати релігійні свята, їх відзначення стало забороненим. Дивне словосполучення – «релігійний фронт» – із резолюцій партійних нарад перекочувало на газетні шпальти, налаштовуючи суспільство на безкомпромісну боротьбу з церквою (Рубльова, 1998, с. 229). 1923 року в Україні виходить друком перше періодичне видання антирелігійного спрямування: журнал «Безвірник». Місячна підписка на нього коштувала 12 коп. для колективів і 15 коп. – для окремих читачів (Держархів Кировоградської обл., ф. 111, оп. 1, спр. 6, арк. 172).

Згідно офіційних даних, на початку 1925 р. в Україні існувало близько 6 тис. парафій Тихонівської церкви, 2,9 тис. – обновленської і 1,5 тис. – Липківської автокефальної церкви. При цьому обновленство вирізнялося організаційною слабкістю і матеріальними складнощами. У зв'язку з таким його становищем перед більшовиками постало завдання знайти такі шляхи, які б призвели до розкладу тихонівців і липківців та зміцнення за їх рахунок обновленства (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 86).

Російська православна церква (РПЦ) (Тихонівська церква) вважалася оплотом інтелігенції монархічного спрямування, відверто ворожої радянській владі. Багато священників РПЦ в Україні мали надію, що вороже ставлення радянської влади до церкви – явище тимчасове і пов'язане з її допомо-

гою в боротьбі проти більшовиків під час громадянської війни. Один з її священників так висловився з цього приводу: «Дарма нас, тихонівців, вважають контрреволюціонерами. Ми чесніше «обновленства» у ставленні до влади. А коли це зрозуміє влада, тоді і легалізує. Нам піклуватися про це особливо і не варто» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 93).

Обновленська церква (або Синодальна церква, чи «Жива церква») з самого свого початку була пов'язана з комуністичною владою, її виникнення та діяльність всіляко підтримувалося партією, яка вважала розкол одним із засобів антицерковної боротьби. Вона займала міцні позиції в Ізюмській, Харківській, Сумській, Куп'янській, Первомайській, Бердичівській, Черкаській, Павлоградській і Миколаївській округах (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 93).

Серед православних конфесій найбільш небезпечною через своє прагнення до т. зв. «розмосковлення» церкви та українізації служби вважалася більшовиками Автокефальна православна церква. На думку влади, вона була притулком «української інтелігенції, професорів, юристів, вчителів шовіністично-петлюрівського характеру» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1772, арк. 13). У директиві пленуму КП(б)У (1922 р.) з національного питання автокефальна церква була віднесена до чотирьох націоналістичних цитаделей, здатних стати осередками українізації (Українізація, 2003, с. 38).

Для тиску на неї використовувалися різні методи: відмова або тяганина з реєстрацією статутів окремих парафій, передача храмів іншим церквам задля послаблення автокефалістів і створення напруженої ситуації у відносинах з іншими конфесіями, обмеження пересування священнослужителів, заборона проведення зібрань, розповсюдження релігійної літератури тощо. З середини 1926 р. почалися арешти вищих ієрархів УАПЦ, не зважаючи на постійне декларування ними лояльності до влади. Тоді за звинувачення у антирадянській агітації з церковної кафедри були арештовані єпископ Полтавський Ю. Жевченко, єпископ Чернігівський І. Павловський, єпископ К. Малюшкевич з Умані (Фесенко, 2018, с. 277). Масштабне винищення автокефалістів розпочалося у 1929 р. Після завершення справи «Самостійників», Полтавський відділ ДПУ заарештував 13 мешканців с. Новорощанки разом зі священником Жовницьким за спробу «групування українців для роботи над створенням незалежної України». Останній не приховував під час слідства, що є українським націоналістом і що його ідеал – незалежна Україна і народовладдя. Свідки по справі запевняли, що священник на церковних зборах закликав створити політичні організації, спроможні виступити під час війни з СРСР на боці інтервентів (Смолій, 2002. с. 311).

Радянська влада вважала ідеологом Української автокефальної церкви Симона Петлюру. Згідно агентурних даних ЧК, священник Войтович (Проскурівська округа) на диспуті заявив, що українська церква Липківського всіляко підтримує Петлюру та ідеологічно з ним пов'язана. У часи Української революції у його квартирі збиралися засідання, де мова йшла про те, що у разі відступу військ Петлюри з України буде потрібно за допомогою української

церкви провадити роботу з метою створення самостійної України (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 105).

Зі свідчень звинувачених у скликанні нелегального з'їзду очевидно, що єпископи Ромоданов і Грушевський у проповідях закликали духовенство Катеринославщини «організуватися проти радянської влади, предстати перед нею як могутня сила і змусити з нею рахуватися» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 105). Отець Шкіль (Катеринославська округа) в проповіді відверто повідомив: «Автокефальним служителем я став тільки тому, що це єдина тепер можливість працювати на користь самостійної України» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 106).

Із протоколу допиту заарештованого священника Сагайдачного (Котопський повіт) дізнаємося: «Під час мого перебування на курсах богослов'я з розмов Липківського, Чехівського та ін. зрозумів, що церква має підіймати національний дух українського народу. Автокефальна церква має бути місцем не релігійним, а політичним, яка має звільнити український народ від усілякої влади, яка не бажає дати самовизначення українському народу» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 105).

Відверто богоборницька політика влади наштовхнулася на опір з боку духовенства та частини вірян. Сучасний дослідник О. Бойко зазначає, що представники духовенства вдавалися, переважно, до легальних методів опору владі, шукаючи компромісів і домовленостей. Проте, деколи вони вдавалися до організації активного спротиву у вигляді «волинок», організації масових виступів, «баб'ячих бунтів» і, навіть, збройних сутичок із силовими структурами (Бойко, 2007, с. 12).

Про опір окремих священників радянській владі повідомляв соратник Леніна, професійний революціонер, директор Українського інституту марксизму-ленінізму, голова центральної ради СВБ О. Шліхтер. Він визнавав факти систематичного нищення безвірницьких гасел, агітації проти ударництва і державних позик, переховування хліба «по вітарах, ямах і могилах на цвинтарі». Навіть проповіді, сповіді та інші релігійні дієства, запевняв головний в УСРР безвірник того часу, не що інше, як «замасковані форми контрреволюційної боротьби проти соцбудівництва» (Рубльова, 2008, с. 212).

До пасивних форм опору владі з боку кліру православних конфесій належали їх спроби відродити братський рух, організувати гуртки, хорові молодіжні колективи тощо. Парафіяльні та єпархіальні документи УАПЦ сповнені фактів активної роботи духовенства з паствою, яка проявлялась в організації церковних хорів, «сестринського братства», «молодого сестринського братства» (Ігнатюша, 2009, с. 83).

Утворення релігійних гуртків було властивим не тільки для священництва УАПЦ. Таку практику з кінця 1920-х рр. проводили також українські римо-католики. Лише на території Городоцького району Подільської округи налічувалося 46 католицьких релігійних гуртків, т. зв. «Ружанців» і «Терціярів». До кожного з них входило від 15 до 20 осіб. «Ружанцями» ке-

рували переважно жінки, а «Терціярями» – чоловіки. Члени гуртків збиралися в хатах щовечора, закривали наглухо двері й вікна і співали релігійних пісень, а ксьондзи вели там «контрреволюційну роботу»... На квартири Островського влаштовувалося голосне моління, так що релігійні співи було чути на всю вулицю» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6838, арк. 17).

Вирішальним у справі ліквідації УАПЦ стала сфабрикована 1929 року московською владою справа «Спілки визволення України» (СВУ). Основним лейтмотив звинувачень проти цієї конфесії стала якраз її чітка національно спрямована позиція. Між УАПЦ та СВУ владою декларувалися такі тісні зв'язки, що ця церква була, на думку компетентних органів, скоріше не церквою, а штабом для майбутнього повстання і відокремлення України від СРСР. «Так звана автокефальна церква була використана для зв'язків і організаційної роботи серед юнацтва. Церква ця являлася по-суті замаскованим штабом майбутнього повстання, зосередивши в собі кулацький актив і попів, в основному, у минулому офіцерів петлюрівської і Білої армій» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 15, арк. 14).

Висновки. Таким чином, у 1920-х рр. жителі українських територій були змушені жити в таких умовах, коли служба в храмі розглядалася комуністичною владою як «замаскована форма контрреволюції». Думки, слова і заповіді, які проголошувалися з церковних кафедр, йшли в розріз з тією політикою, яка провадилася в країні. Держава і церква виявилися антагоністами, особливо коли мова йшла про християнську конфесію із яскраво вираженим національним проукраїнським змістом. Особиста відповідальність за свої вчинки, любов до ближнього, родинні цінності та високі моральні якості жорстко перекреслювалися пануючою реальністю: голодом, арештами і розстрілами, депортаціями і позбавленням майна. І хоча опір радянзації з боку церкви не носив організованих відкритих форм, в умовах боротьби з опозицією, в часи державного примусу і свавілля, церква залишалася єдиною силою, яка чинила опір тій державі, яка спрямовувала свої зусилля на боротьбу з Богом і власним народом.

Список використаних джерел і літератури:

Берелович, А. & Данилов, В. (2000). *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1922: док. и материалы* (Т.1). Москва: РОССПЭН, 864 с.

Бернацький, В., Жилюк, С. & Шеретюк, В. (2017). *Антирелігійна політика більшовиків на Волині-Житомирщині у 1920-1930-х роках*. Рівне: О. Зень, 259 с.

Біднов, В. (1921). *Церковна справа на Україні*. Тернів: Вид-во «Українська автокефальна церква», 47 с.

Бойко, О. В. (2007). *Протидія православної церковної громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті рр. ХХ ст. (на матеріалах Південної України):* (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Дніпропетровськ, 253 с.

Бублик, О. І. (2011). *Православне духовенство та віруючі радянської України в опозиційності атеїстичній теорії і практиці (1920–1930-ті рр.):* (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Луганськ, 245 с.

Верига, В. (1996). *Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р.* Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 192 с.

Демідова, Л. С. (2005). *Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період непу (1921-1928 рр.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 200 с. Державний архів Кіровоградської області.

Еленський, В. (1991). *Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990)*. Київ: Либідь, 72 с.

Зеньковський, В. В. (2011). *Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания* / [под ред. М. А. Колерова]. Москва: Regnum, 468 с. URL: academia.edu/39600512Василий_Зеньковський_Пять_месяцев_у_власти_Воспоминания_Подг_текста_и_ред_М_А_Колерова_М_2011 (дата звернення: 10.04.2022).

Ігнатуша, О. М. (2004). *Інституційний розкол Православної Церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.)*. Запоріжжя: Поліграф, 440 с.

Ігнатуша, О. М. (2009). Закриття церков і релігійна свідомість: 20 – 30-ті рр. XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство, (1). Острог, 75–86.

Киридон, А. М. (2006). *Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті рр.)*: (дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 523 с.

Киридон, А. М. (2011). *Держава – Церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні*. Рівне: РІС КСУ, 216 с.

Киридон, А. М. (2020). Політика радянської влади щодо релігії та Церкви (1917–1930-ті рр.): основні етапи та тенденції. Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у XX столітті: матер. Міжнарод. наук. конф. Київ, 6–7 лютого 2020 р. Київ: Видавничий відділ Української Православної Церкви, 286–300.

Кульчицький, С. В. (2012). Національна політика Кремля щодо УСРР (1919–1922). *Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси*. Київ: Ніка-Центр, 155–186.

Липківський, В. (1959). *Відродження Церкви в Україні. 1917-1930*. Торонто: Укр. вид-во «Добра книжка». 3 друкарні оо. Василіян, 335 с.

Лосев, І. В. (2004). Комуністичні цінності в російській та українській культурі: порівняльний аналіз. *Наукові записки НаУКМА: Теорія та історія культури*, (24). Київ: НаУКМА, 41–46.

Маркс, К. (1962). Комунізм газети «Rheinischer Beobachter» (Уривок). *КПРС і Радянська Держава про релігію та атеїстичну пропаганду*. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 184 с.

Михайлуца, М. І. (2004). Здійснення органами ДПУ-НКВС України репресій проти Православної церкви на Одещині (1930-1940-ві рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, (22/23). Київ: Ін-т історії України НАН України, 429–480.

Нестеренко, В. А. (2013). *Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нариси)*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори, 2006», 104 с.

Огієнко, І. І. (1993). *Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви* (в 2 т., Т.1-2). Київ: Україна, 284 с.

Пащенко, В. (1994). *Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х рр. XX ст.* Київ: Інститут історії України, 252 с.

Пащенко, В. О. & Киридон, А. М. (2004). *Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті рр.* Полтава: АСМІ, 336 с.

Поспеловский, Д. (1993). Русская православная церковь: испытания начала XX века. *Вопросы истории*, 1, 42–54.

Рубльов, О. & Якубова, Л. (2014). *Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 405 с.

Рубльова, Н. С. (1998). Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-і роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, (1/2). Київ: Ін-т історії України НАН України, 228–244.

Рубльова, Н. С. (2000). Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 – 1937 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, (13/15). Київ: Ін-т історії України НАН України, 311–330.

Рубльова, Н. С. (2008) Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УСРР, 1927-1939 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, (28). Київ: Ін-т історії України НАН України, 205–219.

Савчук, Т. Г. (2011). Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та вкликами століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, (XXXI). Запоріжжя: ЗНУ, 243–246.

Савчук, Т. Г. (2019). Читацькі інтереси православного духовенства в Радянській Україні (1920–1930-ті рр.) (Вип. 147 (№ 8). Ч. 1. Історичні науки). *Гілея: науковий вісник*, 112–118.

Силантьєв, В. І. (2005). Влада і православна в Україні (1917–1930-ті рр.): (дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Харків, 461 с.

Смолій, В. А. (ред.). (2002). *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси*. Київ: Наукова думка, 952 с.

Тригуб, О. (2009). *Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією*: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 300 с.

Смолій, В. А. (ред.). (2003). «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Київ: Ін-т історії України, 392 с.

Фесенко, А. М. (2018). Репресивна політика радянської влади щодо церковної інтелігенції у 20-х рр. XX ст. *Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій*: матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. Покровськ, 19-20 квітня 2018 р. Покровськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 275–280.

Фриз, Г. Л. (2012). «Вся власть приходом»: возрождение православия в 20-е годы. *Государство, религия, Церковь в России и за рубежом. СССР*, (3–4), 86–105.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Якубова, Л. & Примаченко, Я. (2016). В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків: КСД, 544 с. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FYakubova_Larysa%2FV_obiimakh_strakhu_i_smerti_Bilshovytskyi_teror_v_Ukraini.doc (дата звернення: 15.04.2022).

References:

Berelovych, A. & Danylov, V. (2000). *Sovetskaia derevnia hlazamy VChK-OHPU-NKVD. 1918-1922* [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918-1922]: *dok. y materiyaly* (Vol.1). Moskva: ROSSPEN, 864 s. [in Russian].

Bernatskiy, V., Zhyliuk, S. & Sheretiuk, V. (2017). *Antyrelihiina polityka bilshovykiv na Volyni-Zhytomyrshchyni u 1920-1930-kh rokakh* [Anti-religious policy of the Bolsheviks in Volyn-Zhytomyr region in 1920-1930]. Rivne: O. Zen, 259 s. [in Ukrainian].

Bidnov, V. (1921). *Tserkovna sprava na Ukraini* [Church affairs in Ukraine]. Terniv: Vyd-vo «Ukrainska avtokefalna tserkva», 47 s. [in Ukrainian].

Boiko, O. V. (2007). *Protyditiia pravoslavnoi tserkovnoi hromadskosti antyrelihiinomu nastupu derzhavy u 20–30-ti rr. XX st. (na materialakh Pivdennoi Ukrainy)* [Opposition of the Orthodox Church community to the anti-religious offensive of the state in the 20s and 30s of the XX century. (on the materials of Southern Ukraine)] (*Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk, 253 s. [in Ukrainian].

Bublyk, O. I. (2011). *Pravoslavne dukhovenstvo ta viruiuchi radianskoi Ukrainy v opozytynosti ateistychonii teorii i praktytisi (1920–1930-ti rr.)* [Orthodox clergy and believers of Soviet Ukraine in opposition to atheistic theory and practice (1920s-1930s)] (*Candidate's thesis*). Luhansk, 245 s. [in Ukrainian].

Veryha, V. (1996). *Konfiskatsiia tserkovnykh tsinnosti v Ukraini v 1922 r.* [Confiscation of church property in Ukraine in 1922]. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 192 s. [in Ukrainian].

Demidova, L. S. (2005). *Polityka radianskoi vlady shchodo pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v period nepu (1921-1928 rr.)* [The policy of the Soviet government towards the Orthodox Church in Ukraine during the NEP (1921-1928)] (*Candidate's thesis*). Kyiv, 200 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti [State Archives of Kirovohrad Region]. [in Ukrainian].

Yelenskiy, V. (1991). *Derzhavno-tserkovni vzaiemyny na Ukraini (1917-1990)* [State-church relations in Ukraine (1917-1990)]. Kyiv: Lybid, 72 s. [in Ukrainian].

Zenkovskiy, V. V. (2011). *Piat mesiatsev u vlasty (15 maia – 19 oktabria 1918 h.): Vospomynanyia* [Five Months in Power (May 15 – October 19, 1918): Memoirs] / [pod red. M. A. Kolerova]. Moskva: Regnum, 468 s. Retrieved from academia.edu/39600512Василий Зенковский_Пять месяцев у власт_Воспоминания_Подг_текста_и_ред_М_А_Колерова,М_2011 [in Russian].

Ihnatusha, O. M. (2004). *Instytutsiyni rozkol Pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini: heneza i kharakter (XIX st. – 30-i rr. XX st.)* [Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: genesis and character (XIX century – 30s of XX century)]. Zaporizhzhia: Polihraf, 440 s. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. M. (2009). *Zakryttia tserkov i relihiina svidomist: 20 – 30-ti rr. XX st.* [Church closures and religious consciousness: 20s – 30s of the XX century]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: Istorychne relihiieznavstvo, (1). Ostroh, 75–86. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. M. (2006). *Derzhavno-tserkovni vidnosyny v radianskii Ukraini (1917–1930-ti rr.)* [State-church relations in Soviet Ukraine (1917–1930s)] (*Doctoral thesis*). Kyiv, 523 s. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. M. (2011). *Derzhava – Tserkva – suspilstvo: inversna transformatsiia v Ukraini* [State – Church – society: inverse transformation in Ukraine]. Rivne: RIS KSU, 216 s. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. M. (2020). *Polityka radianskoi vlady shchodo relihii ta Tserkvy (1917–1930-ti rr.): osnovni etapy ta tendentsii* [The policy of the Soviet government on religion and the Church (1917-1930): the main stages and trends]. *Tserkva muchenykiv: honinnia na viru ta Tserkvu u XX stolitti: mater. Mizhnarod. nauk. konf.* Kyiv, 6–7 liutoho 2020 r. Kyiv: Vydavnychiy viddil Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy, 286–300. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. V. (2012). *Natsionalna polityka Kremlia shchodo USRR (1919–1922)* [The Kremlin's national policy towards the USSR (1919–1922)]. *Natsionalne pytannia v Ukraini XXh – pochatu XXI st.: istorychni narysy*. Kyiv: Nika-Tsentr, 155–186. [in Ukrainian].

Lypkivskyi, V. (1959). *Vidrodzhennia Tserkvy v Ukraini. 1917-1930* [Revival of the Church in Ukraine. 1917-1930]. Toronto: Ukr. vyd-vo «Dobra knyzhka». Z drukarni oo. Vasyliian, 335 s. [in Ukrainian].

Losiev, I. V. (2004). *Komunistychni tsinnosti v rosiiskii ta ukrainskii kulturi: porivnialnyi analiz* [Communist values in Russian and Ukrainian culture: a comparative analysis.]. *Naukovi zapysky NaUKMA: Teoriia ta istoriia kultury*, (24). Kyiv: NaUKMA, 41–46. [in Ukrainian].

Marks, K. (1962). *Komunizm hazety «Rheinischer Beobachter» (Uryvok)* [Communism of the newspaper «Rheinischer Beobachter» (Excerpt)]. *KPRS i Radianska Derzhava pro relihiu ta ateistychnu propahandu*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, 184 s. [in Ukrainian].

Mykhailutsa, M. I. (2004). *Zdiisnennia orhanamy DPU-NKVS Ukrainy represii proty Pravoslavnoi tserkvy na Odeshchyni (1930-1940-vi rr.)* [Implementation of repressions against the Orthodox Church in the Odesa Region by the DPU-NKVD of Ukraine (1930-1940s)]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, (22/23). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 429–480. [in Ukrainian].

Nesterenko, V. A. (2013). *Zlochyn proty rozumu i sovisti: represii stalinizmu proty ukrainskoi intelihentsii ta Tserkvy na Podilli (narysy)* [Crimes against reason and conscience: repressions of Stalinism against the Ukrainian intelligentsia and the Church in Podillya (essays)]. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory, 2006», 104 s. [in Ukrainian].

Ohiienko, I. I. (1993). *Ukrainska tserkva. Narysy z istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy* [Essays on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. (Vol.1-2). Kyiv: Ukraina, 284 s. [in Ukrainian].

Pashchenko, V. (1994). *Svoboda sovisti v Ukraini: mify i fakty 20–30-kh rr. XX st.* [Freedom of conscience in Ukraine: myths and facts of the 20s and 30s of the XX century]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 252 s. [in Ukrainian].

Pashchenko, V. O. & Kyrydon, A. M. (2004). *Bilshovytska derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini. 1917–1930-ti rr.* [The Bolshevik state and the Orthodox Church in Ukraine. 1917-1930]. Poltava: ASMI, 336 s. [in Ukrainian].

Pospelovskyi, D. (1993). *Rusaskaia pravoslavnaia tserkov: ispytanyia nachala XX veka* [The Russian Orthodox Church: trials of the early Twentieth century]. *Voprosy istoryy*. 1993, 1, 42–54. [in Russian].

Rublov, O. & Yakubova, L. (2014). *Orhany etnopolitychnoho rehuliuвання v konteksti polityky korenizatsii: ukrainskyi dosvid* [Ethnopolitical regulatory bodies in the context of indigenization policy: Ukrainian experience]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 405 s. [in Ukrainian].

Rublova, N. S. (1998). *Nevidoma dilianka «antyrelihiinoho frontu»: borotba vladnykh struktur USRR proty rymsko-katolytskoi tserkvy, 1920-i roky* [An unknown area of the «anti-religious front»: the struggle of the USSR authorities against the Roman Catholic Church, 1920s]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, (1/2). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 228–244. [in Ukrainian].

Rublova, N. S. (2000). *Likvidatsiia v Ukraini iierarkhii Rymo-katolytskoi tserkvy (kinet 1917 – 1937 rr.)* [Elimination of the hierarchy of the Roman Catholic Church in Ukraine (end of 1917 – 1937)]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, (13/15). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 311–330. [in Ukrainian].

Rublova, N. S. (2008) Represii proty «tserkovnykiv» i «sektantiv» v URSS, 1927 – 1939 rr. [Repressions against «churchmen» and «sectarians» in the USSR, 1927 – 1939]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, (28). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 205–219. [in Ukrainian].

Savchuk, T. H. (2011). Pravoslavne dukhovenstvo v 1920–1930-kh rr.: mizh nastanovamy Biblii ta vyklykamy stolittia [Orthodox clergy in the 1920s and 1930s: between the teachings of the Bible and the challenges of the century.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, (XXXI). Zaporizhzhia: ZNU, 243–246. [in Ukrainian].

Savchuk, T. H. (2019). Chytatski interesy pravoslavnoho dukhovenstva v Radianskii Ukraini (1920–1930-ti rr.) [Readers' interests of the Orthodox clergy in Soviet Ukraine (1920s – 1930s)], (Vyp. 147 (№ 8). Ch. 1. Istorychni nauky). *Hileia: naukovyi visnyk*, 112–118. [in Ukrainian].

Sylantiev, V. I. (2005). *Vlada i pravoslavna v Ukraini (1917–1930-ti rr.)* [Government and the Orthodox in Ukraine (1917-1930)]: (Doctoral thesis). Kharkiv, 461 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.). (2002). *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini XIX–XX st.: istorychni narysy* [Political terror and terrorism in Ukraine in the XIX-XX centuries: historical essay]. Kyiv: Naukova dumka, 952 s. [in Ukrainian].

Tryhub, O. (2009). *Rozkol Rosiiskoi Pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini (1922–39 rr.): mizh derzhavnym politychnym upravlinniam ta reformatsiieiu* [The split of the Russian Orthodox Church in Ukraine (1922-39): between state political management and the Reformation]: monohrafiia. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, 300 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.). (2003). «Ukrainizatsiia» 1920–30-kh rokiv: *peredumovy, здobutky, uroky* [«Ukrainization» (2003) 1920-30's: prerequisites, achievements, lessons]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy, 392 s. [in Ukrainian].

Fesenko, A. M. (2018). Represyivna polityka radianskoi vlady shchodo tserkovnoi intelihtentsii u 20-kh rr. XX st. [The repressive policy of the Soviet government towards the church intelligentsia in the 1920s.]. *Fenomen ukrayins'koyi intelihtentsiyi v kontekstihlobal'nykh transformatsiy*: mater. II Vseukr. nauk.-prakt. konf. Pokrovs'k, 19-20 kvitnia 2018 r. Pokrovsk: DVNZ «DonNTU», 275–280. [in Ukrainian].

Fryz, H. L. (2012). «Vsia vlast prykhodam»: vozrozhdenye pravoslavya v 20-e hody [«All power to the parishes»: the revival of Orthodoxy in the 1920s.]. *Hosudarstvo, relyhiya, Tserkov v Rossyy y za rubezhom*. SSSR, (3-4), 86–105. [in Russian].

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Yakubova, L. & Prymachenko, Ya. (2016). V obiiimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini [In the arms of fear and death. Bilshovitsky terror in Ukraine]. Kharkiv: KSD, 544 s. Retrieved from https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FYakubova_Larysa%2FV_obiimakh_strakhu_i_smerti_Bilshovytskyi_terror_v_Ukraini.doc [in Ukrainian].

Отримано: 28.05.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.210-226
УДК 929:327(477)«192/193»

ПІДГІРНА Лариса – аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (ester.globus@gmail.com)

ORCID 0000-0003-0197-8011
Researcher ID GLS-6608-2022

PIDHIRNA Larysa – PhD-student of the Department of History of Ukraine Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 4 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (ester.globus@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Підгірна, Л. (2022). «Стамбульська платформа» УНР у 20-30-ті рр. ХХ ст.: просопографічний портрет. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 210–226.

«СТАМБУЛЬСЬКА ПЛАТФОРМА» УНР У 20-30-ті рр. ХХ ст.: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити та проаналізувати колективний, просопографічний портрет представників Стамбульської платформи, як української інституції, що в контексті 20-30-х рр. ХХ ст., окрім дипломатичного репрезентування української нації, виконувала роль нелегальної резидентури уряду УНР в екзилі на Близькому Сході. **Методологія дослідження.** Застосовано принципи історизму, системності, критичності. У числі конкретно-наукових методів, щоб створити колективний портрет представників Стамбульської платформи, з'ясувати рівень їх національної свідомості, мотивації, що рухала ними, проаналізувати їхні політичні погляди та готовність до участі в розвідувальній роботі застосовано історико-порівняльний метод, який дозволяє співставити результати дослідження і визначити спільні та відмінні риси активу Стамбульської платформи та вже згадуваний метод просопографії. Важлива методологічна роль належить загальнонауковому методу дослідження, методам аналізу, аналогії, синтезу та систематизації. **Наукова новизна** отриманих результатів полягає у тому, що вперше в українській історіографії проведено наукове дослідження дає можливість системно проаналізувати колективний просопографічний портрет членів Стамбульської платформи, а також значення їх діяльності у контексті діяльності інших розвідпунктів і закордонних представництв уряду УНР в екзилі. **Висновки.** Стаття представляє собою дослідження колективного просопографічного портрету членів Стамбульської платформи – нелегальної української інституції 20-30 рр. ХХ ст. у Туреччині. Авторка аналізує соціальні, релігійні, моральні характеристики, політичні настрої, сімейний стан, розглядає характерні ментальні прояви та сутність членів Стамбульської платформи, їх інтеграцію у життя громади Стамбула. Доводить, що представники цієї української інституції представляли собою окрему соціальну цілісність, яку поєднувала спільна національна ідентичність та боротьба за державність української нації, що у контексті українського державотворення була вкрай значущою.

Ключові слова: Стамбульська платформа, Мурський, Забелло, Пчелінська, Тушевський, резидентура, агентурні донесення, радянські спецслужби, еміграція, пропаганда, протистояння.

THE “ISTANBUL PLATFORM” OF THE UNR IN THE 20s-30s OF THE 20th CENTURY: A PROSOPOGRAPHIC PORTRAIT

Abstract. *The purpose of the research* is to investigate and analyze the collective, prosopographic portrait of the representatives of the Istanbul Platform, as a Ukrainian institution that, in the context of the interwar period, in addition to diplomatic representation of the Ukrainian nation, played the role of an illegal residency of the UNR government in exile in the Middle East. **The research methodology.** The principles of historicism, systematicity, objective analysis of available archival documents, and criticality are applied. Among concrete-scientific methods, in order to create a collective portrait of the representatives of the Istanbul Platform, to reconstruct and investigate the level of their national consciousness, the motivation that drove them, to analyze their political views and readiness to participate in intelligence work, a historical-comparative method has been applied, which allows comparing the research results and determine the common and distinctive features of the asset of the Istanbul platform and the already mentioned method of prosopography. An important methodological role belongs to the general scientific method of research, methods of analysis, analogy, synthesis, and systematization. **The scientific novelty** of the obtained results lies in the fact that, for the first time in Ukrainian historiography, a scientific study conducted makes it possible to systematically analyze the collective prosopographic portrait of the members of the Istanbul Platform, as well as the significance of their activities in the context of the activities of other intelligence points and foreign representations of the UNR government in exile. **Conclusions.** The article is a study of the collective prosopographical portrait of the members of the Istanbul platform – an illegal Ukrainian institution of the 20s-30s of the 20th century in Turkey. The author analyzes the social, religious, moral characteristics, political attitudes, and family status, and examines the characteristic mental manifestations and essence of the members of the Istanbul Platform, and their integration into the life of the Istanbul community. It is proved that the representatives of this Ukrainian institution represented separate social integrity, which was united by a common national identity and the struggle for the statehood of the Ukrainian nation, which was extremely significant in the context of Ukrainian nation-building.

Key words: Istanbul Platform, Murskyi, Zabello, Pchelinska, Tushevskiyi, residency, intelligence reports, Soviet special services, emigration, propaganda, opposition.

Постановка проблеми. У 20-30-ті рр. ХХ ст. інтереси та завдання представників українського національно-визвольного руху в екзилі продовжували залишатися незмінними. Однак з огляду на окупацію українських теренів більшовицькою Росією боротьбу довелося перевести у абсолютно іншу площину: замість відкритої збройної боротьби за державність – поступове розхитування позицій СРСР через пошук союзників у Європі, США, на Близькому й Далекому Сході, взаємодію з іноземними розвідками, тонку гру на міжнародних політичних й територіальних протиріччях (ГДА СЗРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 3, арк. 112).

Специфіка бездержавного існування та діяльності керівних органів УНР в екзилі призвела до необхідності створення своєрідних закордонних платформ, які сформувалися на основі гуртування представників української громади в еміграції, й одночасно виконували роль неофіційних громадських об'єднань, дипломатичних, представницьких місій, і навіть розвідпунктів, що так само працювали на нелегальному положенні, часто без належного фінансування та забезпечення. Ядро таких платформ далеко не завжди складало професіонали-розвідники чи дипломати. Теоретично це мали бути ідейно свідомі, мілітарні, освічені та політично грамотні українські емігранти з професійним військовим, дипломатичним, журналістським досвідом, палкі прихильники національно-визвольної ідеї з певними навичками розвідувальної діяльності. Однак на практиці все могло виглядати дещо інакше.

Серед активістів зазначених інституцій часто виявлялися ідейні, мотивовані діячі, але недосвідчені у розвідувальній справі, що з різних причин стали легкою здобиччю співробітників радянської розвідки. Архівні документи показують, що в еміграції не бракувало також авантюристів та пристосуванців, єдиним завданням яких було вижити на чужині, що, звісно, не було великою таємницею для представників Уряду УНР в екзилі. Найгіршим варіантом були добре законспіровані радянські агенти-емігранти, які бачили у такій співпраці виключно спосіб заробити гроші, або ж яких у різний спосіб, у тому числі через тиск на рідних, залишених на окупованій українській території, вдалося схилити до співпраці із радянською розвідкою. Здебільшого, достатньо поінформовані фахові керівники спецслужб УНР намагалися використати і цей аспект, «підкладаючи» ДПУ через таких завербованих агентів потрібну інформацію.

Звісно, така соціальна, ментальна та ідейна строкатість не могла не позначитися і на роботі самих розвідпунктів, зокрема і «Стамбульської платформи». Саме тому виконувати завдання Уряду УНР в екзилі їм вдалося із перемінним успіхом.

Велику роль у успішній діяльності іноземних українських платформ відігравала фаховість їх керівництва. У даному випадку можна сміливо зазначити, що українській громаді в Стамбулі поталанило із керівником – В. Мурським, фаховим журналістом, досвідченим дипломатом, лінгвістом, переконаним державником та прихильником української автокефалії.

Природно, що сьогодні образи військово-політичних та громадських діячів УНР подаються у дещо романтизованому, глорифікованому контексті. Акцент робиться на їх ідейність, патріотизмі, самопожертві, готовності служити українській справі беззастережно, на одному ентузіазмі, а також на фаховому професіоналізмі тих, хто волею долі, на чужині, долучився у міжвоєнний період до «таємного легіону» УНР.

Усі ці аспекти безумовно є складовими подальшого становлення української державності, героїзації учасників національно-визвольної боротьби, популяризації історії часів УНР.

Однак, з огляду на вікову невпинність процесу національно-визвольних змагань українців проти одного і того ж одвічного ворога, сучасні військово-політичні реалії та історичні паралелі перед науковцями стоїть суто академічне завдання: не лише дослідити діяльність українських інституцій міжвоєнного періоду, але й викристалізувати й олюднити колективний та просопографічний портрет тих, хто складав їх актив. Адже за історичним концептом «Стамбульської платформи» стоять не вигадані герої, а реальні люди зі своїми характерами, пристрастями, бекграундом, ментальністю, соціальним походженням тощо. Ті, хто у різний спосіб формував історичну тяглість, закладав основи української дипломатичної та розвідувальної місії, прямо чи опосередковано впливав та досі впливає на події новітньої української історії.

Аналіз джерел та останні дослідження. На думку професора Принстонського університету, дослідника англійської історії Л. Стоуна просопографічний метод наукового дослідження дає найкращий результат, коли його застосовують для вивчення життєдіяльності невеликих, виокремлених у певному часовому відрізьку груп, як от діяльності представників української громади, що стали основою «Стамбульської платформи». Для такого дослідження ідеальними є відомості, почерпнуті з різних за походженням джерельних баз, що доповнюють одна-одну, відкриваючи досліднику картину з різних сторін, а саме дослідження має за мету вирішити конкретне завдання. (Луговий, 2020, с. 9). Такий підхід дозволяє організувати та систематизувати розпорошену інформацію з різних, часто протилежних за походженням джерел у такий спосіб, що вони отримують додаткові сенси, проявляють певні нові моделі, демонструють історичну тяглість, формують нове розуміння самого історичного концепту «Стамбульська платформа».

Дослідження ґрунтується переважно на джерелах, почерпнутих у архівах Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗРУ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Документи першого архіву представляють собою донесення агентів радянської розвідки, у тому числі і завербованих із кола представників української громади у Стамбулі.

Цінність цього масиву архівних документів полягає у тому, що агентурні донесення відзначаються достатньо інформативними, нейтральними та чіткими характеристиками активних членів «Стамбульської платформи» та найближчого оточення В. Мурського, хоч і трапляються огріхи у перекрученні прізвищ чи інших деталей, часом влітається особиста суб'єктивна характеристика, як у випадку із донесеннями агента «Надія». Однак з іншого боку можливе порівняння цієї інформації із джерельною базою ЦДАГО України, що представляє собою інформацію з протилежного табору (листи представників української громади та діячів Державного Центру УНР в екзилі А. Лівницького, В. Филоновича, В. Прокоповича та В. Сальського (Лозицький, 2008, с. 326–328).

Значний інтерес представляють збірники документів і матеріалів «Українська політична еміграція 1919-1945», «Історія еміграції. До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах», наукова студія Т. Вінцовського, О. Музичко та В. Хмарського «Володимир Мурський: полум'яний вчитель з обличчям філософа»; Л. Смоляра «Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні».

З останніх наукових досліджень у роботі над просопографічним портретом «Стамбульської платформи» у контексті діяльності інших розвідпунктів та закордонних представництв уряду УНР в екзилі цінними та інформативними є наукові праці В. Яблонського «Діяльність Державного центру УНР в екзилі (1921-1992 рр.)» та Р. Тютюнєнка «Соціальний портрет офіцера українських армій періоду національної революції (1917-1921 рр.)», збірник наукових статей та документів Л. Бевз про життя й діяльність в еміграції генерала УНР О. Удовиченка «Їх прихистила Франція» (Бевз, 2020, с. 42). Вельми інформативними є наукові дослідження Т. Вронської, В. Сідака, О. Скрипника, публікації дослідників епохи УНР Д. Козлова та В. Окіпнюка. Для створення просопографічного портрету членів «Стамбульської платформи» нам прислужилася праця О. Лугового «Просопографія в історичному дослідженні».

Варто зазначити, що усе ще недослідженими залишаються матеріали турецьких та польських архівів, архів Вселенського Патріархату м. Стамбул, архівні фонди яких варто ґрунтовно вивчити.

Мета дослідження – дослідити та проаналізувати колективний, просопографічний портрет представників «Стамбульської платформи», як української інституції, що в контексті міжвоєнного періоду, окрім дипломатичного репрезентування української нації, виконувала роль нелегальної резидентури уряду УНР в екзилі на Близькому Сході.

Виклад основного матеріалу. Визначення «Стамбульська платформа» вперше зустрічається у листі очільника Державного Центру УНР в екзилі А. Лівницького до представника Уряду УНР в Стамбулі В. Мурського. З огляду на те, що даним позначенням у листуванні користувався очільник уряду УНР вважаємо цілком коректним й правильним і надалі позначати таким поняттям коло активістів української громади у Стамбулі (ГДА СЗРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 8, арк. 32).

У порівнянні із інституціями визнаних держав, які мали чітко структуровані офіційні дипломатичні представництва, громадські об'єднання, власні видання, нелегальні структури, у тому числі і розвідувальні, Державний Центр УНР в екзилі не мав подібних офіційних дипломатичних представництв та відомств ні у Європі, ні на Близькому чи Далекому Сході. Тому, «пригорнувши еміграцію», як зазначає в одному із листів до В. Сальського В. Филонович, представники уряду та спецслужб Державного Центру УНР в екзилі намагалися згуртувати з числа свідомих українців за кордоном так звані «платформи», які б своєю діяльністю, відповідно до ситуації, могли б

виконувати функції співробітників аналогічних державних інституцій та відомств. Як впливає із досліджених нами джерел, ця специфіка призвела до того, що «Стамбульська платформа» одночасно діяла у різних іпостасях: і як громадське об'єднання українських емігрантів, і як неофіційна дипломатична місія, виконуючи представницькі функції, і як розвідпункт, що забезпечував важливими розвідданими керівництво спецслужб УНР у Варшаві та Парижі.

Важливим завданням було сформувати список імен членів «Стамбульської платформи». Тому було вельми інформативно співставити відомості з агентурних донесень та листування представників Уряду УНР в екзилі, завдяки чому вдалося скласти перелік імен найактивніших її представників. Серед них – Володимир Мурський, Софія Вольська-Мурська, Марія Вольська-Пчелінська (Топчибаши), Микола Забелло, Катерина Забелло (Книшенко-Бабич), Денис Хвиля, Олександр Адієсевич, Володимир Самопаленко, Вакуленко, Гайвронський, Гіжецький, Зоц-Кравченко, Семен Запли-Свічка, Куксин, Василь Витинський, Олександр Старченко, Володимир Розторгуєв, Іван Ілленко, Ілля Гриценко, Микола Марчик, Михайло Бєсняткін-Бєзп'ятий, Костянтин Філатов, Григорій Малахов, Петро Дудковський, Васильєв, Петровський (ГДА СЗРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 9, арк. 313–314). До цього переліку вважаємо доцільним додати ім'я ще одного українця, що очолював український розвідпункт у Персії, підтримуючи тісні зв'язки з українською громадою в Стамбулі, – Юрія Тушевського (Власенко, 2011, с. 363, 340).

Кістяк «Стамбульської платформи» був представлений повноцінними українськими родинами, і це, з одного боку, вже забезпечувало певну єдність у діяльності інституції, а з іншого, – суто людські протиріччя, певний нездоровий конкурентно-змагальний процес, як, до прикладу, у родини Забелло стосовно родини Мурських. Так, деякі донесення агента «Надія» (М. Забелло) носять відверто неприязний характер, коли у них йдеться про «шикарний оклад Мурського», про його оплачувану співпрацю з французьким дипломатом М. Денарду, прихильність представників Державного Центру УНР чи купівство з А. Лівіцьким.

Серед повних українських родин, які мешкали у Стамбулі, були родини Мурських (своячниця Пчелінська), Забелло, Вакуленків, Марчик, Бєзп'ятих, Запли-Свічка, Васильєвих, Дудковських, Адієсевичів, Тушевських (Персія).

До активу «платформи» також входили українці, чиї родини залишилися на окупованих радянською владою українських теренах. Решта представників української громади були самотніми, або влаштували своє особисте життя відповідно до ситуації. Так, попри залишені на окупованій радянською владою Україні родини, деякі з них створили у Стамбулі нові сім'ї або мали співмешканців. Такі стосунки сьогодні не викликають подиву, та з огляду на сталі українські родинні цінності на той час їх можна було вважати, м'яко кажучи, легковажними.

Однак, цьому може бути певне пояснення. Більшість представників української громади закордоном були у минулому військовими армії УНР

і в еміграції опинились після таборів інтернованих, з вимушених обставин, коли довелося покидати окуповану більшовиками Україну. Багато з них у вирі національно-визвольних змагань втратили усілякий зв'язок з родиною, опинившись у Стамбулі манівцями, наприклад, через Далекий Схід, часом, у складі білогвардійських формувань, як, до прикладу К. Філатов та В. Петровський.

І навіть, маючи відомості про місцезнаходження сім'ї, життя у них проходило на чужині, в еміграції. Підтримувати зв'язок із дружинами, батьками, родичами було вкрай небезпечно як для колишніх петлюрівців, так і для самих родин. Характерні примітки, зроблені співробітниками ДПУ на агентурних донесеннях свідчать, що чекістів цікавив не лише зміст емігрантської кореспонденції, але й родинні зв'язки в Україні тих, хто писав листи. Через рідних і близьких можна було чинити тиск на представників української еміграції, спонукати їх до співпраці, створюючи свою агентурну мережу в середині українських емігрантських кіл та навіть установ уряду УНР в екзилі. До прикладу, у такий спосіб НКВС хотіли завербувати начальника розвідки УНР, генерал-хорунжого В. Змієнка, використовуючи для цього його сина, що залишався в окупованій Україні (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 1, арк. 1, 44). Є відомості про те, що М. Забелло також погодився на співпрацю із радянською розвідкою через репресії стосовно його рідних у Кам'янці-Подільському.

З інших агентурних донесень дізнаємося і про соціальний стан інших учасників «Стамбульської платформи». Так, щодо власника ресторації і квартири у найм, колишнього чорноморського козака-кубанця Д. Хвилі стає відомо про наявність у нього родини на Кубані, з якою він вряди-годи обмінювався листами і його співмешкання у Стамбулі із жінкою вірменського походження. Технік-механік І. Ілленко, колишній офіцер УНР, технік шляхів сполучення М. Безп'ятий співмешкали у Стамбулі із жінками грецького походження. У колишнього офіцера УНР, власника ковбасного магазину П. Дудковського нова дружина у Стамбулі була полькою. Такі союзи окрім романтичного підґрунтя могли мати ще й суто прагматичний або вимушений характер, оскільки мова велася про банальне виживання у складних умовах еміграції, побутові проблеми, які легше було вирішувати в парі, спільне ведення бізнесових справ (як от ресторація і квартири в найм у Д. Хвилі) тощо.

До прикладу, яскравою ілюстрацією такого союзу, що склався більше із прагматичної необхідності об'єднуватися й триматися разом ніж із романтичних почуттів є повторний шлюб в еміграції генерала армії УНР, представника уряду УНР в екзилі О. Удовиченка, кохана дружина якого на той час померла, а Євгенія, дружина покійного старшого брата М. Удовиченка, не мала змоги самотужки виховувати трьох осиротілих племінників, яких вдалося вивезти до Франції завдяки місії Червоного Хреста (Бевз, 2020, с. 42). Такі приклади серед української еміграції не були поодинокими.

Разом із тим, усвідомлюючи небезпеку, багато емігрантів шукали способу зв'язатися із родинами в Україні. Так, Ю. Тушевський та М. Забелло, зна-

ходячись в еміграції разом із дружинами, постійно намагалися манівцями, таємно розшукати рідних на Поділлі, однак безуспішно. М. Забелло у 1939 р. звертається до редакції львівської газети «Українські Вісті», а у 1943 р. відкрито пише до окупованого німцями Кам'янець-Подільського, до редакції україномовної газети «Подільнин», розшукуючи своїх рідних, намагаючись дізнатися про долю ряду знайомих, серед них і Ю. Тушевського, з яким, вочевидь, через те, що той мешкав у Персії, втратив зв'язок. Цілком вірогідно, родичі Ю. Тушевського могли цікавити агента «Надію» і з причин співпраці з радянською розвідкою.

Походження представників «Стамбульської платформи» охоплювало достатньо широку географію. Можна з упевненістю сказати, що серед членів «Стамбульської платформи» були представники усіх українських регіонів: Мурські, Пчелінська – Київщина/Галичина; Забелло – Поділля/Ізяславщина; Тушевські – Поділля; Самопаленко – Катеринославщина; Витинські – Галичина; Ільєнко – Конотопщина/Чернігівщина; Грищенко – Одещина; Марчик – Полтавщина; Безп'ятий – Харківщина; Філатов – Одещина; Розторгуєв – Харківщина; Малахов – Крим; Хвиля – Кубань; Запли-Свічка – Катеринославщина; Дудковський – Херсонщина (ГДА СЗРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 9, арк. 315).

З одного боку такий географічний зріз міг би говорити про політичну свідомість та патріотичні настрої тогочасної підрадянської України загалом, і української еміграції у Стамбулі зокрема. З іншого боку, у своєму листі від 6 вересня 1928 р., адресованому В. Филоновичу, військовий міністр УНР, генерал-хорунжий В. Сальський пише, що така національна свідомість української громади в Стамбул пояснюється бажанням «відвернути від себе вістря закону про виселення і тому великої вартості в жадному відношенні «Громада» та не уявляє». Разом із тим В. Сальський зауважує, що у межах можливого усе ж таки варто йти на зустріч представникам стамбульської еміграції, однак, «мати на увазі цей випадковий її український характер» (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 270, арк. 326–328).

Представник військового міністра УНР В. Филонович у 1934 р., переказуючи думку В. Мурського, виглядає розчарований тим, «що у Царгороді нашої організації не існує і що сотник Забелло, лише думає, що він має громаду» (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 279, арк. 502). З іншого документу-перехоплення стає відомо, що В. Филонович ставиться вельми схвально до діяльності української громади у Стамбулі і до діяльності В. Мурського та М. Забелло зокрема.

Таке часткове невдоволення та суперечливість в оцінках діяльності «Стамбульської платформи» В. Филоновичем могла мати просте пояснення. Причиною цьому були географічна віддаленість та малочисельність української громади у Стамбулі, на відміну від громад української еміграції у Варшаві, Мюнхені, Парижі чи Празі; недостатність належного фінансування, східна ментальність та мусульманське віросповідання місцевого населен-

ня, ситуативне політичне загравання уряду Туреччини з СРСР та інші специфічні нюанси та особливості.

Ті завдання, які у Варшаві можна було виконати за один день, вільно переміщаючись країною, послуговуючись підтримкою та за гроші польської влади, до прикладу – надрукувати необхідний наклад комунікатів, журналів чи агітаційних брошур у будь-якій світській, уніатській чи католицькій друкарні, у Стамбулі (і в Тегерані) перетворювалося на цілу проблему. Діяти необхідно було вкрай обережно, враховуючи національну специфіку країни, заборону виїзду емігрантам зі Стамбулу, нелегальний статус «Стамбульської платформи» та загрозу депортації для її членів.

Поширення інформації про українську громаду та її діяльність, політичну ситуацію в окупованій радянською владою Україні на початках відбувалося через видання дружніх громад Азербайджану та кримчаків.

Для повноцінної, потужної інформаційної кампанії просто не вистачало фінансування, належного представницького одягу. До того ж, за діяльністю членів «Стамбульської платформи», та головно її очільника, В. Мурського, пильно стежила радянська розвідка, щоденно, отримуючи детальні донесення та звіти від своїх агентів, завербованих з числа українських емігрантів, того ж таки М. Забелло, агента «Надії».

Разом із тим такий стан речей не став на заваді В. Мурському та іншим членам платформи активно співпрацювати із турецькими та еміграційними виданнями; налагодити контакти із керівниками кримськотатарської діаспори та її очільником Джафером Сейдаметом (Киримером); заручитися підтримкою Вселенського патріарха Фотія II та організувати із ним зустріч представника Уряду УНР в екзилі В. Прокоповича щодо отримання українською православною церквою автокефалії; видати у Стамбулі дві авторські книги турецькою мовою «Справжнє обличчя Нової Росії» та «Україна та її боротьба за незалежність» та презентувати їх керівникам іноземних розвідок, військовим й політичним турецьким діячам, і навіть подарувати примірник очільнику Турецької республіки Мустафі Кемалю Ататюрку.

Примітно, що членами «Стамбульської платформи» були українці достатньо молодого віку політично мотивовані, часто із доброю освітою та військовим досвідом. Станом на 1928-й рік вік членів «Стамбульської платформи» становив від 30 до 45 років. Варто зауважити, що цей віковий проміжок є характерним для більшості українських емігрантів міжвоєнного періоду, що народившись на зламі XIX-XX століть спромоглися самоідентифікуватися як українці, усвідомити сенс національної, самостійницької ідеї, стати учасниками національно-визвольних змагань і далі, в еміграції, продовжити боротьбу за незалежність і свободу своєї бездержавної нації (Тютюнєнко, 2018, с. 247–336). Так, на той час В. Мурському виповнилося 40 років, його дружині, С. Мурській – 34, своячниці М. Пчелінській – близько 30-ти. М. Забелло мав 36 років, його дружина, К. Забелло – 28 років. Збереглося фото Д. Хвилі, на якому він виглядає ровесником М. Забелло, тобто йому близько 40-45 років.

Примітно, що вікова межа 35-45 років була здебільшого характерна усім лідерам тогочасної української еміграції, представникам спецслужб та Уряду та УНР в екзилі. Так, на 1928 рік О. Удовиченко мав 41 рік, В. Змієнко – 42, В. Филонович – 34, В. Сальський – 43.

На жаль, визначити точний вік решти представників «Стамбульської платформи» через відсутність їх детальних біографічних даних та більш розлогої інформації можна лише споглядально, з огляду на їх активний спосіб життя, заняття, тощо. Але із наявних документів можемо зробити висновок, що це були ще достатньо молоді, енергійні, схильні до авантюри люди, що могли, опинившись в еміграції, облаштуватися та почати нове життя, забезпечувати себе та родину, здатні змінити фах, професію.

Багато представників «Стамбульської платформи», опинившись в еміграції, завдяки гідній, всебічній освіті спромоглися знайти роботу, розпочати власний, досить успішний бізнес, бути затребуваними спеціалістами на близькосхідному ринку праці.

Для прикладу:

– Д. Хвиля – кубанський козак-чорноморець, військовий. У Стамбулі тримав власну ресторацію «Амбамадер» (за іншими даними – «столовка домашніх обідів»), здавав житло пожилцям-українцям.

– В. Самопаленко – вельми освічений та грамотний, як свідчить у своїх донесеннях агент «Надія». Рід занять до еміграції невідомий. У Стамбулі успішно торгував молоком та молочними продуктами в рознос.

– І. Ілленко – у минулому сільський вчитель, у Стамбулі працював техніком-механіком.

– М. Марчик – колишній прокурор. Тримав із дружиною, вельми відомою у Стамбулі кравчиною, майстерню та салон жіночого одягу.

– М. Бєснєткінс-Бєзп'ятий – колишній офіцер УНР. У Стамбулі працював техніком шляхів сполучення, будував залізничні станції.

– В. Розторгуєв – колишній адвокат, навчався в університеті у Німеччині. Квартирував у Д. Хвилі, відповідно, мав якусь заняття, аби оплачувати житло.

– К. Філатов – колишній військовий. Закінчив Одеський кадетський корпус, артилерист, офіцер царської армії, служив в армії УНР, працював агрономом. У Стамбулі знайшов собі заняття музиканта в ресторації Руфа, грав на гітарі, віолончелі, банджі.

– Г. Малахов – колишній механік Чорноморського підводного флоту. Працював механіком.

– С. Запли-Свїчка – колишній військовий чиновник, у Стамбулі знайшов себе у торгівлі килимами на Гранд-базарі.

– Ю. Тушевський – інженер; в еміграції, на Близькому Сході, йому вдалося зробити вражаючу кар'єру: працював на британську компанію «Індо-Європейський телеграф», згодом його як висококваліфікованого інженера

запросили на роботу до німецького синдикату для будівництва телеграфної лінії уздовж зведених залізничних доріг, тож, цілком можливо, він міг знати особисто головного архітектора компанії, легендарного творця «Будинку з химерами» В. Городецького. Виконував функції керівника Перського розвідпункту у Тегерані (ГДА СЗРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 1, арк. 277).

– М. Забелло – колишній сотник Армії УНР. У Стамбулі до приїзду В. Мурського очолював українську громаду, далі обійняв посаду секретаря при В. Мурському, був фактично його правою рукою. Власне, інформація про діяльність М. Забелло вельми суперечлива. Підробляв журналістом, дописуючи у львівські видання, брався до різної роботи. Був одночасно японським, польським, французьким, білогвардійським та гетьманським агентом. Із агентурних донесень випливає, що все ж основним джерелом доходу у нього могла була робота на радянську розвідку (ГДА СЗРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 9749, т. 2, арк. 5, 6).

– В. Мурський – колишній соціаліст-революціонер, товариш маршала Ю. Пілсудського, учитель середніх шкіл, журналіст, дипломат. Свого часу закінчив Рішельєвську гімназію в Одесі та філософський факультет Львівського університету. У березні 1918 р. від імені української влади Одеси координував відносини з австро-німецьким військовим командуванням. Кум Голови Державного Центру УНР в екзилі А. Левицького (Вінцковський, Музичко, Хмарський, 2011). До Стамбулу прибув у якості представника екзильного уряду УНР й очільника Стамбульської платформи. Удостоївся почесного звання «українського нунція». Знаходився на утриманні Державного Центру УНР. Представлявся, як літератор і журналіст-кореспондент Ліги Націй, співпрацював з польською місією і помічником військового аташе французького посольства капітаном М. Денарду, очільником японської розвідки у Стамбулі, полковником Іімурую (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 12628, т. 2, арк. 221).

– М. Пчелінська – молодша сестра дружини В. Мурського. Початкову освіту здобула при католицькому жіночому монастирі у Галичині, навчалася у Франції та Англії, працювала машиністкою у посольстві УНР в Болгарії за очільництва О. Шульгіна (Лотоцький, 1939, с. 119). У Стамбулі співпрацювала із французькою розвідкою (ГДА СЗРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 7, арк. 50). Проявила себе винахідливою та вельми здібною у розвідувальній діяльності.

– С. Вольська-Мурська – дружина В. Мурського, громадська діячка, перекладачка, дитячі і юнацькі роки провела разом із сестрою, Марією, у школі при католицькому монастирі та у європейських закладах освіти. Одна із найвідоміших діячок жіночого руху України початку ХХ ст. (Смоляр, 1999, с. 90). В еміграції присвятила себе вихованню дітей, активно допомагала чоловікові у його діяльності, згуртуванню української громади у Стамбулі. В агентурному донесенні характеризується, як «кінцева націоналістка» (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 12628, т. 2, арк. 111).

– К. Забелло (Книщенко-Бабич) – дружина М. Забелло, українська військова і громадська діячка (Кубійович, 1957, с. 703–714). До еміграції – бунчужна полку кінноти Армії УНР. З 1928 р. активно включилася у роботу

«Стамбульської платформи». Оскільки за наявною інформацією її чоловік був завербований радянською розвідкою, цілком логічним є припустити, що могла бути так само завербованою агенткою (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 12628, т. 2, арк. 301).

Варто зазначити, що участь жіноцтва у розвідувальній справі не була для спецслужб білогвардійського руху, царської чи більшовицької Росії на той час новою практикою. Відомі успішні приклади шпигунської діяльності співачки й актриси німого кіно Н. Плевицької (дружини генерала М. Скобліна), З. Воскресенської (Рибкіної), поетеси і кадрового офіцера Розвідупра штабу РККА О. Ревзіної (Ель Фераррі) чи М. Коненкової, подруги А. Ейнштейна.

Однак, яксравив та успішних прикладів жінок-розвідниць у діяльності спецслужб УНР обмаль. Причина не в тому, що їх не було. Частково внесок українського жіноцтва у розвідувальну діяльність спецслужб УНР дослідникам не відома через цілком об'єктивні причини, відсутність/недоступність для вивчення джерельної бази.

На нашу думку, має також місце позначення жіночої розвідувальної діяльності іншим терміном «громадська діяльність», як от у членкинь «Стамбульської платформи». У цьому контексті діяльність М. Пчелінської є вельми прикладною, адже саме завдяки її активній комунікації та громадській діяльності В. Мурський та представники уряду УНР в екзилі завдячували контактами із очільниками французької та японської розвідок М. Денарду та полковником Імурою (ГДА СЗРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 7, арк. 50). Діяльність К. Забелло дозволяла її чоловікові М. Забелло збирати більш повну інформацію для своїх агентурних донесень. До слова, на прикладі дружини М. Марчика М. Пчелінської, С. Вольської-Мурської та К. Забелло можемо бачити виразні прояви жіночої емансипації та прагнення самореалізації незалежно від чоловіків, разом із тим, залишаючись їх надійною опорою та осердям родини. Таке явище є доволі характерним для ментальності українського жіноцтва міжвоєнного періоду.

Особливо показовим у цьому випадку є постать М. Пчелінської, яка, супроводжуючи із Парижа до Стамбула доньку Мурських, вирішила залишитись у столиці Туреччини, «бо їй тут сподобалось», а не через потребу виживання та пошуки кращої долі. Більше того, на відміну від родини Мурських вона не потребувала фінансового утримання від Уряду УНР в екзилі, бо з огляду на агентурні донесення, прекрасно сама-себе забезпечувала, заводила актуальні знайомства із впливовими дипломатами, резидентами іноземних розвідок, чим прислужилася і В. Мурському, як керівнику «Стамбульської платформи», так і спецслужбам Державного Центру УНР в екзилі.

Однак, слід зауважити, що патріархальний характер ментальності, звичний за імперських часів, все ж впливав на визнання діяльності цих жінок з боку їх чоловіків та колег. Так, про діяльність К. Забелло нам майже нічого невідомо, вона ніби розчиняється у тіні свого чоловіка М. Забелло. Діяльність С. Вольської-Мурської позначається у донесеннях як «кінцева на-

ціоналістка», але разом із тим вона опікується родиною, навчанням та вихованням дітей, їх першим причастям, готуванням спільних вечерів для представників української громади, які збиралися у домі Мурських вечорами, а успішна розвідувальна діяльність М. Пчелінської, на нашу думку, взагалі усіляко обезцінюється і нівелюється самим В. Мурським (ГДА СЗРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 12617, т. 7, арк. 233; т. 8, арк. 52).

Що стосується віросповідання та конфесійної приналежності членів «Стамбульської платформи», нам відомо, що очільник «платформи», В. Мурський був уніатом, його дружина С. Мурська та вочевидь, її сестра, М. Пчелінська – католиками. Проте це ніяк не заважало М. Мурському виконувати у Стамбулі роль «православного нунція», працювати над здобуттям автокефалії (Томосу), налагодити тісні контакти, як вже зазначалося, із Вселенським патріархом Фотієм, послідовно відстоювати інтереси православної церкви України та православних церков інших поневолених Росією народів. М. Забелло та К. Забелло, а також Ю. Тушевський з родиною, як впливає з їх великоднної кореспонденції, також сповідували православ'я. Інші представники «Стамбульської платформи», до еміграції могли бути здебільшого православними (РПЦ), менший відсоток – римокатоликами й уніатами, однак точна інформація з цього питання відсутня.

Формат нашого дослідження та недостатність джерельної бази не дозволяє викласти більш ґрунтовний аналіз, однак навіть завдяки наявному масиву джерел перед нами вимальовується більш чіткий та олюднений ескіз колективного просопографічного портрету членів «Стамбульської платформи».

«Стамбульська платформа» УНР відіграла помітну роль неофіційної української інституції з дипломатичними, представницькими функціями в історії українського державотворення. Разом із тим, перебуваючи в епіцентрі протистояння радянської розвідки та українських спецслужб вона виконувала функції нелегальної розвідувальної резидентури Державного Центру УНР в екзилі. Це передбачало певний ризик для життя усіх її членів, а отже вимагало певної відданості справі та готовності до критичних ситуацій.

Через ряд причин, найперше, таких, як неофіційний за турецьким законодавством статус «Стамбульської платформи», державні адміністративно-політичні обмеження у міжвоєнній Туреччині, відсутність належного фінансування, контрдіяльність радянської розвідки та інші об'єктивні й суб'єктивні причини представники «Стамбульської платформи» УНР не могли повноцінно та масштабно захищати інтереси своєї бездержавної нації, однак спромоглися використати усі доступні на той час можливості у протистоянні із більшовицькою Росією. Вони проводили успішну проукраїнську пропаганду та контрпропаганду в Туреччині, співпрацюючи із представниками діаспори кримськотатарського народу, народів Кавказу та Туркестану, а також очільниками європейських та японської іноземних розвідок й дипломатичних місій. Спромоглися налагодити обмін оперативними розвідувальними даними та спільно викривати агентуру радянської розвідки, у т. ч. і завербо-

ваних агентів з кола представників української діаспори. Так, до прикладу, на думку Т. Вронської О. Скрипника та В. Сідака цілком можливо, що вже відомого нам агента «Надія» – М. Забелло спецслужби УНР свідомо «підставили» радянській розвідці у Стамбулі, «зливаючи» Луб'янці потрібну інформацію (Окіпнюк, Козлов, 2020).

Разом із тим, членам «Стамбульської платформи» довелось проявляти неабияку винахідливість, щоб модернізувати старі канали отримання оперативної розвідувальної інформації з СРСР та передачі агітаційних і пропагандистських матеріалів в Україну як морським шляхом, через завербованих агентів на радянських кораблях, так і далеко в обхід, через Персію; шукати нові способи зв'язку із симпатиками УНР на окупованих українських теренах, застосовуючи новітні радіотехнічні пристрої та багато іншого. Звісно, попри «недрімне око» іноземного розвідувального підрозділу ДПУ та намагання совєцької розвідки внести розкол у лави «Стамбульської платформи», все перелічене не було б можливим без належної єдності та спільних проукраїнських переконань її членів, які, всупереч усьому, згуртувавшись на межі Європи та Азії, утворили своєрідний український форпост (Вронська, 2018).

Цьому сприяла їх відданість українській національній ідеї («тверді самостійники» та «кінцева націоналістка» – як зазначає про колег по платформі в одній зі своїх донесень агент «Надія»), мотивація, освіченість (у т.ч. й знання іноземних мов), прихильність до української автокефалії, мілітарність (військовий досвід), достатньо молодий, активний вік. Варто зазначити і про суто українські національні риси та якості: кмітливість, винахідливість, вміння виживати у нових обставинах, шукати союзників та знаходити підтримку, лобювати політичні інтереси бездержавної України, як європейської держави, перетворюючи їх у міжнародні інтереси глобального характеру. Намагання підтримувати та творити національну історичну пам'ять про борців за незалежність України (фінансування бібліотеки імені С. Петлюри у Парижі, вшанування пам'яті героїв Базару, виготовлення пам'ятних значків з портретом С. Петлюри, збори членів клубу «Прометей» у Стамбулі).

Не в останню чергу у наших співвітчизників відіграли роль й інтелігентність, вміння комунікувати, повага до культури, релігії та звичаїв мусульманської країни, де вони знайшли прихисток, а також невимущена й природна інтеграція у турецьке суспільство, зокрема у міську громаду Стамбула, у якості її законслухняних, повноправних членів.

Висновки. Отож, колективний просопографічний портрет членів «Стамбульської платформи» представляє нам українців, народжених на зламі століть, які опинилися в історичному розломі поміж двох імперій – царсько-російської та російсько-більшовицької. Однак події Великої війни та більшовицькі намагання й подальша окупація українських теренів радянською Росією лише чіткіше викристалізувала у них європейську модель українськості, перетворивши на українців нового зразка; тих, що навіть в еміграції, за можливості відносно

спокійного й безбідного життя не могли миритися із поневоленням своєї країни, свого народу тоталітарним режимом СРСР: активних, дієвих і в той же час дещо патріархальних та консервативних. Примітно, що члени «Стамбульської платформи» представляли практично всі регіони України, що говорить про достатньо високий рівень національної свідомості тогочасних українців. 3/4 членів «Стамбульської платформи» склали чоловіки. Такий показник, очевидно, зумовлював ґендерний склад евакуйованих за кордон армії та державних органів УНР. Як в тогочасному українському суспільстві загалом, так і серед членів «Стамбульської платформи» переважали віруючі православної конфесії, однак мало місце незначне представництво грекокатоликів та римокатоликів. Достатньо високий рівень освіти, політичної грамотності та військовий досвід зумовлювали мотивацію представників платформи активно долучитися до боротьби за державність України і в еміграції.

Перешкодою у цьому не стали ні статус, ні соціальний капітал, ні матеріальне становище. Важливим також є той факт, що в роки визвольних змагань у боротьбі за незалежність України участь приймали представники різних етносів, разом із тим «Стамбульська платформа» була представлена виключно етнічними українцями. Загалом така характеристика була притаманна здебільшого усім неофіційним представництвам Державного Центру УНР в екзилі, що зумовлювало їх певну національну цілісність та згуртованість.

Окремо слід зазначити, що завдяки комунікативному та дипломатичному таланту М. Пчелінської та фаховості В. Мурського «Стамбульська платформа» могла послідовно акцентувати та просувати проукраїнську адженду в країнах Європи, Азії та Далекого Сходу, впливати на формування сприятливої міжнародної політичної ситуації, переконуючи уряди цих держав підтримати Україну у її боротьбі за незалежність та поваленні тоталітарного радянського режиму. Історичну тяглисть та вагомий внесок діяльності окремих членів «Стамбульської платформи» у подальшому становленні української державності ми відзначаємо і сьогодні.

Список використаних джерел і літератури:

Бевз, Л. П. (Упорядн.) (2020). *Їх прихистила Франція. До 30-ти річчя проголошення Незалежності України*: зб. наук. ст. та каталог музейних предметів генерала Олександра Удовиченка та його родини з фондової колекції Музею гетьманства. Київ; Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 102 с.

Власенко, В. М. (2011). До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах. *Пам'ятки: археографіч. щоріч.*, (12). URL: <http://surl.li/ceiet> (дата звернення: 11.06.2022).

Вронська, Т. В. (2018). Інформаційний інструментарій розколу української політичної еміграції у міжвоєнний період: незасвоєні уроки минулого. URL: <http://surl.li/cgpgf> (дата звернення: 21.06.2022).

Вінцовський, Т. С., Музичко, О. Є. & Хмарський, В. М. (2011). Володимир Мурський: полум'яний вчитель з обличчям філософа. *Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.*: монограф. Одеса: ТЕС, 586 с.

- Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ).
Кубійович, В. (ред.). (1957). *Енциклопедія українознавства*: Словникова частина (в 11 т., Т.2). Париж, Нью-Йорк: Молоде життя, 703–714.
- Лоцицький, В. С.** (Упоряд.). (2008). *Українська політична еміграція 1919-1945*: док. і матеріали. Київ: Парламентське вид-во, 928 с.+16 іл.
- Лотоцький, О.** (1939). У Царгороді. URL: <http://surl.li/cetej> (дата звернення: 13.06.2022).
- Луговий, О. М.** (2020). *Просопографія в історичному дослідженні*: метод. вказівки до спецкурсу для студентів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія. Одеса: ОНУ. URL: <http://surl.li/cezxb> (дата звернення: 15.06.2022).
- Окіпнюк, В., Козлов, Д.** (2020). Таємний фронт Володимира Мурського. URL: <http://surl.li/cgoik> (дата звернення: 21.06.2020).
- Смоляр, Л. О.** (ред.). (1999). *Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні*: монограф. Одеса: Астропринт, 440 с.
- Тютюненько, Р.** (2018). Соціальний портрет офіцера українських армій періоду національної революції (1917-1921 рр.). URL: <http://surl.li/cembj> (дата звернення: 11.06.2022).
- Яблонський, В. М.** (2020-2021). Діяльність Державного центру УНР в екзилі (1921-1992 рр.). URL: <http://surl.li/ciaxz> (дата звернення: 11.06.2022).
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

References:

- Bevz, L. P.** (Comp.). (2020). *Ukraine pruhustula Franciya. Do 30-ty richya progolochennya Nezaleznosti Ukrainu* [They were sheltered by France. To the 30th anniversary of the proclamation of Independence of Ukraine]: zb. nauk. st. ta katalog muzeynuh predmetiv generala Oleksandra Udovichenka ta yogo rodunu z fondovoyi kolekciji Myzeyu Getmanstva. Kyiv; Chernivci: Vudavnuchy dim «Bukrek», 102 p. [in Ukrainian].
- Vlasenko, V. M.** (2011). Do istoriyi mizhvoyennoyi ukraïyns'koyi politychnoyi emigratsiyi na Balkanakh [To the history of interwar Ukrainian political emigration in the Balkans]. *Pam'yatky: arkhoehrafich. shchorich.*, (12). Retrieved from <http://surl.li/ceiet> [in Ukrainian].
- Vronska, T.V.** (2018). Informatsiynuy instrumentariy rozkolu ukraïnskoyi politychnoy emigratsii u mijvovoyennuy period: nezavsoeni yroku munulogo [Information tools for the split of Ukrainian political emigration in the interwar period: unlearned lessons of the past]. Retrieved from <http://surl.li/cgpgf> [in Ukrainian].
- Vintskovs'kyy, T. S., Muzychko, O. YE. & Khmars'kyy, V. M.** (2011). Volodymyr Murs'kyy: polum'yanny vchytel' z oblychcham filosafo [Volodymyr Mursky: a fiery teacher with the face of a philosopher]. *Chornomors'ka khvylya Ukraïyns'koyi revolyutsiyi: providnyky natsional'noho rukhu v Odesi u 1917-1920 rr.*: monohraf. Odessa: TES, 586 p. [in Ukrainian].
- Galuzevuy derjavnyy arhiv Slujbu zovnishnoi rozvidku Ukrainu [Sectoral State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Kubiyovych, V.** (Ed.) (1957). *Entsyklopediya ukraïnoznavstva* [Encyclopedia of Ukrainian Studies]: Slovnykova chastyna (Vol.2). Paryzh, New York: Molode zhyttya, 703–714. [in Ukrainian].
- Lozytsky, V. S.** (Comp.). (2008). *Ukraïynska politychna emigratsiy 1919-1945* [Ukrainian political emigration 1919-1945]: doc. ta materialu. Kyiv: Vyd-vo: Parlamentske vyd-vo, 928 p. [in Ukrainian].

Lototsky, O. (1939). *V Cargorodi* [In Constantinople]. Retrieved from <http://surl.li/ce-tej> [in Ukrainian].

Lugovyi, O. M. (2020). *Prosopografiya v istoruchnomy doslidjenni* [Prosopography in historical research]: metod. vkazivki do speckursu dlya studentiv tretogo (osvitno-naukovogo) rivnya vuchoi osvitu specialnosti 032 Istorija ta arheologiya. Odessa: ONU. Retrieved from <http://surl.li/cezxb> [in Ukrainian].

Okipniuk, V., Kozlov, D. (2020). *Tayemnyy front Volodumura Murskogo* [The Secret Front of Vladimir Mursky]. Retrieved from <http://surl.li/cgoik> [in Ukrainian].

Smolyar, L. O. (Ed.). (1999). *Jinchi studii v Ukraini: Jinka v istorii ta sьогодni* [Women's Studies in Ukraine: Women in History and Today]: monograph. Odesa: Astroprint, 440 p. [in Ukrainian].

Tyutyunenکو, R. (2018). *Socialny portret oficera ukrainskukh armiy periodu nacionalnoy revolucii (1917-1921)* [Social portrait of an officer of the Ukrainian armies of the period of the national revolution (1917–1921)]. Retrieved from <http://surl.li/cembj> [in Ukrainian].

Yablonsky, V. M. (2020-2021). *Diyalnist Derzhavnoho tsentru UNR v ekzyli (1921-1992)* [Activities of the UNR State Center in exile (1921-1992)]. Retrieved from <http://http://surl.li/ciaxz> [in Ukrainian].

Centralny derjavnuy arhiv gromadskih obednan Ukrainu [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 23.05.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.226–247
УДК 977.329:+331«1953/1964»

ДОКАШЕНКО Віктор – доктор історичних наук, професор, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», вул. Василя Першина, 24, м. Бахмут, Донецька область, індекс 84511, Україна (v.m.dokashenko@ukr.net)

ORCID 0000-0003-2769-7197
Researcher ID AAS-5362

DOKASHENKO Viktor – Doctor of History, Professor, Professor of the Domestic and Foreign History Department Chair of «Horlivka Institute for Foreign Languages» of the State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», 24 Vasily Pershin Street, Bakhmut, Donetsk region, index 84511, Ukraine (v.m.dokashenko@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Докашенко, В. (2022). Профспілки та дисципліна праці крізь призму політичних завдань «відлиги». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 226–247.

ПРОФСПІЛКИ ТА ДИСЦИПЛІНА ПРАЦІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІТИЧНИХ ЗАВДАНЬ «ВІДЛИГИ»

Анотація. Метою дослідження є визначення складників політичного впливу професійних спілок на стан дисципліни праці, а також виявлення латентного потенціалу масової організації у створенні сприятливих умов її формування. З огляду на зазначене, дослідження здійснюється в параметрах політичної історії. Його **методологічною основою** є загальноісторичні принципи досліджень, конкретизовані елементами теорії соціально-трудових відносин, які охоплюють систему зв'язків трьох його основних суб'єктів: робочої сили, власника засобів виробництва та держави. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українській історіографії розкривається механізм реалізації політичних завдань діяльності наймасовішої організації трудящих, спрямованих на підвищення рівня трудової дисципліни серед робітничого загалу. Робочою гіпотезою наукового пошуку є теза про те, що сам факт силового запровадження державної форми власності на засоби виробництва не може бути гарантією дотримання належного рівня дисципліни праці. Останнє, відповідно до настанов нової влади, вимагало утримання розгалуженої мережі профспілкової бюрократії, яка комплексом економічних та позаекономічних засобів, власне, її забезпечувала дисципліну, хоча б наближену до необхідного рівня. **Висновки.** Проведений аналіз дозволив зробити декілька прикінцевих висновків. По-перше, в період, що досліджується, була зроблена спроба змістити центр тяжіння в регулюванні дисципліни праці з жорстких державних форм на більш ліберальні, засновані на громадських засадах. По-друге, в постсталінський період масова громадська організація залишила вмонтованою в систему соціального страхування формулу безперервного стажу, що дозволяло створити латентні, однак ефективні позаекономічні важелі впливу на формування дисципліни. По-третє, професійні спілки в епоху «відлиги» легко перехопили партійну ідею лібералізації спілкової роботи, залишивши при цьому незмінною свою політичну сутність, яка наочно засвідчує проблема трудової дисципліни в середині 50-х – 60-х рр. минулого століття.

Ключові слова: «відлига», дисципліна праці, профспілки, соціальне страхування, тоталітаризм, трудове законодавство.

SOVIET TRADE UNIONS AND LABOR DISCIPLINE IN THE POLITICAL TASKS OF THE KHRUSHCHEV THAW

Abstract. The research objective is to determine the components of the political influence of the soviet trade unions on labor discipline and to identify the latent potential of this mass organization to create favorable conditions for its formation. Based on the above, the study is carried out within the frame of political history. The **methodological basis** is the general historical principles of research, concretized by elements of the theory of social and labor relations, covering the relations of three main subjects: the workforce, the owner of the means of production, and the state. **The scientific novelty.** The article reveals for the first time in Ukrainian historiography the way the most mass organization of workers implemented the political tasks aimed at raising the level of labor discipline among the working community. The hypothesis of the study is the thesis that the proper level of labor discipline cannot be guaranteed automatically by forcing the introduction of state ownership of the means of production. The latter, according to the Khrushchev government, required the maintenance of an extensive network of trade un-

ion bureaucracy, which by non-economic means ensured discipline at least close to the required level. **Conclusion.** The analysis brings out some final conclusions. Firstly, in the period under study, an attempt was made to shift the center of gravity in regulating labor discipline from rigid state forms to more liberal ones, based on public principles. Secondly, in the post-Stalinist period, the mass public organization retained the formula of continuous service built into the social insurance system, which allowed the creation of latent but effective non-economic influence on discipline formation. The latter completely refutes not only the Soviet myth of the rapid growth of workers' consciousness but also the conclusion on the beginning of the construction of the material and technical base of communism, on which it was based. Thirdly, trade unions, which in the Thaw epoch easily intercepted the party's idea to liberalize the union work, easily managed to keep the essence of the "school of communism" that is evidenced by the problem of labor discipline in the mid-1950s and mid-1960s.

Key words: the Thaw, labor discipline, trade unions, social insurance, totalitarianism, labor legislation.

Постановка проблеми. Проблема дисципліни праці майже з перших днів діяльності радянської влади фактично автоматично перемістилася із суто соціально-економічної площини у площину політичну. Це пояснюється тим, що низький рівень дисципліни на виробництві практично одразу ж викликав сумніви щодо доцільності жовтневого перевороту 1917 р., який у фундамент новітньої суспільно-політичної формації вбудував заміну приватної форми власності на державну. Вона повинна була стати не лише основним інструментом встановлення вищої соціальної справедливості, а й чинником, який забезпечував належне стимулювання праці. Утім, дуже швидко з'ясувалося, що робітники, щойно проголошені власниками фабрик і заводів, демонструвати чудеса трудової звитяги не поспішали. Час спливав, а рівень дисципліни, яка одночасно стала маркером успішності нової економічної системи, все не покращувався. Ідеологи комунізму, слідом за вождем, заспокоювали, що для цього потрібен час, терпляче виховання, хоча для незначної частки суспільства й знадобиться примус (Ріхтер, 1969). Тим часом стан справ погіршувався. У листопаді 1932 р. Центральний виконавчий комітет (ЦВК) і Рада Народних Комісарів (РНК) змушені будуть прийняти постанову «Про звільнення за прогул без поважних причин». Утім, і цей документ суттєво ситуацію не змінив. Мине багато часу і вже в 90-ті рр. XX століття англійський соціолог Е. Гіденс, аналізуючи причини збереження низького рівня дисципліни праці, дійде висновку, що насправді все склалося не так, як очікувалося. На основі державної форми власності Радянський Союз та східноєвропейські суспільства вибудують політично авторитарні й абсолютно неефективні економіки. Ці, притаманні їм вади й призведуть до їхнього краху (Гіденс, 1999).

Звичайно, щоб попередити цей безславний кінець або принаймні відтермінувати його в часі, новій владі доведеться виявити неабияку спритність. Оскільки економічних чинників для цього явно не вистачало, вона все

частіше підмінитиме їх адміністративними заходами. Чого тільки вартувала груднева (1938 р.) постанова Раднаркому СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС «Про заходи з упорядкування трудової дисципліни...». Соціальні виплати, квартирне забезпечення, санаторно-курортне лікування та інші подібні питання, що знаходилися в компетенції профспілок, вона ставила в пряму залежність від стану трудової дисципліни та стажу роботи на підприємстві (О заходах..., 1938). З 15 січня 1939 р. буде введена трудова книжка, яка остаточно закріпить робітників та службовців за підприємством, встановивши таким чином повний контроль за ними (О введенні..., 1938). Поглиблення адміністративних початків особливо яскраво виявиться в ході Другої світової війни. Наприклад, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р., самовільне залишення робочого місця чи прогул без поважних причин каралися виправно-трудовими роботами на строк до 6 місяців із утриманням із заробітної плати до 25%. Цим же указом громадянам заборонялося за власним бажанням укладати і розривати трудові угоди (О переходе..., 1940).

Отже, нагромаджуючи барикади адміністративних заходів для зміцнення трудової дисципліни, підминаючи ними природні економічні чинники її регулювання, влада ретельно приховувала політичну сутність проблеми. Між тим, критичний стан трудової дисципліни, що виникав досить часто, політично геть заперечував і робив абсолютно невинуватим і сам жовтневий переворот, і всю систему трудових відносин, які вибудовувалися на державній формі власності, плановій системі ведення господарства та централізованій системі управління. Подальше організаційне посилення заходів могло дезавувати саму політичну систему, закріплену в 1936 р. Конституцією СРСР. Отже, з точки зору артикульованої проблеми, подальше зміцнення дисципліни праці вимагало достатньо глибоких змін у системі політичних відносин, що хронологічно припало аж на середину 50-х – середину 60-х рр. ХХ ст.

Аналіз джерел та останні дослідження. Ретельний аналіз джерельної бази анонсованої теми дозволяє зробити висновок про її достатнє наповнення. Втім, не всі її складові знайшли відображення в цій статті, хоча їхні особливості й аналізуються нижче. Попереджаючи можливі зауваження тих, хто не розділяє подібних підходів зауважимо, що з нашої точки зору цього вимагають особливості структурування та побудови розвідки. Тобто, визначення особливостей джерел є засобом визначення схеми будови статті. Так, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), крім суто профспілкового фонду (ф. 2605. Укрпрофрада), значна кількість документів зберігається й в інших резервах. Ідеться не лише про документи галузевих спілок, а взагалі про інші ресурси, які здавалося б до спілок не мають жодного відношення. Останнє зумов-

лено кількістю функціональної переобтяженості наймасовішої організації. Використовуючи різні методики підрахунків, про які ми вже писали раніше, в профспілковому статуті 1959 року нами виявлено 43 компетенції цієї громадської організації (Докашенко, 2015, с. 58). На практиці це означає, що на питання дисципліни праці можна натрапити в абсолютно неочікуваних документах. Отже, розпорошеність проблеми трудової дисципліни по різних фондах є першою особливістю джерельної бази.

Другою важливою властивістю профспілкових джерел є вкрай низький рівень їх достовірності. Ця своєрідність спричинена практикою довільного оперування статистикою профспілковими функціонерами. Вона могла змінюватися в залежності від нагальної миттєвої потреби. Наприклад, якщо в цей момент до вищих органів треба подати результат «боротьби» (саме боротьби і не інакше) партійних і профспілкових організацій за дисципліну праці, – це будуть одні цифри. Якщо ж треба засвідчити масштаби «боротьби», яка ще попереду, то цифри будуть іншими – вони вже зростуть як мінімум на порядок. Повертаючись до проблеми особливостей джерел професійних спілок зазначимо, що у межах цього дослідження через цю своєрідність ми навіть відмовилися від аналізу матеріальних втрат, викликаних порушеннями дисципліни, як і дослідженням всієї тієї галасливої роботи профорганізацій, що спрямовувалася на їх скорочення. З нашої точки зору це повністю виправдовується тим, що в автора немає щонайменшої впевненості у тому, що йому вдасться об'єктивно визначити хоча б загальні обриси та масштаби цієї «боротьби».

Третьою прикметою є те, що поставлена проблема дозволяє використати як джерело документи партії, які зберігаються не лише в обласних державних архівах, а і в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Вони значно розширюють джерельну базу, надаючи їй додаткової достовірності. Партійні документи, передані на зберігання, краще впорядковано і систематизовано. Вони також забезпечені описами, хоча останні часто-густо є «сліпими». Тобто в них зазначено номер протоколу та дату засідання керівного партійного органу, однак відсутній порядок денний, що в разі збільшує трудові затрати дослідника. І все ж таки, вони мають безперечний плюс: більшість протоколів забезпечені підготовчими матеріалами, які дозволяють повніше побачити реальний стан справ в аспекті покращення стану дисципліни праці. Утім, усі маніпуляції зі статистикою, притаманні профспілкам, хоча й меншою мірою, але були властиві також і партійним органам.

Четвертою особливістю джерельних засад анонсованої теми є те, що вона надає можливість використовувати як історичне джерело законодавчу базу. Йдеться про численні укази Президії Верховної Ради СРСР та УРСР, рішення всесоюзного та республіканського урядів і, звичайно, «Кодекс законів про працю Української РСР», що остаточно сформувався під час «відлиги», а

був прийнятий у 1965 р. (Кодекс законів..., 1965). Ці документи дозволяють не лише проаналізувати процес юридичного закріплення прав і обов'язків масової організації трудящих у виконанні її численних компетенцій, а й простежити процес перенесення центру тяжіння в її діях із захисту трудівників у бік захисту інтересів владних структур.

Вивчення історіографічного ландшафту проблеми теж має свою особливість. Він пов'язаний як зі специфікою самого предмета дослідження, так і з своєрідністю його виокремлення з об'єкта. Отже, предметом нашого аналізу є політичний аспект дисципліни праці, однак остання, крім названого, має й інші складові: організаційну, економічну, юридичну, моральну тощо. Усі разом вони формують об'єкт, умовно названий нами об'єктом першого рівня, з якого, власне, й належить виділити предмет нашої наукової розвідки. Але ж проблемою трудової дисципліни займалися не лише профспілки. Вона була також наслідком роботи трудових колективів, комсомолу, інших громадських організацій, врешті-решт, самої партії. Всі разом, на нашу думку, вони склали об'єкти другого, третього та інших порядків і були носіями політичного аспекту дисципліни праці.

Отже, заявлену тему графічно можна зобразити у вигляді дерева з багатоярусною кроною, кожен ярус якої може бути об'єктом дослідження, а гілки – його предметом. Чим глибше опрацьована суб'єктом дослідження тема, тим вищим буде уявне дерево, тим густішою буде його крона, заповнена предметами наукового пошуку. Такий підхід дав нам можливість виокремити об'єкт і третього, і, навіть, четвертого рівнів. Зрозуміло, що кожному з предметів відповідає певна кількість наукових праць, які, власне, й підлягають опрацюванню. Безперечним здобутком слід визнати здійснений дослідниками не лише загальний аналіз цього історичного періоду, а й його окремих аспектів: економічного, культурного, наукового, освітянського, міжнародного тощо. Достатньо переконливо виглядають наукові розробки В. Барана, В. Даниленка (1999), О. Пижикова (2002), Р. Піхоя (2019). Дослідник А. Ліпкан, справедливо вказуючи на косметичний характер хрущовських змін, зазначає, що вони не здійснили фактичного впливу на історичну науку. «Історія радянського суспільства, як і раніше, – пише автор, – оцінювалася у призмі “Короткого курсу історії ВКП(б)”. При цьому політика партії на всіх етапах визнавалася правильною» (Ліпкан, 2015, с. 85).

І все ж таки детальний аналіз праць дозволяє дійти висновку, що заявлена тема залишається відкритою для наукового пошуку, передусім, у лакуні діяльності професійних спілок, їх впливу на механізм трансформації, збереження та пристосування політичної системи тоталітаризму до нових умов. Подальше поглиблене дослідження радянської моделі тоталітаризму загалом, а також у царині трудової дисципліни зокрема, має сприяти значно рішучішому подоланню наслідків його тривалого панування, з якими українське суспільство з перемінним успіхом бореться вже понад 30 років поспіль.

Мета статті полягає у визначенні складників політичного впливу професійних спілок на стан дисципліни праці, а також у виявленні латентного потенціалу компетенцій масової організації, спрямованого на створення сприятливих умов її формування в історичних особливостях хронологічних меж хрущовської «відлиги».

Виклад основного матеріалу розпочнемо з визначення дефініції «дисципліна праці» та її компонентів, які розкриваються, передусім, у численних роботах того періоду. Дослідники П. Востриков і А. Добровольський у працях, виданих у період з 1917 р. по 1969 р., відшукали 272 різновиди та нюанси їх трактування, а в тих, що побачили світ у період з 1970 р. по 1975 р., – ще 184 (Востриков, Добровольський, 2013, с. 100). Усі вони розглядають дисципліну праці як складне суспільне явище, в якому виокремлюються чотири аспекти, а саме: інститут трудового права, принцип трудового права, елемент трудових правовідносин і, врешті-решт, фактична поведінка (Коваленко, 2014, с. 204). У межах цієї наукової розвідки нас цікавить останній напрям, який ми спробуємо «вписати» в хронологічні межі середини минулого століття.

Це був час, коли після перемоги над фашистською диктатурою переважна частина людської цивілізації з усією однозначністю віддала пріоритет ліберального напрямку розвитку. Автори відомого історичного bestsellerу «Роздуми про двадцяте століття» Т. Джадт і Т. Снайдер у зв'язку з цим пишуть, що лібералізм у цей час став не тільки можливим, а й виправданим способом життя (Джадт, Снайдер, 2019 с. 225). За цих обставин СРСР уже не міг залишатися в параметрах старого курсу. Необхідність лібералізації, звичайно в своєму тлумаченні, зрозумів навіть Й. Сталін. Демонструючи світу свою прихильність до нових умов співіснування, знову ж таки за уявної ініціативи радянських спілок, яка через десятиліття здатна викликати хіба що гірку посмішку, в 1947 р. він погодився на скасування в Радянському Союзі смертної кари (Об отмене, 1947).

За таких масштабних політичних зрушень не викликає здивування той факт, що в другій половині 50-х рр. фактично скопом було скасовано всі нормативні акти, спрямовані на адміністративне регулювання дисципліни праці. Одним із перших під гільйотину «відлиги» потрапив указ від 26 серпня 1940 р., коли у квітні 1956 р. була скасована судова відповідальність робітників і службовців за самовільне залишення підприємства чи установи та за прогул без поважної причини. Разом із ним, втратили чинність ще шість указів, які обмежували трудові права громадян у цьому відношенні (Об отмене, 1956). Скасовуючи адміністративні заходи утримання трудової дисципліни, свого часу запропоновані тими ж таки профспілками, прибічники нового курсу не могли не усвідомлювати того, що відміна цих жорстких законодавчих актів одразу позначиться на її загальному стані. Ще на XX з'їзді КПРС на цю обставину досить зауважливо натякнув

очільник профспілок М. Швернік. Наголошуючи на значенні соціалістичного змагання, яке розглядалося радянською апологетикою не інакше як рушійна сила радянського виробництва, він, одночасно, не захотів втрачати нагоди, щоб підкреслити значення дисципліни. «Змагання – вияв творчої ініціативи мас, просякнутої високою дисципліною громадської праці», – заявив Голова ВЦРПС у своєму виступі (Швернік, 1956, с.168), тим самим з'єднавши воедино радянський різновид змагальності з дисципліною праці.

Першим відчутним кроком у цьому напрямку стали «Типові правила внутрішнього трудового розпорядку...», затверджені постановою Держкомпраці при Раді Міністрів СРСР та погоджені з ВЦСПС у січні 1957 р. По суті, ними встановлювалися «нові» правила гри між робітниками й адміністрацією після скасування згаданих указів. Складові поняття «трудова дисципліна» були вписані в підпункт «б» пункту 10 і містили таке: вчасно приходити на роботу, точно і без порушень дотримуватися тривалості робочого дня, весь робочий час використовувати для роботи, чітко виконувати розпорядження адміністрації (Типові правила, 1957, с. 166). Ці ж самі позиції в порушеннях трудової дисципліни наводяться і в постанові, прийнятій майже два десятиліття тому, в сталінські часи (О заходи, 1938). Ця обставина наштовхує на думку як про неефективність усієї попередньої боротьби з порушеннями дисципліни праці традиційними для СРСР методами, так і про недосконалість всієї економічної системи, яка впродовж 18 років так і не змогла вирішити проблему методами економічного налаштування. Останнє вже є дуже серйозним звинуваченням, яке, в свою чергу, дає достатньо підстав для сумнівів в ефективності панівної форми власності на засоби виробництва, а також системи управління, що її забезпечувала. Тобто, всіх тих постулатів, які з 1917 р. були віднесені мало не до сонму священних.

Отже, «відлига» повинна була замість славнозвісних указів запропонувати якийсь інший механізм зміцнення трудової дисципліни. Він повинен був бути ефективнішим і, водночас, не містити явних ознак грубого адміністрування, притаманних попередній системі. Іншими словами, проблему забезпечення дисципліни треба було максимально швидко вивести з-під державної опіки, що тут же стирало з неї негативне моральне забарвлення. Для виконання цієї ролі ідеально підходила модель радянських професійних спілок. Безпосередньо підпорядковані волі партії і держави, вони могли взяти на себе цю «брудну» роботу, виводячи державні органи із зони можливої критики внутрішніх і зовнішніх опонентів. Утім, для цього треба було перебудувати всю діяльність громадської організації, робота якої першим секретарем ЦК КПРС М. Хрущовим була визнана такою, що «відстає від вимог життя» (Отчет ЦК, 1956, с. 110). Зрозуміло, що така оцінка діяльності з боку першого очільника обіцяла їм «прискорення» вже найближчим часом.

Роль «допінгу» виконав грудневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС, який прийняв постанову «Про роботу професійних спілок». Вона являла собою, по суті, програму перебудови масової організації, що відповідала новому етапу розвитку СРСР. Багатофункціональність радянських спілок дозволяла перекласти на них виконання всієї тієї невдячної роботи, що раніше виконували державні інституції, формуючи у всьому світу негативний образ радянської держави. Передавши ці повноваження громадській організації, партія не лише знімала з держави цей тягар, а й створювала ілюзію безмежного розширення народовладдя, тим самим демонструючи здатність політичної системи СРСР вписатися у повоєнний тренд світової політичної модернізації. Тут проблема дисципліни праці була лише окремих, хоча й достатньо помітним штрихом постанови. «Профспілкові органи повинні виявляти більше турботи про подальше зміцнення трудової дисципліни, – зазначалося в ній, – у боротьбі з порушниками дисципліни ширше використовувати силу громадської думки» (О работе, 1957). Остання частина цитованої фрази по суті проголошує перенесення вирішення проблеми дисципліни з державних органів на профспілкові. У більш широкому значенні перед громадською організацією постало завдання зміни політичної культури трудящих, яка знаходилася в лещатах сталінських стандартів на трафарет «відлиги». Дисципліна праці була її частиною.

З огляду на зазначене, далеко не риторичним є питання законодавчого закріплення за профспілками права впливу на дисципліну праці. Однозначна відповідь на нього відсутня. Це, якщо не брати до уваги «всеохоплюючий» пункт «д» ст. 158 Кодексу законів про працю, згідно з яким предметом діяльності профспілкового комітету було визначено «сприяння нормальному ходові виробництва на державних підприємствах...» (Кодекс законів, 1965, с. 47). Зміцнення дисципліни повністю вписувалося в окреслене коло обов'язків, хоча саме формулювання не може не викликати запитань щодо правової норми його застосування.

Утім, абсолютно розпливчате та таке ж неточне визначення предмету діяльності масової організації, як на нашу думку, закралося до Кодексу не випадково. Воно створювало майже безмежний люфт для владних маніпуляцій. Точне формулювання, з внесенням змін до кодексу зайняло б багато часу і при цьому зовсім не гарантувало прийняття. Кожна поправка також потребувала багатьох узгоджень і далеко не факт, що всі вони дозволили б наділити комітет профспілки невластивими повноваженнями, потреба в яких могла виникнути спонтанно в будь-який час. Цю думку також підтверджує й той факт, що право впливу на трудову дисципліну не було закріплене і в «Положенні про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійної спілки» (ФЗМК), затвердженого указом Президії Верховної Ради СРСР у липні 1958 р. Принагідно зазначимо, що останнє містило повний перелік прав первинної профспілкової організації та мало силу закону.

На нашу думку, чітке юридичне окреслення прав профспілок із цього питання було геть не на руку владі. Її більше влаштувало б якесь украй розпливчате формулювання, яке точно не визначало би параметри повноважень. Ну, хоча б на зразок того, що наводилося в кодексі. Не будемо виключати й того, що будівничі «відлиги» не могли знати як спрацює формула «громадського впливу», запропонована грудневою постановою ЦК. Врешті, чи виявиться вона дієвою взагалі. Між тим, ряд указів, що жорстко утримували дисципліну, на цей час уже були скасовані. Важко навіть уявити, що могло б статися з виробництвом, якби «сила громадської думки», на яку розраховували партійні функціонери, виявилася б недостатньою для утримання належного дисциплінарного рівня.

Робоча сила, що звикла діяти в умовах жорсткого законодавчого поля та за відсутності достатніх матеріальних стимулів, могла самовільно вийти з малоефективної системи управління з усіма плачевними наслідками для економіки. Цього не можна було допускати в жодному разі. І справа полягає не лише у вірогідних економічних збитках. Набагато важливішим було те, що ця обставина дискредитувала б саму «відлигу» з її модними на той час ідеями лібералізму. Зауважимо, що в своєму поступі вона встигла зайти вже досить далеко. Прилюдно було засуджено культ особи, «цапа-відбувайла» за масові репресії визначено і, навіть, засуджено до вищої міри покарання, почався також процес реабілітації засуджених, явно зменшилася в суспільстві й вага каральних органів. Увесь світ уважно спостерігав за процесами десталінізації. Отже, за цих обставин шлях повернення до дисциплінарних підходів, поширених за часів правління Сталіна, у творців «відлиги» був відрізаний повністю і безповоротно. Центр тяжіння у формуванні нових підходів до дисципліни праці однозначно треба було зміщувати в бік профспілкової діяльності.

Тепер спробуємо простежити формування нових підходів за їх основоположними документами – статутами профспілок. У повоєнний період послідовно діяло три редакції: затверджена X з'їздом профспілок у 1949 р., прийнята XI з'їздом у 1954 р. та ухвалена XII з'їздом у 1963 р. Отже, в першому варіанті документа предметом нашої зацікавленості став пункт «а», згідно з яким члени профспілки зобов'язуються лише «суворо дотримуватися державної та трудової дисципліни» (Устав професіональних, 1949, с. 10). Тобто, в Статуті йдеться тільки про персональний обов'язок члена профспілки і не більше. У статуті 1954 р. мова йде вже не лише про персональне зобов'язання спілчан. В ньому цитована сентенція доповнюється вимогою «...боротися з будь-якими виявами недисциплінованості, оскільки порушення трудової дисципліни завдає збитків інтересам держави» (Устав професіональних, 1954, с. 8). Тобто, за цією редакцією член профспілки має бути дисциплінованим не лише сам, а й вимагати цього від інших. Нарешті, у Статуті 1963 р. міститься суттєве уточнення. Член проф-

спілки, крім зазначеного вище, мав «повністю і раціонально використовувати робочий час для високопродуктивної праці» (Статут професійних, 1963, с. 13), що повністю відповідало вимогам партії з її новим курсом будівництва матеріально-технічної бази комунізму.

Отже, всі редакції статутів, починаючи від сталінського й закінчуючи останнім, хрущовським, у розділі прав і обов'язків членів профспілок вимагали від спілчан дотримання належної дисципліни праці. Якщо зробити припущення, що хоча б якась частка цієї статутної норми дійсно виконувалася, а профспілки, за нашими підрахунками, в 1957 р. в УРСР охоплювали 98,2% всіх працюючих (Докашенко, 2019, с. 9), то політична залежність держави від масової організації стає очевидною. Втім, цей висновок можна віднести до розряду супутніх. До тих, що впливає з індивідуальних обов'язків кожного спілчанина окремо.

Зараз же нас цікавить право здійснення такого впливу не окремим індивідумом, а профспілковою організацією загалом. Оскільки основою професійної спілки вважалася первинна профспілкова організація, простежимо це питання за її статутними завданнями. У перших двох статутах сталінської доби, у пункті 35-а та 38-а відповідно, завдання з покращення стану дисципліни трактується як мобілізація трудящих на виконання і перевиконання державного плану, зміцнення трудової дисципліни та розвитку соцзмагання. Пункт 46-ий у статуті хрущовської епохи було доповнено розвитком руху за комуністичну працю, а також стурбованістю про стан економії та бережливості. Отже, у всіх трьох редакціях питання дисципліни праці було одним із пріоритетних завдань. За часів класичної сталінщини, з метою утримання дисципліни на належному рівні, до жорсткої законодавчої бази додавалися також можливості громадського впливу на її порушників.

Епоха Хрущова рішуче відкинула немилосердні закони трудового права попередників, перемістивши центр тяжіння в зміцненні дисципліни праці на професійні спілки, що підтверджує аналіз основоположного документа цієї організації. У Статуті 1963 року значно більше уваги приділялося методу діяльності. І хоч у документі зразка 1954 р. метод переконання, на якому акцентувалася увага, теж фігурував, в останньому статуті Хрущовської пори він суттєво доповнився надзвичайно важливими термінами, як-то «неухильне дотримання профспілкової демократії» та «принцип колективності керівництва». Вагу понять «критика та самокритика» та «критика знизу», як складових принципу партійного керівництва, було зменшено за рахунок вилучення другої частини твердження. І це при тому, що тривалий час партією влади поняття «критика знизу» вживалося з особливим пієтетом. Це положення вимагало від профспілкових організацій критики вищих посадових осіб, зокрема й діяльності перших керівників підприємств і установ. Останнє дозволяло партії влади через профспілки без зусиль контролювати не лише низові ланки ви-

робництва, а й увесь директорський корпус загалом. Насправді ж, ретельне дотримання спілками цієї вимоги відверто завдавало їм моральної шкоди, перетворюючи громадську організацію із захисника інтересів робітництва на владного інформатора союзного масштабу. Такого собі Павлика Морозова на громадських засадах.

Скасування драконівських указів, декларування перенесення центру тяжіння в формуванні дисципліни з державних органів на профспілкові, отримання останніми нових завдань можуть викликати відчуття певної ідеалізації «відлиги», принаймні, у порівнянні зі сталінщиною. Значною мірою цьому сприяла увага керманічів того часу до соціальних питань. Історик В. Даниленко, для більш виразної характеристики процесу, навіть увів в обіг поняття «соціалізація економіки», щоправда, при цьому завбачливо взявши його в лапки (Даниленко, 2011).

Однак, цей глибокий соціальний реверанс нової епохи в бік широким верств ми схильні розглядати не більше як політичний жест нової генерації влади, викликаний певними політичними обставинами. Протиставивши себе класичному сталінізму, творці «відлиги» змушені були постійно доводити старій когорті партійців, державним чиновникам, а також їх чисельним прихильникам переваги власної програми. Найбільш вагомим аргументом у цьому відношенні могла бути лише активна та всебічна її підтримка з боку робітництва. Звідси, на нашу думку, ціла серія нормативних актів, що мали дуже привабливу соціальну складову. Невипадково тому першим таким документом стало Положення про порядок призначення і виплати допомоги за державним соціальним страхуванням (Положення про порядок, 1955, с. 359–398). Однак, при уважному аналізі економічного стану, прийняті документи виглядають скоріше результатом штучного педалювання проблеми, аніж плодом економічних досягнень епохи.

Можливий опонент зауважить, що сказане не має прямого відношення до проблеми, оскільки безпосередньо не стосується дисципліни праці. Більше того, як нами вже наголошувалося, Кодекс законів про працю навіть не ставив в обов'язок профспілкам її зміцнення. І з цим не можна не погодитися, хоча й є одна обставина, яка суттєво підриває позиції прибічників такого потрактування суті проблеми. Йдеться про те, що на середину 50-х рр. залишалася чинною постанова РНК і ВЦРПС від 10 вересня 1933 р. «Про порядок злиття Народного комісаріату праці та ВЦРПС», згідно з якою на ВЦРПС покладалося загальне керівництво соціальним страхуванням, передавалися всі кошти, санаторії, будинки відпочинку, помешкання та майно, а також кадри комісаріату органів праці та соціального страхування. Організацію справи рекомендувалося здійснити за виробничо-галузевим принципом (О порядку, 1933). Це означає, що ВЦРПС перебирала на себе функції державного органу, який опікувався соціальним страхуванням, що й дозволяло їй власними ухвалами впливати на характер його функціонування. Отже, ще

з 1933 р. професійні спілки отримали можливість через систему соцстраху, яка подавалася не інакше як небачена щедрість із боку держави, впливати на чинники, які обумовлювали стан дисципліни праці.

Кодекс законів про працю Української РСР, у найбільш узагальненому вигляді, охоплював такі сфери соціального страхування: а) надання лікарської допомоги; б) видача допомоги у разі тимчасової втрати працездатності, народження дитини чи смерті; в) видача пенсії в разі сталої непрацездатності; г) видача грошових пенсій по старості (Кодекс законів, 1965, с. 56). Водночас, ще на зорі «відлиги», в лютому 1955 р., засобом впливу стало згадуване вище положення, яке, по суті, мало вагу закону. Звернемо увагу на те, що його затвердила лише Президія ВЦРПС, а не вищий законодавчий орган країни. На нашу думку, в рішенні останнього вже не було нагальної необхідності, адже 26 липня 1933 р. рішення про об'єднання Народного комісаріату праці (НКП) з ВЦРПС приймали ЦВК, РНК та ВЦРПС. Декрети, постанови та розпорядження ЦВК, згідно з п. 19 глави 4 Конституції СРСР 1924 р., були обов'язковими для виконання. Об'єднавши НКП та ВЦРПС, Центральний виконавчий комітет передав останньому всі його повноваження в царині соціального страхування. Це означало, що тепер ВЦРПС отримував право самостійно розробляти та приймати положення, які регулювали б процес страхових виплат. Отже, приймати назване вище положення ВЦРПС могла і в межах власних повноважень. Постанова Ради Міністрів, прийнята 22 січня 1955 р., й на яку посилається вищий профспілковий орган, була потрібна скоріше для легалізації витрат коштів державного бюджету на потреби соціального страхування.

Звичайно, документ не містив рецептів зміцнення дисципліни праці, але він суттєво впливав на посилення комплексу передумов її формування. У його основу було покладено формулу безперервного стажу роботи працівника на одному і тому ж підприємстві чи в установі. Чим більший був цей стаж, тим більшим був відсоток виплат за листком непрацездатності. За умови його відсутності (до 3-х років), за «лікарняним» сплачувалося 50% заробітку. Від 3-х до 5-ти років – 60%, від 5-ти до 8-ми – 70%, від 8-ми до 12 – 80%. І лише після 12-ти років – 90% заробітної плати (Положення про порядок, 1955, с. 364).

Як бачимо, в основу розміру виплат було покладено все той же безперервний стаж роботи на одному місці. Хоча останній, на нашу думку, був значно вигідніший адміністрації підприємства, ніж самому робітникові. Керівники первісно були зацікавлені у створенні стабільного колективу, що значно спрощувало їм процес управління. Через стабілізацію морально-психологічного клімату зменшувався рівень конфліктності в колективі, зростала кваліфікація як окремого робітника, так і кожного окремо взятого підрозділу виробництва. Звичайно ж, зменшувалася і кількість порушень трудової дисципліни, передусім через вплив колективу на її потенційних по-

рушників. В той же час робітники втрачали значно більше. Вони втрачали такий важливий чинник впливу на адміністрацію як потенційна можливість звільнення, що безпосередньо позначалося і на розмірі заробітної плати, і на умовах праці, і на стані техніки безпеки, і на багатьох інших складниках робітничого буття.

З урахуванням цієї ремарки, порівняємо аналізоване положення із постановою РНК, ЦК ВКП (б) та ВЦРПС від 23 грудня 1938 р. Відзначимо зразу, що це уподібнення буде далеко не на користь положення епохи «відлиги», як можна було б на це сподіватися. Справді, для того, щоб у 1955 р. отримати за листком непрацездатності 90% заробітку, робітникові чи службовцю треба було мати стаж роботи на одному місці понад 12 років. Тоді як за постановою 1938 року вимагалось більше 6 років такого стажу і сплачувалося не 90% заробленого, а всі 100%. З цього можна зробити висновок, що в часи ліберальної «відлиги» при зменшенні прямого державного тиску на порушників дисципліни відбулося зростання тиску опосередкованого, через систему оплати так званих «лікарняних».

Аналогічні підходи були збережені навіть при обчисленні допомоги за вагітністю та пологами. Так, згідно з постановою (1938 р.), на цей вид допомоги у повному обсязі могли розраховувати ті жінки, хто відпрацював на підприємстві без перерви не менше 7 місяців (О заходів, 1938). Значно суворішими були умови, викладені в положенні 1955 року, згідно з яким стовідсоткову оплату могли отримати лише ті, хто мав загальний трудовий стаж не менше 3-х років, зокрема, не менше 2-х років безперервної роботи на одному підприємстві. Для всіх інших осіб діяли певні умови, регламентовані загальним і безперервним трудовим стажем. За перші 20 днів відпустки їм виплачували кошти в розмірі 3/4 або 2/3 заробітку. Всі інші дні відпустки обраховувалися в 100-відсотковому розмірі (Положення про порядок, 1955, с. 378–379). Зрозуміло, що справа тут явно не в спробі зекономити кошти, як може здатися на перший погляд. Якби хотіли зекономити на породіллі, то відпустку по вагітності та пологам, очевидно, не збільшували б аж на 49 календарних днів: із 35 до 56 передпологових і з 28 до 56 післяпологових. Отже, при загальних позитивних обрисах «відлиги», як-то збільшення до та післяпологової відпустки, латентними знову залишалися питання необхідних умов формування дисципліни праці, приховані в розмірі безперервного трудового стажу породілей.

Поряд із зазначеними фактами відмітимо також, що в формуванні умов сталої трудової дисципліни в такий спосіб були задіяні не лише наймасовіша громадська організація, а й безпосередньо державні органи. Наведемо декілька найбільш масштабних прикладів, які підтверджують зазначене. Спочатку візьмемо систему пенсійного забезпечення, в якій професійні спілки провідної ролі не відігравали. Так, у липні 1956 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про державні пенсії, який став безсумнівним проривом у пенсійно-

му забезпеченні громадян. Разом із тим, розмір деяких пенсійних виплат теж перебував у залежності від безперервного стажу роботи. Тобто, він напряму залежав від створення сприятливих умов для формування дисципліни праці на належному рівні. Зокрема, ст. 14 закону передбачала 10-ти відсоткову доплату (в межах максимального розміру пенсії) за безперервний стаж роботи понад 15 років. Цікаво, що така ж доплата завбачувалася чоловікам і жінкам, що відпрацювали на виробництві впродовж 35 і 30 років відповідно (Закон про державні пенсії, 1956, с. 75).

Наскільки вагомим був пенсійний чинник? Якщо брати до уваги кількісні показники, то він був аж занадто впливовим. Число пенсіонерів у СРСР, починаючи з 1958 р., коли вперше було оприлюднено їхню кількість, коливалася від 32,8 млн. осіб до 35,2 млн. у 1964 р. Що у відсотковому відношенні перебувало в межах від 17,9% (1958 р.) до 25,8% (1964 р.) середньорічної чисельності робітників і службовців (Докашенко, 2017, с. 112). По суті, цією нормою закону робітникам пропонувалося не змінювати місце роботи впродовж зазначеного терміну в обмін на 10-ти відсоткову пенсійну доплату. Особи, які вийшли на пенсію по інвалідності (I та II групи) внаслідок загального захворювання, теж мали право на доплату в розмірі 10%, але знову ж таки у випадку наявності безперервного стажу в 10 років, і 15%, якщо він перевищив 15 років (Закон про державні пенсії, 1956, с. 80).

І все ж таки найбільший вплив на формування умов трудової дисципліни, як не дивно, здійснило зростання житлового будівництва. Як правило, ця обставина не потрапляє до поля зору сучасних дослідників. Між тим, на нашу думку, саме воно стало чи не найпотужнішим чинником збереження безперервного стажу. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, лише в УРСР у період з 1956 р. по 1960 р. мали побудувати небачений до цього обсяг житлової площі за державним житловим виробництвом – 29,5 млн. м² і 21,4 млн. м² за рахунок індивідуального житлового будівництва (О розвитку жилищного строительства, 1957). Кожен претендент на бажані квадратні метри брався на облік і ставився на чергу в місцевих органах влади або на підприємстві, якщо воно здійснювало будівництво власним коштом.

Наведені цифри наочно ілюструють ту величезну кількість людей, яка бралася на квартирний облік і, відповідно, яка разом із цим втрачала можливість змінити місце роботи, оскільки обов'язковою умовою отримання квартири був безперервний стаж роботи. Люди стояли в чергах на отримання житла щонайменше 10 років, а частіше 15, і, навіть, 20 років. Через побоювання втрати черги, весь цей час вони не могли звільнитися й перейти на інше підприємство. Квартирне питання суттєво утримувало робітників на одному місці. Скільки людей знаходилося в квартирній пастці в Українській РСР наразі ми сказати не можемо. А ось загалом у СРСР, з 1956 по 1964 рр., житлову площу отримали 79,9 млн. осіб (Народное хозяйство, 1964). Якщо взяти до уваги цю цифру, то вирішення квартирної пи-

тання було вагомим чинником забезпечення безперервного стажу роботи. Останній був складовою державної політики, в якій професійні спілки відігравали свою важливу роль. Але найбільшу зацікавленість у його збереженні виявляла все ж таки держава, що підтверджується введенням паспортизації громадян, інституту прописки, запровадженням трудових книжок. Усе це були ланки одного ланцюга, кожна з яких потребує додаткового дослідження.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити декілька прикінцевих висновків. По-перше, в досліджуваний період була зроблена достатньо рішуча спроба змістити центр тяжіння в регулюванні дисципліни праці з жорстких державних форм на ліберальніші, основані на громадських засадах. По-друге, в постсталінський період масова громадська організація залишилася вмонтованою в систему соціального страхування формулу безперервного стажу, що дозволяло створити латентні, але від цього не менш ефективні, позаекономічні важелі впливу на формування дисципліни. По-третє, професійні спілки в епоху «відлиги» легко сприйняли партійну ідею щодо лібералізації спілкової роботи. Але при цьому вони залишили незмінною свою політичну сутність, продовжуючи діяти в інтересах держави, хоча й у більш м'яких, завуальованих формах, що засвідчує їх участь у боротьбі за дисципліну праці.

Список використаних джерел і літератури:

Баран, В. К., Даниленко, В. М. (1999). *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 333 с.

Востриков, П. П. & Добровольський, А. А. (2013). *Проблеми правового забезпечення дисципліни труда в Советской России и СССР (1917-1945 гг.) в трудах отечественных ученых*. Право, 97–102. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-pravovogo-obespecheniya-distipliny-truda-v-sovetskoj-rossii-i-sssr-1917-1945-gg-v-trudah-otechestvennyh-uchonyh/viewer> (дата звернення 30.05.2022.)

Гіденс, Е. (1999). *Соціологія*: пер. з англ. Київ: Основи, 726 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-173.html> (дата звернення: 25.04.2022).

Даниленко, В. (2011). Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. Київ, 5–20.

Даниленко, В. М. (ред.) (2015). *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*. Київ: Інститут історії України НАН України, 698 с.

Джадт, Тоні & Снайдер, Тімоті. (2019). *Роздуми про двадцяте століття*: пер. з англ. (П. Грицак). Львів: Човен, 384 с.

Докашенко, В. (2017). Профспілки та пенсійне забезпечення в СРСР (середина 50-х – середина 60-х рр.). *Історичні і політологічні дослідження*: зб. наук. пр., (1 (60)), 105–129.

Докашенко, В. М. (2015). «Відлига» в контексті розширення прав і обов'язків професійних спілок. *Грані історії*: зб. наук. пр., (8), 47–63.

Докашенко, В. М. (2019). Профспілки та робітничі збори. Політичні аспекти мобілізаційного інструмента «Відлиги». *Гуманітарний вісник: зб. наук. пр.*, 30 (14), 5–19.

Закон про державні пенсії. Прийнятий Верховною Радою СРСР 14 липня 1956 р. *Кодекс законів про працю Української РСР. Офіційний текст зі змінами на 15 червня 1965 року та з додатками систематизованих матеріалів*. Київ: Вид-во політичної літератури Української РСР, 72–92.

Коваленко, К. В. (2014). Шляхи вдосконалення категоріального апарату інституту дисципліни праці. *Форум права: електрон. наук. фах. вид.*, (2), 203–207. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/689/shlyahi_vdoskonalennya_kategorial_nogo_aparatu_institutu_disciplini_praci.pdf?sequence=2&isAllowed=y (дата звернення 8.06.2022)

Кодекс законів про працю Української РСР. *Офіційний текст зі змінами на 15 червня 1965 року та з додатками систематизованих матеріалів*. Київ: Вид-во політичної літератури Української РСР, 9–57.

Ліпкан, А. Г. (2015). Україна в період відлиги 1953–1964 років. Особливості розвитку. *Сторінки історії: зб. наук. пр.*, (27). Київ: Політехніка, 83–94.

Народное хозяйство СССР в 1964 году. (1965). *Статистический ежегодник*. Москва: Статистика, 887 с.

О мероприятиях по упорядочению трудовой дисциплины, улучшению практики государственного социального страхования и борьбе с злоупотреблениями в этом деле. *Постановление Совета народных комиссаров СССР, Центрального Комитета ВКП(б), Всесоюзного Центрального совета профессиональных союзов от 23 декабря 1938 года*. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?base=ESU&n=4429&req=do#SxL197TGnBHFUUB> (дата звернення: 25.04.2022).

О переходе на восьмичасовой рабочий день, семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий, и учреждений. *Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 г.* URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/131141-o-perehode-na-vosmichasovoy-rabochiy-den-na-semidnevnyu-rabochuyu-nedelyu-i-o-zapreshenii-samovolnogo-uhoda-rabochih-i-sluzhaschih-s-predpriyatiy-i-uchrezhdeniy-ukaz-ot-26-iyunya-1940-g#mode/inspect/page/2/zoom/4> (дата звернення: 25.04.2022).

О порядке слияния Народного комиссариата труда Союза ССР с Всесоюзным центральным советом профессиональных союзов. *Постановление Совета Народных Комиссаров и Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов 10 сентября 1933 г. № 1952*. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tx16545.htm> (дата звернення: 15.11.2021).

О работе профессиональных союзов. *Постановление Пленума ЦК КПСС 16–17 декабря 1957 г. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (Т.9. 1956–1960)*. (9-е изд. доп. и испр.). Москва: Политиздат, 215–228.

О развитии жилищного строительства в СССР. *Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 31 июля 1957 года. № 931*. URL: <https://docs.cntd.ru/document/76571429> (дата звернення: 25.04.2022).

Об объединении Народного комиссариата труда Союза ССР с Всесоюзным центральным исполнительным комитетом профессиональных союзов. *Постановление*

Центрального исполнительного комитета СССР, Совета народных комиссаров, Всесоюзного центрального исполнительного комитета профессиональных союзов от 23 июня 1933 года. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16549.htm> (дата звернення: 1.05.2022).

Об отмене смертной казни. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 мая 1947 года. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=6645#0OJAh9TmOk3NtPIM2> (дата звернення: 1.05.2022).

Об отмене судебной ответственности рабочих и служащих за самовольный уход с предприятий и из учреждений, и за прогул без уважительной причины. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 25 апреля 1956 года. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=17166#RiH1b4TPSrYAKxSD> (дата звернення: 1.05.2022)

Отчетный доклад Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза XX съезду партии. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. 14–25 февраля 1956 года (Ч. II). Москва: Госполитиздат СССР, 9–120. URL: http://history.org.ua/LiberUA/XXSKPSS2_1956/XXSKPSS2_1956.pdf (дата звернення: 3.05.2022).

Пихоя, Р. Г. (2019). *Советский Союз: история власти. 1945-1991* (3-е. изд., испр. и доп.). Москва; Берлин: Директ-Медиа, 655 с.

Положения про порядок призначення та виплати допомоги по державному соціальному страхуванню. Затверджене постановою Президії ВЦПС від 5 лютого 1955 року зі змінами і доповненнями. *Офіційний текст зі змінами на 15 червня 1965 року та з додатками систематизованих матеріалів*. Київ: Вид-во політичної літератури Української РСР, 359–398.

Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійної спілки». Затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 липня 1958 року. *Офіційний текст зі змінами на 15 червня 1965 року та з додатками систематизованих матеріалів*. Київ: Вид-во політичної літератури Української РСР, 324–329.

Рихтер, Г. С. (1969). Советское трудовое право в борьбе за укрепление социалистической дисциплины труда. *Ученые записки Саратовского юридического института им. Д.И. Курского*, (18), 103–120.

Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XIII з'їздом профспілок СРСР. (1963). Москва: Профвидав, 43 с.

Типові правила внутрішнього трудового розпорядку для робітників і службовців державних, кооперативних і громадських підприємств і установ. Затверджені постановою Державного комітету Ради Міністрів СРСР у питаннях праці й заробітної плати за погодженням з ВЦПС від 12 січня 1957 року. *Офіційний текст зі змінами на 15 червня 1965 року та з додатками систематизованих матеріалів*. Київ: Вид-во політичної літератури Української РСР, 164–170.

Устав профессиональных союзов СССР. Утверждён X съездом профсоюзов СССР (19-27 апреля 1949 г.). Москва: Профиздат, 32 с.

Устав профессиональных союзов СССР. Утверждён XI съездом профсоюзов СССР 5 июня 1954 г. Москва: Профиздат, 23 с.

Шверник, Н. М. (1956). Речь на XX съезде КПСС. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. 14–25 февраля 1956 года

(Ч.ІІ). Москва: Госполитиздат СССР, 115–168. URL: http://history.org.ua/LiberUA/XXSKPSS2_1956/XXSKPSS2_1956.pdf (дата звернення: 1.05.2022).

References:

Baran, V. K. & Danylenko, V. M. (1999). *Ukrayina v umovakh systemnoyi kryzy (1946–1980-i rr.)* [Ukraine in the systemic crisis (1946–1980s)]. Kyiv: Al'ternatyvy, 333 s. [in Ukrainian].

Vostrikov, P. P. & Dobrovoľskiy, A. A. (2013). *Problemy pravovogo obespecheniya distsipliny truda v Sovetskoy Rossii i SSSR (1917–1945 gg.) v trudakh otechestvennykh uchenykh* [The problems of legalizing labor discipline in Soviet Russia and the USSR (1917–1945) in the studies by domestic scientists]. *Pravo*, 97–102. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-pravovogo-obespecheniya-distsipliny-truda-v-sovetskoy-rossii-i-sssr-1917-1945-gg-v-trudah-otechestvennykh-uchyonyh/viewer> [in Russian].

Gidens, E. (1999). *Sotsiologiya* [Sociology]: per. z anhl. Kyiv: Osnovy, 726 s. Retrieved from <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-173.html> [in Ukrainian].

Danylenko, V. (2011). *Sproby "sotsializatsiyi" radyans'koyi ekonomiky v roky khrushchovs'koyi "vidlyhy"* [Attempts to 'socialize' the Soviet economy during the years of the Khrushchev Thaw]. *Ukrayina XX stolittia: kul'tura, ideologiya, polityka*: zb. st. Kyiv, 5–20. [in Ukrainian].

Danylenko, V. M. (Ed.) (2015). *Sotsial'ni transformatsiyi v Ukraini: pizniy stalinizm i khrushchovs'ka doba* [Social transformations in Ukraine: late Stalinism and the Khrushchev era]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 698 s. [in Ukrainian].

Dzhadt, T. & Snyder, T. (2019). *Rozdumy pro dvadtsiate stolittia* [Reflections on the twentieth century]: per. z anhl. (P. Hrytsak). Lviv: Choven, 384 s. [in Ukrainian].

Dokashenko, V. (2017). *Profspilky ta pensiyne zabezpechennia v SRSR (seredyna 50-kh – seredyna 60-kh rr.)* [Trade unions and pensions in the USSR (mid-1950s–mid-1960s)]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*: zb. nauk. pr., (1(60)), 105–129. [in Ukrainian].

Dokashenko, V. M. (2015). *Vidlyha v konteksti rozshyrennia prav i obovyazkiv profesiynykh spilok* [The 'thaw' in the context of expanding the rights and obligations of trade unions]. *Hrani istoriyi*: zb. nauk. pr., (8), 47–63. [in Ukrainian].

Dokashenko, V. M. (2019). *Profspilky ta robitnychi zbory. Politychni aspekty mobilizatsiynoho instrumenta "Vidlyhy"* [Trade unions and workers' meetings. Political aspects of the 'thaw' mobilization tool]. *Humanitarnyy visnyk*: zb. nauk. pr., 30 (14), 5–19. [in Ukrainian].

Zakon pro derzhavni pensiyi. Pryiniaty Verkhovnoyu Radoyu SRSR 14 lypnia 1956 r. [Law on State Pensions, adopted by the Supreme Soviet of the USSR on July 14, 1956]. *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrayins'koyi RSR. Ofitsiynyi tekst zi zminamy na 15 chervnia 1965 roku ta z dodatkamy systematyzovanykh materialiv*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoyi literatury Ukrayins'koyi RSR, 72–92. [in Ukrainian].

Kovalenko, K. V. (2014). *Shliakhy vdoskonalennia katehorial'noho aparatu instytutu dystsipliny pratsi* [Ways of improving the categorical apparatus of the institute of labor discipline]. *Forum prava*: elektron. nauk. fakh. vyd., (2), 203–207. Retrieved from http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/689/shlyahi_vdoskonalennya_katehorial_nogo_aparatu_instytutu_disciplini_praci.pdf?sequence=2&isAllowed=y [in Ukrainian].

Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrayins'koyi RSR [Labour Code of the Ukrainian SSR]. *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrayins'koyi RSR. Ofitsiynyi tekst zi zminamy na 15 chervnia 1965 roku ta z dodatkamy systematyzovanykh materialiv*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoyi literatury Ukrayins'koyi RSR, 9–57. [in Ukrainian].

Lipkan, A. H. (2015). Ukrayina v period vidlyhy 1953–1964 rokiv. Osoblyvosti rozvytku [Ukraine during the thaw period of 1953–1964. Characteristics of development]. *Storinky istoriyi: zb. nauk. pr.*, (27). Kyiv: Politekhnik, 83–94. [in Ukrainian].

Narodnoye khoziaystvo SSSR v 1964 godu [The national economy of the USSR in 1964]. (1965). *Statisticheskyy yezhegodnik*. Moscow: Statistika, 887 s. [in Russian].

O meropriyatiyakh po uporiadocheniyu trudovoy distsipliny, uluchsheniyu praktiki gosudarstvennogo sotsial'nogo strakhovaniya i bor'be s zloupotrebleniyami v etom dele [On measures to regulate labor discipline, improve the practice of state social insurance, and combat abuses in this matter]. *Postanovleniye Soveta narodnykh komissarov SSSR, Tsentral'nogo Komiteta VKP(b), Vsesoyuznogo Tsentral'nogo soveta professional'nykh soyuzov ot 23 dekabriya 1938 goda*. Retrieved from <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?base=ESU-8&n=4429&req=doc#SxL197TGnBIHFwUB> [in Russian].

O perekhode na vos'michasovoy rabochiy den', semidnevnyu rabochuyu nedelyu i o zapreshchenii samovol'nogo ukhoda rabochikh i sluzhashchikh s predpriyatiy i uchrezhdeniy [On the transition to an eight-hour working day and a seven-day working week, as well as on the prohibition of unauthorized absence of workers and employees from enterprises and institutions]. *Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ot 26 iyunia 1940 g.* Retrieved from <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/131141-o-perekhode-na-vosmichasovoy-rabochiy-den-na-semidnevnyu-rabochuyu-nedelyu-i-o-zapreshchenii-samovolnogo-uhoda-rabochih-i-sluzhaschih-s-predpriyatiy-i-uchrezhdeniy-ukaz-ot-26-iyunya-1940-g#mode/inspect/page/2/zoom/4> [in Russian].

O poriadke sliyaniya Narodnogo komissariata truda Soyuza SSR s Vsesoyuznym tsentral'nym sovetom professional'nykh soyuzov [On the procedure for merging the People's Commissariat for Labor of the USSR with the All-Union Central Council of Trade Unions]. *Postanovleniye Soveta Narodnykh Komissarov i Vsesoyuznogo tsentral'nogo soveta professional'nykh soyuzov 10 sentiabria 1933 g. № 1952*. Retrieved from <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16545.htm> [in Russian].

O rabote professional'nykh soyuzov. Postanovleniye Plenuma TSK KPSS 16–17 dekabriya 1957 g. [On the Work of Trade Unions. Resolution of the Plenum of the Central Committee of the CPSU, December 16–17, 1957]. *Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuzu v rezoliutsiyakh i resheniyakh syezdov, konferentsiy i plenumov TSK* (Vol. 9. 1956–1960) (9-e izd. dop. i ispr.). Moscow: Politizdat, 215–228. [in Russian].

O razvitii zhilishchnogo stroitel'stva v SSSR [On the development of housing construction in the USSR]. *Postanovleniye Tsentral'nogo Komiteta KPSS i Soveta Ministrov SSSR ot 31 iyulia 1957 goda. № 931*. Retrieved from <https://docs.cntd.ru/document/76571429> [in Russian].

Ob obyedenii Narodnogo komissariata truda Soyuzu SSR s Vsesoyuznym tsentral'nym ispolnitel'nym komitetom professional'nykh soyuzov [On the merger of the People's Commissariat for Labor of the USSR with the All-Union Central Executive Committee of Trade Unions]. *Postanovleniye Tsentral'nogo ispolnitel'nogo komiteta SSSR, Soveta narodnykh komissarov, Vsesoyuznogo tsentral'nogo ispolnitel'nogo komiteta professional'nykh soyuzov ot*

23 iyunia 1933 goda. Retrieved from <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16549.htm> [in Russian].

Ob otmene smertnoy kazni [On the abolition of capital punishment]. *Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ot 26 maya 1947 goda*. Retrieved from <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=6645#00JAh9TmOk3NtPIM2> [in Russian].

Ob otmene sudebnoy otvetstvennosti rabochikh i sluzhashchikh za samovol'nyi ukhod s predpriyatiy i iz uchrezhdeniy, i za progul bez uvazhite'l'noy prichiny [On the abolition of legal liability of workers and employees for unauthorized absence from enterprises and institutions, and for absence without good cause]. *Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR ot 25 apreliya 1956 goda*. Retrieved from <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=17166#RiH1b4TPSrYAKxSD> [in Russian].

Otchetnyi doklad Tsentral'nogo Komiteta Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza XX syezdu partii. Doklad Pervogo sekretaria TSK KPSS N.S. Khrushcheva [Report of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union to the 20th Party Congress. Report of the First Secretary of the Central Committee of the CPSU N.S. Khrushchev]. *XX syezd Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza. Stenograficheskiy otchet. 14–25 fevralia 1956 goda* (Vol. II). Moscow: Gospolitizdat SSSR, 9–120. Retrieved from http://history.org.ua/LiberUA/XXSKPSS2_1956/XXSKPSS2_1956.pdf [in Russian].

Pikhoya, R. G. (2019). *Sovetskiy Soyuz: istoriya vlasti. 1945–1991* [The Soviet Union: the history of power. 1945–1991]. (3-ye. izd., ispr. i dop.). Moscow; Berlin: Direkt-Media, 655 s. [in Russian].

Polozhennia pro poriadok pryznachennia ta vyplaty dopomohy po derzhavnomu sotsial'nomu strakhuvanniu [Regulations on the allocation and payment of state social insurance benefits]. Zatverdzhene postanovoyu Prezydiyi VTSSPS vid 5 liutoho 1955 roku z zminamy i dopovnenniamy. *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrayins'koyi RSR. Ofitsiynyi tekst zi zminamy na 15 chervnia 1965 roku ta z dodatkamy systematyzovanykh materialiv*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoy literatury Ukrayins'koyi RSR, 359–398. [in Ukrainian].

Polozhennia pro prava fabrychnoho, zavods'koho, mistsevoho komitetu profesiynoi spilky [Regulations on the rights of a factory, plant or local committee of a trade union]. Zatverdzheno Ukazom Prezydiyi Verkhovnoi Rady SRSR vid 15 lypnia 1958 roku. *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrayins'koyi RSR. Ofitsiynyi tekst zi zminamy na 15 chervnia 1965 roku ta z dodatkamy systematyzovanykh materialiv*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoy literatury Ukrayins'koyi RSR, 324–329. [in Ukrainian].

Rikhter, G. S. (1969). Sovetskoye trudovoye pravo v bor'be za ukrepleniye sotsialisticheskoy distsipliny truda [Soviet labor law in the struggle to strengthen socialist labor discipline]. *Uchenyye zapiski Saratovskogo yuridicheskogo instituta im. D.I. Kurskogo*, (18), 103–120. [in Russian].

Statut profesiynykh spilok SRSR [Charter of trade unions of the USSR]. Zatverdzhenyi XIII zyzdom profspilok SRSR. (1963). Moscow: Profvydav, 43 s. [in Ukrainian].

Typovi pravyla vnutrishnioho trudovoho rozporiadku dlia robitnykiv i sluzhbovtstv derzhavnykh, kooperatyvnykh i hromads'kykh pidpryyemstv i ustanov [Standard rules of internal labor regulations for workers and employees of state, cooperative and public enterprises and institutions]. Zatverdzeni postanovoyu Derzhavnoho komitetu Rady Ministriv SRSR u pytanniakh pratsi i zarobitnoyi platy za pohodzhenniyam z VTSRPS vid 12 sichnia 1957 roku. *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrayins'koyi RSR. Ofitsiynyi tekst zi zminamy*

---

na 15 chervnia 1965 roku ta z dodatkami systematyzovanykh materialiv. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoy literatury Ukrayins'koyi RSR, 164–170. [in Ukrainian].

Ustav professional'nykh soyuzov SSSR [Charter of trade unions of the USSR]. Utverzhdion X syezdom profsoyuzov SSSR (19–27 apreliia 1949 g.). Moscow: Profizdat, 32 s. [in Russian].

Ustav professional'nykh soyuzov SSSR [Charter of trade unions of the USSR]. Utverzhdion XI syezdom profsoyuzov SSSR 5 iyunia 1954 g. Moscow: Profizdat, 23 s. [in Russian].

Shvernik, N. M. (1956). Rech' na XX syezde KPSS [Speech at the 20th Congress of the CPSU]. *XX syezd Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuz. Stenograficheskiy otchet. 14–25 fevralia 1956 goda* (Vol. II). Moscow: Gospolizdat SSSR, 115–168. Retrieved from http://history.org.ua/LiberUA/XXSKPSS2_1956/XXSKPSS2_1956.pdf [in Russian].

Отримано: 10.06.2022

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.32626/2309-2254.2022-36.248–251

БАЖЕНОВА Стефанія – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Суворова, 52, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (centrpodil@ukr.net)

ORCID 0000-0002-8536-6698

BAZHENOVA Stefania – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of tourism and hotel and restaurant business, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohiienko National University, 52 Suvorova Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (centrpodil@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Баженова, С. (2022). Кошель О. М. Духовенство Правобережної України в національно-культурному і національно-духовному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2022. 576 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (36), 248–251.

КОШЕЛЬ О. М. ДУХОВЕНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ І НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНОМУ ВІДРОДЖЕННІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.): МОНОГРАФІЯ. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ТОВ «ДРУКАРНЯ «РУТА», 2022. 576 с.

Олексій Миколайович Кошель є випускником 1994 року Кам'янець-Подільського державного педінституту (тепер національний університет імені Івана Огієнка). Отримавши вищу історичну освіту, поринув у громадсько-політичне життя країни, чимало років і до сьогодні працює генеральним директором Комітету виборців України (м. Київ). У 2000 р. захистив дисертацію, присвячену дослідженню історії Подільського церковного історико-археологічного товариства та його діячів і здобув науковий ступінь кандидата історичних наук. Одразу ж, на початку 2000-х років, взявся за дослідження теми про участь представників православного духовенства Правобережної України в національно-культурному та національно-духов-

ному відродженні України в другій половині XIX – на початку XX ст. У результаті тривалих пошуків джерел, публікацій серії наукових статей, вже перебуваючи в докторантурі Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (науковий консультант – доктор історичних наук, професор О. Добржанський), навесні 2022 року в розпал агресії рф в Україну, вийшла монографія О. Кошеля, в якій підсумовано та узагальнено багаторічні дослідження обраної теми.

Тема монографії О. Кошеля спрямована на вирішення актуальної наукової проблеми – дослідження появи і розвитку в середовищі православної російської церкви у другій половині XIX – на початку XX ст. опозиційного духовенства, яке виступало за реформування ПРЦ, відродження національних церковних традицій і обрядів, українізацію богослужінь, переклад Св. Письма та проповідей рідною мовою. Така діяльність патріотично налаштованого духовенства сприяла національно-духовному відродженню та стала основою для відродження Української автокефальної православної церкви.

Матеріали монографії базуються на значних архівних матеріалах, зокрема Центрального державного історичного архіву України у м. Київ, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (м. Київ), Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург) та державних обласних архівів України, чимало з яких вперше вводяться в науковий обіг. Книга базується на використанні понад 1230 позицій у списку джерел та літератури.

На наш погляд, автор обрав найбільш оптимальну структуру дослідження. Матеріали роботи викладено у семи розділах, висновках, списку використаних джерел та літератури.

У першому розділі, аналізуючи історіографію та джерельну базу дослідження, автор детально розглядає праці діячів національного відродження другої половини XIX – початку XX ст., істориків української діаспори та сучасних науковців, які вивчають і популяризують духовне національне відродження в Україні досліджуваного часу.

Важливим є проведений детальний аналіз мемуарів учасників та свідків руху за українізацію церкви та національно-культурне відродження, що допомогло залучити до роботи чимало деталей та фактів, які можуть бути відсутніми в архівах.

У другому та третьому розділах аналізуються передумови та перші прояви українського національного відродження в українських єпархіях ПРЦ. Автор зазначає, що у другій половині XIX ст. церковна та світська влада проводила активну політику знищення національних рис та самобутності обрядової сфери українського православ'я. Однак, важливу роль у протидії цьому процесові відігравали пастирські династії, представники яких про-

водили активну роботу щодо захисту інтересів селян та, незважаючи на заборони, вели церковну службу українською мовою, відкрито виступали за відродження традицій українського православ'я та здійснювали видання проповідей рідною мовою.

Четвертий розділ дослідження присвячений темі соціально зорієнтованої діяльності православного духовенства, зокрема питанню ролі духовенства у розбудові добродійної та благодійної діяльності. Однак, на нашу думку, авторові було б доцільно більш детальніше розглянути такі форми меценатства священників як заснування притулків, матеріальна підтримка шкіл та лікарень.

У п'ятому розділі розглядаються питання ролі православного духовенства у розвитку освіти, музейної справи, національного краєзнавства, пам'яткоохоронної діяльності. Базуючись на значних архівних матеріалах, автор аналізує діяльність православного духовенства зі створення історії епархій, описів церков, парафій, монастирів, створення епархіальних історико-статистичних комітетів та інших наукових товариств, що стало значним внеском у формування і становлення національного краєзнавства, як фактору українського національно-культурного відродження.

У шостому та сьомому розділах дослідження розглядаються питання ролі духовенства у подіях революції 1905-1907 рр. в Україні та діяльності духовенства напередодні Першої світової війни. Автором було проведено ґрунтовний аналіз протестного та революційного руху у Волинській та Подільській духовній семінаріях, Київській духовній академії, інших духовних навчальних закладах, спрямований проти самодержавства, за кардинальне реформування духовної освіти та українізацію православної церкви. Також розглядається масштабна підтримка духовенством, насамперед, сільських парафій з підтримки революційної агітації, демонстрацій, мітингів, страйків, виступів селян і робітників.

У зазначених розділах міститься аналіз значних архівних матеріалів, багато з яких вперше вводяться в науковий обіг, зокрема щодо роботи головної редакційної комісії в Кам'янці-Подільському на чолі з єпископом Парфенієм (Левицьким), яка редагувала українською мовою переклад чотирьох Євангелій Біблії, що були опубліковані масовим тиражом у 1906-1912 рр.

У висновках аналізуються головні досягнення церковно-реформаторського руху в Україні, зокрема радикальні виступи прогресивної частини духовенства і кліру, молоді духовних закладів освіти за українізацію церковного життя, участь у перекладах українською мовою Св. Письма, молитовників та проповідей. Зазначається, що основним результатом такої боротьби було збільшення кола національно-свідомих, патріотично налаштованих священнослужителів, до яких прийшло усвідомлення необхідності автономії

української церкви від ПРЦ, з них виховало кадри для боротьби за її автокефалію, яка реалізувалася в роки Української революції 1917-1921 рр.

Вважаємо, що монографія О. Кошеля є завершеною науковою працею, в якій є наукова новизна, пропонується вирішення актуальної наукової проблеми, виконана на високому професійному рівні і містить ґрунтовні висновки. Викладені в дослідженні факти та оцінки будуть важливими не лише для дослідників історії православної церкви, але й для представників українських церковних організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування, які можуть їх використати для вдосконалення механізмів державно-церковних взаємин.

Отримано: 17.05.2022

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 36

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 30.06.2022 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 14,7. Обл.-вид. арк. 18,6.
Тираж 100. Зам. № 983.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.